

Ф. М. ДОСТОЕВСКИЙ

«ЎЛИК УЙДАН МАКТУБЛАР»

Олим Отахонов таржимаси

Биринчи қисм

Сибирнинг кўз илгамас дашту биёбоплари, тоғлару ўтиб бўлмас ўрмонлари орасида аҳолисининг сони минг, кўпи билан икки минг бўлган, бошдан-оёқ ёғоч уйлар, бири марказда, бошқаси эса қабристонда жойлашган — атиги иккитагина черковга эга ва қайси жиҳатлари биландир шаҳарга эмас, балки Москва атрофларидаги хушманзара қишлоқларга ўхшаш фэйзсиз шаҳарчалар аҳён-аҳёнда учрайди. Бундай манзиллар одатда даҳа полициясининг бошлиқлари, маслаҳатчилари ва ҳоказо чор ҳукумати армиясининг кичик офицери унвонидаги ҳарбийлар билан тўлиб-тошган бўлар эди. Умуман иқлимнинг совуқлигига қарамай Сибирда хизмат қилишнинг ўз гашти бор. Бу ерда оддий, сиёсатга ҳеч бир алоқаси бўлмаган одамлар яшайди; тартиб-қондалар эса ота-боболардан қолган, табаррук ва мустаҳкам. Ўзларини ҳақли равишда сибирлик дворянлар деб ҳисобловчи чиновникларнинг ўзи асли ё сибирнинг туб аҳолиси ҳисобланган маҳаллий халқ, ё Россиядан — аксари пойтахтдан моҳиёна ҳисобига кирмайдиган бориш-келиш йўл ҳақига кўнгли суэт кетган ва ёрқин келажак васвасасига тушиб келган кишилардан иборат эди. Булар орасида ҳаётнинг аччиқ-чучугини тотиганлари ўла-ўлгунча жон-жон, деб Сибирда қолар ва шу ерда томир ёярди. Кейинчалик уларнинг жуда катта нафи тегарди. Бироқ енгилтабиат ва ҳаётнинг аччиқ-чучугини тотиб кўрмаган бошқа тоифадаги одамлар эса Сибирдан жуда тез ҳафсаласи пир бўлар ва «қайданам келдим» деганича юраги сиқилиб ўзига-ўзи савол берарди. Улар қонунга мувофиқ уч йиллик хизмат муддатини тишини тишига босиб адо этишардида, тугаши биланоқ бошқа жойга юборишларини илтимос қилишар, сўнгра патталари қўлига теккач, энди Сибирни елкаминг чуқури кўрсин, дегандек уни койиб, масхара-ралаб тўёқларини шиқиллатиб қолардилар. Улар ҳақ

эмас, негакн хнзматчнлнгу турмуш шароитлари юзасидан қараганда ҳам Снбнрда одам айшннн суруб яшаши мумкнн эдн. Иқлнмн ажойнб; казо-казо бойлари ва меҳмонпавоз савдогарлари кўп; турли днну ирқдагн одамлари ҳаддан ташқари етарлн. Бойвуччалари гулдек очнлнб юради, бари ахлоқан одоблн ва бокира. Илваснн шу қадар кўнкн ҳар дақиқа оёгннг остидан чнқнб туради. Одамлар шампан вносл нчадилар, нчганда ҳам кечаю кундуз бош кўтармай нчадилар. Балнқ тухумн роҳатнжон. Баъзн ерлар шу даражада мўл-кўл ҳоснл бераднкн, гапнрсанг кўз теккудек. Умуман бу ернннг тнпрофнга дуо кетган. Фақат фойдалана олнш керак. Снбнрлнклар эса қандай фойдаланншннн яхши бнлншади.

Мана шундай хушхандон ва ўзнга тўқ, аҳолнсл фавқулодда меҳрнбонлнгу туфайлн юрагнмда ўчмас нз қолднрган шаҳарчаларнннг бнрнда мен, Росснйда аслзода ва помешчнк оиласнда туғнлнб вояга етган, ўз рафнқасннн ўлднрганн учун нккннчн разрядлн жнноятчн снфатнда Снбнрға сургун қнлннган ва бўйндагн ўн йнлнлнк қамоқ муддатннн ўтагач, К. шаҳарчаснда муҳожнр снфатнда қолган умрннн нтоаткорона, ва осойншта ўтказаетган Александр Петровнч Горянчнковннн учратднм. Тўғрнслннн айтганда у маълум бнр шаҳарға қарашлн волосгь аҳолнслнннн рўйхатнда турардн-ю, аммо азбаройнн тнркнчнлнж — болаларнн ўқнтнб кун кечнрнш мумкннлнгу учун шаҳарнннн ўзнда яшар эдн. Снбнрь шаҳарларнда бадарға қнлннган муҳожнрлардан чнққан муаллнмлар тез-тез учраб турардн: улардан жнрканншмасдн. Улар асосан Снбнрнннн олнсл ўлкаларида ҳатто тасаввур ҳам қнлнша олмайднган, аммо ҳаётнда эса сув билан ҳаводек зарур предмет — француз тнлннн ўргатншардн. Нлк бор Александр Петровнчнн машҳур ва меҳмонпавоз кекса чнновннк Иван Ивановнч Гвозднковннннн уйнда учратган эднм. Бу амалдорнннн ақллн, нқболи кулнб келаётган беш нафар қнзнн бўлар ва Александр Петровнч ҳар бнр дарсга 30 тнйнн кумуш ақча тўлаш шартн билан мана шу қнзларға ҳафтада тўрт марта дарс ўтардн. Унннн ташқн қнёфасн мени қнзнқнтрнб қолдн. Бу раишпар ва орнқ, резгн, ннмжон, ўттнз беш ёшлардагн одам эдн. Ҳар доим оврупача расм-русмда, ннҳоятда озода кнйннлардн. Мабодо суҳбатлашнб қолсангнз у снзга сннчнклаб, днққат билан қарайдн, гўё саволншгнз билан унга ечнш учун бнрон масала бераётгандек ёкн унннн нчкн снрлардан бохабар бўлнш учун юрагнга қўл солаётгандек ҳар бнр сўзнншгнзнн эътнбордан қочнрмай ўта одоб билан

тинглайди ва ниҳоят ўз жавобини ипидан-игнасигача ўйлаб, жуда эҳтиёткорона, аниқ ва қисқа жавоб қайта-радики, сиз ўзингизни нима учундир беихтиёр ноқулай ҳис қила бошлайсиз ва алоҳа суҳбатнинг бирдан тугаганидан мамнун бўласиз. Мен ўша пайтдаёқ бу одамнинг бевуқсон ва ахлоқсиз экани, акс ҳолда Иван Иванович уни қизларига дарс бергани икки дунёда ҳам таклиф қилмаслиги, аммо шунга қарамай унинг ўтакетган одамови: ҳаммадан қочиб, яшириниб юриши, жуда билимдон, кўп мутолаа қиладиган, камгап, ҳамда, умуман тил топиб кетиш ниҳоятда қийин бир шахс экани ҳақида Иван Ивановичдан сўраб билган эдим. Баъзи бировлар уни мутлақо тентак одам деб даъво қилишарди-ю, аммо шаҳарнинг кўпгина бообрў аъёнлари нафи тегиши,— илтимосномалар ёзиш ва ҳоказо ишларда фойда келтириши мумкинлиги учун Александр Петровичнинг ҳурмативи жойига қўйиш пайида бўлишаётганини кўриб, бу айбини хаспўшлаб, арзимас иллат, деб топишарди. Россияда унинг унча-мунча одамни назарга илмайдиган обрўли қариндошлари бўлса керак, деган хаёлга борсалар ҳам, бадарга қилин-гач, ўша қариндошларидан бутунлай алоқасини узиб, ўзига зиён-заҳмат етказганлигини билардилар. Боз устига ҳамма унинг ўтмишидан: уйланган йилиёқ рашк оқибатида хотинини ўлдирганидан, ҳатто айбини бўйнига олиб (шунинг учун жазосини енгиллатган эдилар), миршабхонага ўзи борганлигидан хабардор эдилар. Бундай жиноятларга одамлар ҳаммавақт фалокат ёхуд бахтсизликка дуч келгандек ачиниб қарайдилар. Бироқ, шунга қарамай, бу афандим ҳадеганда атрофдагилардан ўзини олиб қочар, фақат дарс бериш кунларигина одамлар кўзига кўринарди.

Даставвал мен унга ортиқча эътибор қилмадим, лекин нима сабабдандир у секин-аста мени ўзига жалб эта бошлади. Унинг туриш-турмушида аллақандай сир мужассам бор эди. У билан суҳбатлашишнинг сираям иложи бўлмасди. Тўғри, менинг саволларим ҳеч қачон жавобсиз қолмас, худди ўзининг олий бурчи деб ҳисоблагандек бир қиёфада жавоб берар эди-ю, аммо жавобларидан сўнг уни баттар гапга тутгим келарди; айтмоқчи мана шундай суҳбатлардан кейин унинг чехрасида алланечук уқубат ва ҳорғинлик аломатлари зуҳр этарди. Эсимда, ажойиб ёз оқшомларининг бирида бу одам билан Иван Иванович ҳузуридан бирга қайтардик. Туйқусдан хаёлимга биттадан чекиш баҳонасида уни уйга таклиф қилиш фикри туғилди. Унинг ўша найтдаги аҳволи-руҳияси, юз-кўзига

қалқиб чиққан даҳшатни ифодаланга тилим ожиз: у ўзини бутунлай йўқотиб қўйди, тутила-тутила алланималар деб алжирай бошлади. Сўнгра тўсатдан менга кўзини ола-кула қилиб қаради-да, орқа-олдига қарамай ура қочиб қолди. Мен ҳангу манг бўлиб қолдим. Ушандан буён рўнара келганда менга аллақандай хавотир ичида қўрқа-писа қараб қўярди. Аммо кўнглим сира жойига тушмас, қандайдир бир куч мени тобора бу одам ёнига тортарди; орадан бир ой ўтгач тўсатдан шартта Горячиковнинг хонасига бостириб бордим. Турган гапки, менинг бу қилигим одобсизлик ва тентакликдан бошқа нарса эмасди. Александр Петрович шаҳарнинг бир чеккасида сил касалига мубтало қизи ва унинг никоҳсиз туғилган ўн ёшлар чамасидаги қувноқ ва ёқимтой қизалоқ неварасини бағрига олиб яшайтган менчан кампирнинг уйида ижара турарди. Унинг хонасига кириб борганимда Александр Петрович кампирнинг неварасига сабоқ ўргатиб ўтирарди. Мени кўриб худди ўғирлик устида қўлга тушган одамдек жуда эсапкираб қолди. Бояқиш ўзини шунчалик йўқотиб қўйган эдики, курсидан сакраб туриб менга бақрайганча тураверди. Ниҳоят биз ўтирдик: у гўё қандайдир бир сирли маъно яширингандек кўз қарашларимни синчковлик билан кузатарди. Шундагина мен унинг ақлдан озгулик даражада вос-вос одам эканини англаб етдим. У сал бўлмаса «айт, қачон кетасан» деб юборадигандек нафрат тўла кўзларини мендан узмасди. Мен шаҳримиз, кундалик хабарлар ҳақида сўз очдим: у индамас, ғазаб билан тиржайарди; афтидан ҳаммага беш қўлдек маълум янгиликларни билиш у ёқда турсин, ҳатто бунга мутлақо қизиқмасди. Кейин мен гапни ўлкамиз, унинг талаб-аҳтиёжлари мавзунга бурдим; у гапларимни ҳаммасини эшитарди-ю, бироқ шундай ғалати, шундай ғалати қарардики, охири бу зўрма-зўраки суҳбатни давом эттиришга юзим чидамади. Дарвоқе, ҳозиргина почтадан олганим яп-янги, ҳали саҳифалари ҳам қирқилмаган китоб ва журналларни ҳавасини келтирай, деб кўрсатганим, у китобларга суқланиб қаради, аммо кўнглидагини сездирмасликка ҳаракат қилиб, ҳозир бунга вақтим йўқ, дегандек таклифимни рад этди. Ниҳоят, мен узр сўраб у билан хайрлашдим, кўчага чиққач, елкамдан тоғ қулагандек ўзимни енгил ҳис қилдим. Муддаоси атрофидаги одамлардан имкон борича қочиб, яшириниб юриш бўлган кишига шилқимлик қилиш тентакона ва бемаъъий иш эканини англаб, уялиб кетдим. Бироқ, начора, ўтган ишга саловат. Эсимда, унинг хонасида биронта

китобга кўзим тушмади, демак, кўп мутолаа қилади, деб ёлгон гап тарқатишган. Лекин шу воқеадан сўнг бирикки бор ярим кечаси унинг уйи ёнидан ўта туриб деразадаги шуълапи пайқаб қолдим. Алламаҳалгача ухламай, бедор ўтириб нима билан шуғулланаяпти экан? Ёзмаянтимикми? Агар шундай бўлса, хусусан, нима ҳақда ёзяпти?— деган чалқан хаёллар кўнглимга тинчлик бермай қўйди.

Шароит тақозоси билан сафарга жўнашимга тўғри келди. Орадан уч ой ўтгач, замҳарир қиш кунларининг бирида уйга қайтганимда, Александр Петровичнинг куздаёқ, лоақал бир марта бўлсин табиб чақирмай ёлғизликда дунёдан кўз юганини эшитдим. Шаҳарчада бу одамни аллақачон унутиб юборишган эди. У яшаган хона бўм-бўш, ҳувиллаб ётарди. Сафардан қайтиб келганимнинг эртасигаёқ марҳум тириклигида нималар билан шуғулланган, бирон нарса ёзганми йўқми, шуни билиш илинжида уй эгаси билан танишиб олдим. Йигирма тийин эвазига кампир марҳумдан қолган бир даста қоғозни келтириб берди ва гап орасида икки дона дафтарни ишлатиб юборганлигини айтиб ўтди. Бу бадқовоқ, камгап хотин бўлиб ундан бирон жўяли гап чиқиши амримаҳол эди. Ижарачиси ҳақида у деярли ҳеч қандай янги маълумот айтиб беролмади. Унинг эътироф этишича, Александр Петрович, ҳеч қачон бирон нима билан шуғулланмас, ойлаб китоб варақламас, қўлига қалам тутмас экану, лекин кечаси билан нималар ҳақидадир бош қотириб, баъзан эса ўзи билан ўзи гаплашиб, хонада тишмай у ёқдан-бу ёққа юрар экан; марҳум унинг неварасини, айниқса исми Катя эканлигини билгандан сўнг, жуда яхши кўриб қолган ва ҳаминша эркататар, ва азбаройи шунинг учун бўлса керак муқаддас Катерина купни мотам маросимларида хизмат қилиш учун биронтасиникига борар экан. Меҳмонни жини ёқтирмасди; кўчага камдан-кам ҳолларда, фақат болаларни ўқитгани чиқар эди; умуман одам исини шунчалар ёқтирмасдики, ҳатто супуриб-сидириш учун ҳафтада бир марта хонасига кирадиган кампирга ҳам ола қарар ва мана шу уч йил давомида у билан ақаллиг бир марта одамга ўхшаб гаплашмаган экан. Мен Катядан, муаллимнингни эслай олсанми, дея сўраганимда у мўлтайиб турди-турди-да, юзини девор томонга буриб ўкраб юборди. Бундан чиқди бу одам ўзини кимдир яхши кўришига эриша олган экан-да!

Мен Горянчиковнинг қоғозларини олиб кетиб кун бўйи кўздан кечирдим. Бу қоғозларнинг тўртдан уч қис-

ми кераксиз, шунчаки, ахамиятсиз узук-юлуқ ёзувлар ёки хуснихат учун қилинган машқлардан иборат эди. Бироқ мана шуларнинг орасида майда ҳарфларда ёзилган чала, аҳтимол вақт ўтиши билан муаллифнинг ўзи ҳам унутиб юберган қалин дафтар бор эди. Гарчи бир-бирига қовушмаган бўлса ҳам мазкур дафтарда Александр Петрович ўн йил сургун даврида бошидан кечирган воқеалар баён қилинган эди. Бу тафсилотлар ўқитиш-ўқитин қандайдир мажбурият юзасидан ёзилгандек туюлувчи қиссалар, қандайдир ғалати, қўрқинчли, нотекис, асабий тарзда ёзилган хотиралар билан узилиб қоларди. Мен мазкур парчаларни қайта-қайта ўқиб чиқдим ва ниҳоят буларнинг барини қарийб ақлдан оза бошлаган киши ёзган, деган қарорга келдим. Бироқ, сургунда битилган ёзувлар — муаллиф қўлёманинг бир жойида номлаганидек — «Ўлик уйдан маъзаралар» — анча-мунча қизиқарли бўлиб туюлди. Шу чоққача мутлақо нотаниш ва номаълум бўлган ўзга олам, баъзи ҳодисаларнинг ғайриоддийлиги ҳамда ҳалокатга маҳкум кишиларнинг қисмати ҳақидаги ўзига хош ифодалар мени ром этди ва мен баъзи бобларни зўр қизиқиш билан ўқиб чиқдим. Эҳтимол, мен янглишгандирман, — унчалик қизиқмасдир, шунинг учун намуна сифатида даставвал икки-уч бобиш ҳавола этаман, майли китобхонларнинг ўзлари хулоса чиқаринсин...

I

ЎЛИК УЙ

Авахтамиз кўрғоннинг бир чеккаси — қалъа деворининг ёнгинасида жойлашган эди. Бирон нарса кўришиб қолармикин, деган хаёлда тахта девор тирқишидан ёруғ дупега мўралаб қолсанг борми, осмоннинг бир парчаси-ю, бурган босиб кетган балад кўтарма кўринади холос, ҳамда туну кун кўтарма бўйлаб дам олдинга, дам орқага юриб турган соқчиларга кўзинг тушади ва ўша лаҳзадаёқ орадан йиллар ўтиб сен худди ҳозиргидай, девор тирқишидан келиб қарасанг, яна ўша кўтарма, ўшандай соқчилар ва яна бир парчагина осмон, билъакс, авахта тепасидаги осмоннинг эмас, балки йироқ-йироқлардаги ўзга — озод осмоннинг бир парчасинигина кўришинг ҳақида ўйга толасан. Атрофи гир айлана балад ғов, яъни ерга чуқур кўмилган ва бир-бирига бағаз уриб михланган, учи ўткир қилиб йўвилган узуп-узуп харилардан

иборат девор билан ўралган, узунасига икки юз қадам, эни эса юз эллик қадам келадиган ҳайҳотдай олти бурчакли ҳовлини кўз олдингизга келтиринг: мана шу қамоқхонанинг ташқи чегараси. Тўсиқнинг бу томонида мустаҳкам дарвоза бўлиб, уни ҳамиша, куну тун соқчилар қўриқлаб турарди. Дарвоза аҳён-аҳён, фақат маҳбуслар ишга чиқаётган маҳал ёки бирон-бир зарурият юзасидангина очилмаса аксар ҳолларда берк бўларди. Дарвозанинг нариги тарафида чароғон озод ва ҳур ҳаёт давом этар, у ёқда одамлар ҳамма қатори яшар эди. Аммо тўсиқнинг бу тарафида — ичкарида кун кечириётганларга бу ҳаёт худди эртақдагидек гап эди. Бу ерда ҳеч қаердагига ўхшамаган, ўзига хос алоҳида дунё мавжуд эди: бу ернинг махсус қонун-қондалари, кийим-кечаклари, урф-одатлари ҳамда ҳеч ердагига ўхшамас тириклайин кўмилган ўлик уй, ўлик ҳаёт мавжуд эди: одамлар ҳам бошқача эди. Мен худди мана шу алоҳида дунёни тасвирлашга уриниб кўрмоқчиман.

Тўсиқдан ичкарига кирганингиз ҳаммо бир неча бинога кўзингиз тушади. Ҳовлининг икки томони бўйлаб қатор бир қаватли ёғоч уйлар чўзилиб кетади. Булар казармалар. Бу ерда разрядларига кўра жойлаштирилган маҳбуслар яшайди. Сўнгра ҳовлининг ичкари қисмида яна шундай ёғоч уй кўзга чалинади: бу икки қисмга ажратилган ошхона; нарироқда эса яна бир ишшоот — унда ертўла, омбор, саройлар жойлашган. Ҳовлининг ўртаси бўм-бўш бўлиб, катта, текис майдондан иборат эди. Бу майдонда маҳбуслар сафланади, эрталаб, пешинда ва кечқурун, баъзан эса кун бўйи яна бир неча бор (соқчиларнинг шубҳаси ва тез санай олиш салоҳиятига боғлиқ ҳолда) йўқлама қилинади. Уйлар билан деворлар орасида гир айлана яна анча-мунча бўш ер қолган. Шу пасткамроқ уйларнинг орқасидаги йўлкалар бўйлаб ора-чора бўш вақтларида одамови, оғир табиатли хилватпараст маҳбуслар ширин хаёлларига фарқ бўлиб ёлғиз сайр қилишни яхши кўрадилар. Мана шундай сайр қилишлар чоғи кўришиб қолганимда, мен уларнинг тунд, тамғаланган юзларига тикилиб, кўнглидан нималар кечаётганини билишга ҳаракат қилишни яхши кўрардим. Бир маҳбус бўларди, унинг энг севимли машғулоти бўш қолди, дегунча тахта тўсиқдаги хариларни санарди. Хариларнинг сони бир ярим мингта эди, ҳар бири унинг ҳисоби ва мўлжалида турарди. Ҳар бир хода ҳисоби бир кун эди; у ҳар кун биттадан ходани санаб ўтар ва шу йўсин ҳали санаб улгурмаган ходалар бўйича яна қанча кун

қамоқда бўлиши кераклигини аниқ-таниқ ҳисоблаб чиқарди. Ҳар сафар у олти бурчакли деворнинг бир томонида санаб тугатгач, чин дилдан қувонарди. Унинг ҳали жуда узоқ кутишдан бошқа чораси йўқ эди. Аммо қамоқда одам сабр-тоқат қилишни ўрганишга вақт топаркан. Мен йигирма йиллик муддатини ўтаб, ниҳоят озодликка чиқаётган бир маҳбуснинг ўз ўртоқлари билан қандай хайрлашганини гувоҳи бўлганман. Хайрлашувчилар орасида унинг навқирон, беғам, на ўзининг жинояти ҳақида, на берилган жазо ҳақида ортиқча қайғурмай йигитчалигида қамоққа илк бор кириб келганини эслайдиган одамлар бор эди. Энди у соч-соқоли қордек оқарган, тулд ва ғамгин қидёфада чиқиб кетмоқда эди. У олти казарманинг ҳаммасини бирма-бир айланиб чиқди. Ҳар бир казармага кираркан, бўсағада бутга чўқинар, кейин ўртоқларига таъзим бажо келтирар ва помини унутмай, яхши кунларда эслаб юришларини илтимос қиларди. Мен яна бир воқеани зинҳор унутолмайман: кунлардан бир кун кечқурун, аввалда Сибирининг ўзига тўқ деҳқонларидан бўлган бир маҳбусни дарвоза ёнига чақиргандилар. Бундан ярим йил муқаддам хотини бошқа кишига турмушга чиққани ҳақида хабар олиб бечора қаттиқ изтиробга тушган эди. Энди эса ўша хотини қамоқхонага келиб уни чақиртириб, садақа бераётган эди. Улар бир нафасгина ҳол-аҳвол сўрашгач, иккови ҳам йиғлаб юборди ва абадулабад кўришмасликларига ишонч ҳосил қилиб хайрлашдилар. Казармага қайтиб киргач мен унинг афт-ангори қандай ўзгарганлигини кўрганман... ҳа, начора, бу ерда одам сабр-тоқат қилишга ўрганаркан. Бошга тушганни кўз кўради, деганлари эҳтимол шу бўлса керак.

Қош қорайғач, бизни казармага қамаб, устимиздан қулфлаб қўйишарди. Ҳовлидан казармага қайтиб кириш менга ҳаминша ёмон таъсир қиларди. Бу узун, шифти паст, дим, оғир ҳид бурқситган мойли хира шамлар ёқилган гира-шира диққинафас хона эди. Мен ўн йил бу ерда яшаб, қандай қилиб тирик қолганимни ҳали-ҳалуз тасаввуримга сиедиролмайман. Менга қарашли катда учта энли тахта бор эди: буларнинг ҳаммаси менинг тўшагим эди. Бизнинг хонадаги худди шундай катларда яна ўттиз нафар киши жойлашган эди. Қишда бизни казармаларга эртароқ қамашарди; ҳамма ухлагунча орадан тўрт соат вақт ўтарди. Унга қадар эса шовқин-сурон, қаҳқаҳа, сўкиниш, занжирларнинг шиқирлаши, дуд ва қурум, тақир бошлар, тамгаланган юзлар, жулдур кўйлақлар... ҳамма-

ҳаммасида ҳақоратланиш, бадномлик аломати... одам зоти қанчалар чидамли-а! Одам боласи дунёдаги жонли мавжудотлар ичида энг кўникувчани. Менимча бу унга берилган энг тўғри, аниқ таъриф.

Қамоқхонада бор-йўғи икки юз элликтача эдик; маҳбусларнинг сони қарийб ҳаммавақт шундан ошмасди. Бири келади, бошқаси муддати тугаб, озодликка чиқади, учинчиси эса дунёдан кўз юмади. Бу ерда ҳар қандай тоифадаги одамни топиш мумкин эди! Назаримда Россиянинг ҳар бир губернияси, ҳар бир ўлкаси ўзининг вакилини жўнатгандек эди. Бу ерда бошқа дину ирқдаги одамлар ҳам, ҳатто Кавказдан сургун қилинган тоғликлар ҳам топиларди. Маҳбуслар жинояти даражасига, бинобарин, жазо муддатига қараб бўлинар эди. Чамаси бу ерда жиноятнинг тирик намунаси бўлмаган тури йўқ эди. Қамоқ аҳлининг асосий қисмини гражданлик разряди бўйича сургун қилинган ўта қаттиқ тартиб-қоидадаги (маҳбусларнинг соддадиллик билан айтишларича кучли тартиб-қоида) маҳбуслар ташкил этарди. Булар барча ҳуқуқлардан маҳрум, жамиятдан ажралиб қолган, хўрланганлигининг мангу гувоҳи сифатида юзларига тамға босилган жиноятчилар эди. Улар саккиз йилдан ўн икки йилгача муддат билан оғир ишларга жўнатилиб, сўнгра Сибирнинг қайси бир ўлкасига бадарга қилинарди. Жиноятчиларнинг орасида рус ҳарбий жиноятчилар ротасига мансуб бўлган, мол-мулки мусодара қилинмаган ҳарбий разряддаги маҳбуслар ҳам бор эди. Улар қисқа муддатга сургун қилинар эди; муддатини ўтагач яна қаердан келган бўлса ўша ерга Сибирдаги мунтазам батальонларга солдатликка қайтариб юбориларди. Буларнинг кўпчилиги деярли чиққан заҳотлари яна бирон-бир жиддий жиноятга қўл уриб энди қисқа муддатга эмас, балки узоқ, йигирма йиллик жазони бўйнига илиб, қайтиб келишарди. Бу тоифа маҳбуслар «доимийлар» деб аталарди. Бироқ «доимийлар мол-мулки, ҳуқуқларидан бутунлай маҳрум этилмасди. Ниҳоят, яна энг хавфли, алоҳида бир тоифа ҳисобланган, аксари ҳарбийлардан иборат маҳбуслар ҳам бор эдики, улар қамоқ аҳлининг кўпчилигини ташкил этар ва «махсус бўлим» деб тилга олинарди. Россиянинг ҳамма еридан бу ерга жиноятчилар жўнатиладди. Улар ўзларини «абдий маҳкум этилган» деб ҳисоблар, ҳамда неча йилга жазоланганликларияли билишмас эди. Қонунга биноан уларга икки, уч баробар оғирроқ иш тайинлаш лозим эди. Уларни ҳали Сибирда оғирдан-оғир мажбурий хизматлар жо-

рий этилмасидан бурун турли-туман қамоқхоналарда сақлашган эди. Бошқа маҳбусларга улар «сизники муддат, бизники гурбат» дейишарди. Қулоғимга чалинган гапларга қараганда кейинчалик мазкур тоифа маҳбусларни сақлаш бекор қилинибди. Бундан ташқари бизнинг кўрғонда гражданлик усули қоидалари ҳам бекор қилиниб, ягона, умумий ҳарбий-маҳбус бўлиниши ташкил этилибди. Табиийки, бу янгиликлар билан бир қаторда қамоқхона маъмурияти ҳам ўзгарди. Бундан чиқди, мен узоқ ўтмиш ва ўтган кунлар ҳақида ёзаянман, шекилли...

Буларнинг бари аллазамонларда бўлиб ўтгани; бироқ худди тушда содир бўлгандек, гўё бир вақтлар тушларимга киргандек туюлади. Қамоқхонага биринчи марта қандай кириб келганим ҳамон ўдимда. Декабрь оқишларининг бири эди. Қош қорая бошлаган, одамлар пшдан қайтмоқда эди; йўқламага тайёргарлик кўриларди. Мўйловдор унтер-офицер, ниҳоят мен ҳали қанча йиллар яшасам шунча азият чекишим ва агар бошимга тушмаганда ёки ўз кўзим билан кўриб ҳис қилмаганимда ҳеч қачон, тахминий тушунчага ҳам эга бўлолмайдиган кунларни бошдан кечиришга мажбур бўлган бу галати уй эшигини очди. Чунончи, мана шу аристократининг ўн йиллик даврида бирон кун, бирон соат бўлсин ёлғиз қолмасликдек даҳшатни, азоб-уқубатни ҳеч қачон тасаввуримга сиғдиролмасдим. Ишда ҳамшиша соқчи кузатувида, казармада эса икки юздан зиёд ҳамхоналарим билан доимо бирга. Атиги бир марта, ҳеч бўлмаганда бироқ маротаба ёлғиз қололмаслик!.. Ё, худо, ҳали менинг нешопамда бундай синов — кечмиш ҳам ёзилганмиди?!

Бу ерда тасодифан одам ўлдириб қўйганлар-у, қон тўкиш касб-корлари бўлганлар ҳам, қароқчилару уларнинг сардорлари ҳам, шунчаки фирибгарлару столовский қисмлари ёки оёқ остидан чиққан маблағ билан кун кўриб келган дайди ҳунармандлар ҳам мавжуд эди. Яна, нима сабабдан, нега, қандай қилиб бу ерга келиб қолганлигини одам тушунолмайдиган кимсалар ҳам топиларди. Зотан, кечаги кайфнинг наҳорги бош оғриги каби ҳар бир бандининг зилдек ва мавҳум таржимаи ҳоли бор эди. Умуман, улар ўтган кунларини камдан-кам ҳолларда эслашар, эзмаланиб ҳикоя қилишни ёқтиришмас, қисқаси ўз ўтмишлари ҳақида бутунлай ўйламасликка тиришар эдилар. Мен уларнинг орасида шунчалар бахтиёр ва довлашиб айтавериш мумкин, ўз қилмишидан заррача афсус-надомат чекиш тугул виждони зиғирча бўлса ҳам

қийналмайдиган қотиллар борлигини билардим. Бироқ, деярли ҳаммавақт индамай юрадиган тунд кишилар ҳам учраб турарди. Умуман айтганда аристонлар ўз ҳаёти хусусида онда-сонда ҳикоя қилиб берарди, чунки бу ерда ҳар нарсага қизиқишнинг ўзи расм эмасди, бу одобсизлик саналар, буни ҳеч кимга қизиги ҳам йўқ эди. Шунинг учун бекорчиликдан биронтасининг қулфи дили очилиб қолса, бошқаси ҳиссиз ҳамда маънос тингларди. Бу ерда ҳеч ким ҳеч кимни ҳайратга сололмасди. «Биз омилардан эмасмиз», дейишарди улар кўпинча аллақандай ғалати бир мамнуният билан. Эсимда, иттифоқо, бир қароқчи маст ҳолда (қамоқда баъзан томоқни ҳўллаб олиш мумкин эди) беш яшар болани аввал ўйинчоқ бериб қандай авраганини, сўнгра бир тупканинг тағидата кимсасиз омборга олиб бориб қандай чавақлаганини ҳикоя қила бошлаган эди, шу маҳалгача унинг ҳазил-мутойибаларидан ичаги узилиб кулаётган бутун казарма бараварига қичқириб юборди-ю, шунда қароқчининг тилини тийишдан бўлак иложиси қолмади; азбаройи норозилликдан эмас, балки булар ҳақида гапирин даркор эмаслиги учун, балки булар ҳақида сўзлаш қабул қилинмагани учун маҳбуслар қичқириб юборишган эди. Дарвоқе, хонаси келганда мен бир нарсани айтиб ўтмоқчиман, бу одамлар том маъноси билан, чинданам «оми эмасди». Эҳтимол, уларнинг ярмидан кўни ёзини ва ўқишни биларди. Бирон-бир ерда оммавий маросимларга йиғилган минг-минглаб рус халқи орасидан икки юз эллик кишини алоҳида ажратиб қарап-чи, шуларнинг 50 фоизи саводхон чиқишига кафолат бера оласизми? Кейинчалик кимдир худди мана шундай маълумотдан «ялпи савод халқни бузади» деган хулоса чиқарганини эшитгандим. Бу потўғри қараш, гарчи саводхонлик маъналик ва кибру ҳавони келтириб чиқаришини эътироф этган тақдирда ҳам айтиш лозим буниг ўзгача сабаблари бор. Ахир бу мутлақо айб эмас! Ҳамма разрядлар бир-бирдан эғни-бошига қараб ажралиб турарди: бир хиллари ярми қоп-қора, ярми кулранг кўйлак кияр, уларнинг иштонларида ҳам шу фарқ кўзга ташланарди — бир оёғи кулранг, иккинчиси қоп-қора. Бир куни ишда, аристонлар ёнига келган кулча сотувчи қиз менга узоқ тикилиб турди-да, сўнг бирдан хахолаб кулиб юборди. «ух-х, мунча ярашмаган нарса-я, — дея қичқирди у, — кулранг бўз етмапти-да, десам, қораси ҳам етмаган кўринади». Орамизда бошдан-оёқ кулрангу, фақат енглари қора камзулли маҳбуслар ҳам учрарди. Аристонларнинг

сочлари ҳам турлича қирилар: баъзиларнинг боши олд томонидан қирилса, бошқаларники кўндалангига олинарди.

Бир қарашдаёқ бу ғалати оилада ҳукм сурган қапдайди кескин умумийликни пайқаш мумкин эди; ҳатто ўзгаларнинг устидан ҳукм юритувчи энг ашаддий, ноёб шахслар ҳам ихтиёрсиз равишда қамоқнинг умумий руҳига бўйсунардилар. Умуман шуни айтиш лозимки, баъзи бир ўта қувноқ кишиларнинг учрашини ҳисобга олмаганда — улар барчанинг нафратига сазовор бўларди — қамоқ аҳли саркаш, ҳасадгўй, манман, мақтанчоқ, аразчи ва бемисл даражада расмиятчи эди. Ҳеч нарсадан ҳайратланмасликнинг ўзи улур фазилат ҳисобланарди. Ҳамма қандай бўлмасин сир бой бермаслик васвасасига йўлиққан эди. Бироқ кўпинча энг димоғдор одам бирдан, чақмоқдек тез суръатда кўнгилчан, мулойим қиёфага айланарди-қоларди. Ҳақиқатан кучли одамлар ҳам бор эди; улар жуда тўғри кишилар бўлиб, мунофиқликни билмасдилар. Лекин ажабо: бу ҳақиқий кучли одамларнинг, бир нечаси учига чиққан, қарийб касалликка айлана боқлаган даражада такаббур эди. Умуман кеккайишлик, юзаки маҳобатнинг қамоқда катта аҳамияти бор эди. Кўпчилик имонини сотган ва ниҳоятда аблаҳ бўлиб кетган эди. Ғийбат ва фисқу-фасод узлуксиз давом этарди: бу ер қип-қизил дўзах, жаҳаннамнинг ўзгинаси эди. Аммо қамоқдонанинг ички тартиби ва урф-одатларига қарши бош кўтаришга ҳеч ким журъат қилолмас, ҳамма баб-баравар бўйсунарди. Жуда катта қийинчиликлар билан, зўр-базўр бўлса ҳам ишқилиб бўйсунган етти иқлимга машҳур, феъл-атворли маҳбуслар ҳам бор эди. Қамоққа асосан озодликда қуюшқондан чиққан, босартусарини унутган ва охири ўйламай-нетмай, нега шундай қилаётганини тушунмай, худди шайтонлаш ёки ганглиш ҳамда кўпинча бемисл даражада жунбушга келган манманлик оқибатида жиноят қилиб қўйганлар келишарди. Аммо бизда ким бўлишидан, озодликда нималарга қодир эканлигидан қатъий назар, келиши биланоқ, дарҳол попугини пасайтириб қўйишарди; бир замонлар — қўлга тушгунча бутун бир қишлоқ ва шаҳарларни даҳшатга солган кимсалар кўз очиб-юмгунча писиб қолардилар. Янги келган «меҳмон» атрофни бир қур кузатгач вазиятни дарҳол фаҳмлар, мутлақо кутилмаган ерга келиб қолгани ва энди бу ерда ҳеч кимни қойил қолдиролмаслигини англаб, шак-шубҳасиз тақдирга тан бериб эл қатори кун кечира бошлар, яъни кўпнинг бирига айланарди.

Қамоқдаги умумий рух деярли ҳар бир аристонга қай гўрдандир юққан ўз қадр-қимматига алоҳида эътибор бериш эвазига ташкил тонарди. Гўё ҳақиқатан судланган аристон деган ном қандайдир лавозим, қўйинг-чи, ҳатто табаррук мартабадек эди. На инсоф, на диёнат бор! Шуниси ҳам борки, аллақандай юзаки мўминтойлик ҳам, чушопчи, беозор эзмалик ҳам ошқора қилинарди: «Биз хароб бўлган одамлармиз,— дейишарди улар,— озодлик қадрига етмадингми, энди ўзингдан кўр, тўрт томонинг қибла». — «Ота-онанг ўғитига қулоқ солмадинг, энди ноғоранинг товушига қулоқ сол», «Ўзинг пиширган ош, айланиб ҳам, ўргилиб ҳам ичасан». Буларнинг бари кўпинча ўғит-насихат маъносида ҳам, оддий матал ва ҳазил тариқасида ҳам айтилгани билан ҳеч қачон жиддий тус берилмасди. Бу қуруқ гап бўларди, холос. Ораларида ақалли биттаси қонунга хилоф иш қилганини астойдил бўйнига олиши гумон эди. Сургун бўлмаган киши аристоннинг жиноятини юзига солибгина койиб кўрсинчи (гарчи аслини олганда жиноятчига маломат ёғдириш русларга хос хусусият бўлмаса ҳам) балого қолади — сўкишдан қочиб қутулолмайди. Айтганча, сўкишда уларга тенг келадигани йўқ эди. Қифтини келтириб, қофияси билан сўкиш ҳадисини олгандилар. Ҳақорат — сўкиш санъати уларнинг орасида гуллаб-яшнаган эди. Сўкканда қуруқ аччиқ сўзлар билан эмас, балки суяк-суяккача етиб борадиган, заҳардек таъсир этсин учун авра-астарини ағдариб, тагдор, қочиримли, ҳатто мақсад билан сўкишар эди. Муттасил жанжаллару низолар сўкиш маданиятининг янада равнақ топиши учун қулай шароит яратарди. Мана шу одамларнинг бари мажбуран калтакнинг зўри билан ишларди, шунга кўра бенаф-бефойда яшар, шунга кўра йўлдан ҳам озарди: агар илгари, озодликда ўзига гард юқтирмаган бўлса, қамоқда иложсиз бузиларди — бу қисмат эди. Уларнинг бари бу ерга ўз оёғи ёки хоҳиши билан келмаганди; уларнинг бари бутунлай бир-бирига ёт, бегона одамлар эди.

«Бизларни бир ерга тўплагунча шайтоннинг чорини титилиб кетган» дейишарди улар ўзлари ҳақида; шу сабабли иғво, фитна, хотинларга ўхшаб гап ташиш, ҳасад, тўс-тўполон, ёвузликлар бу жаҳаннам ичра бўғилган ҳаёт негизини ташкил этарди. Биронта хотин шаллақиликда бу одамхўрларнинг баъзилари олдида ип эшолмасди. Яна такрор айтаман, маҳбусларнинг орасида бениҳоя кучли, бутун умри давомида бўйсундирмоқ ва амр этмоққа одатланган иродаси зўр, довжорак, матонатли кишилар ҳам

бор эди. Буларни беихтиёр ҳурматини ўрнига қўйишарди; улар эса шунга яраша, гарчи обрў ва иззатталаб бўлсалар ҳам, ўз иззатларини сақлар, умуман бошқаларга малол келмаслик пайида бўлар, ҳамда итоаткорлик ақидалари ёки ўз хизмат бурчларини ҳис қилиш нуқтаи назаридан эмас, балки худди ҳар икки тарафга фойдаси аёнлигини сезиб келишиб олгандек худа-беҳуда сўкавермай, ўзларини ҳавас қилгудек яхши тутишар ва доимо мулоҳазакор ва бошлиқларнинг чизган чизигидан деярли чиқмасдилар. Шунга қарамай уларга ҳам ишонишмасди. Эсимда, мана шунга ўхшаш довиорак ва бир сўзли, ўзининг йиртқичона хатти-ҳаракатлари туфайли бошлиқларга отнинг қашқасидек маълум бўлиб қолган аристонни қандайдир жинояти учун жазога мустаҳиқ қилишган эди. Ёзнинг иссиқ кунларидан бири, ҳамма дам олаётган маҳал эди. Қамоқнинг тўғридан-тўғри ва бевосита бошлиғи ҳисобланган штаб-офицер шахсан ўзи жазолашда иштирок этгани кордегардия — дарвозанинг ёнгинасида жойлашган қоровулхонага таширф буюрган эди. Бу майор аристонларнинг бошига тушган шўриш — гурбат эди, у маҳбусларнинг юрагини шу даражада олиб қўйган эдики, ҳамма ундан безилларди. Майор ақлдан озгулик даражада қаттиққўл эди, маҳбусларнинг таъбири билан айтганда «одамларга бўридек ташланар эди». Ҳаммадан ҳам зийрак ва ҳеч нарсага яшириб бўлмайдиган, олазарак нигоҳидан қўрқардилар. Гўё унинг елкасида ҳам кўзи бор эди. Қамоқхонага киратуриб, нариги бошида нималар содир бўлаётганини билар эди. Аристонлар уни саккиз кўзли махлуқ, деб аташарди. У тамомила янглиш тартиб-қоида жорий этган эди. Ўзининг ҳаддан зиёд ваҳший иблисона қилиқлари билан шундоқ ҳам аламзада кишилар юрагига кек, алам солар эди. Агар майор устидан ҳукм юргизадиган, гоҳо-гоҳо унинг ваҳшиёна хатти-ҳаракатларини чеклаб турадиган оққўнгил ва мулоҳазакор комендант бўлмагандами, худо асрасин, ўзининг бу идора қилиш усули билан маҳбуслар бошига не савдотар солмасди. Мен бир нарсага — қандай қилиб мана шундай одам эсон-омон хизмат бурчини адо этганини сира тушунолмасдим; гарчи келажакда иши судга оширилган бўлса ҳам вақт-соати етгач у соғ-саломат истеъфога чиққан эди.

Хуллас, маҳбусни чақирганларида унинг ранги бўздек оқариб кетди. Одатда, у ҳамиша чурқ этмай иккилапмасдан ётиб берар, тишини тишига қўйиб чидар ва жазо тугагач сапчиб ўрнидан турар, ҳамда кейинчалик

ўзининг омадсизлигию ўинмаган ишидан совуққонлик билан оқилона хулоса чиқарарди. Айтганча, унга доимо ўйлашиброқ муомала қилишарди. Аммо бу сафар у нима учундир ўзини ҳақмап деб ҳисоблаётган эди. У ранги кум ўчиб назоратчига сездирмай ўткир инглиз газанини энги ичига яширди. Пичоқлару ҳар қандай ўткир асбоблар олиб юриш қамоқхонада ман этилган эди. Тиштувлар ҳазилакамига эмас, дамодам ва кутилмаганда ўтказиларди, мабодо бирон нима топиб олинса, ўша маҳбус қаттиқ жазоланарди; бироқ астойдил яширишни истаган ўғрининг нарсасини минг уриниб ҳам қўлга тушириш душворлиги ва пичоқлару асбобларга қамоқда доимо зарурат бўлгани учун ҳам қанча тинтув ўтказиб ҳам «уруғи»ни қуритишнинг иложи йўқ эди. Мабодо олдириб қўйсалар, зудлик билан янгисини ясаб олишарди. Қисқаси, ҳамма маҳбуслар девор олдига бориб юрагини ҳовучлаган қўйи тирқишдан кузата бошлади. Ҳамма Петровнинг бу сафар дарра остига ётиб бермаслиги ҳамда майорнинг кунни битганлигини биларди. Аммо энг сўнги, ҳал қилувчи дақиқаларда майор экзекуцияни бошқа офицерга топшириб бирдан соябонли аравага ўтирди-да, жўнаворди. «Худо бир асради»,— дейишди кейин аристонлар. Петровга келсак, у тишини тишига қўйиб туриб берди. Майор жўнаб кетиши биланоқ у ҳовридан тушган эди. Аристон пичоқ суякка қадалгунга қадар барига чидаб жимгина юради; аммо бундан у ёғини кўтаролмайди. Дарвоқе ўжарлик ва бесабрликнинг бунчалик ғайритабий тарзда бирдан жунбушга келишини кузатишдан қизиқроқ машғулот бўлмаса керак. Инсон боласи кўпинча йиллар мобайнида оғирдан оғир жазоларга гинг демай чидаб келади-ю, бирдан жишдек, қандайдир бўлмағур нарса учун деярли бекордан-бекорга сабр косаси тўлиб ўзини тутолмай қолади. Қараб туриб уни жиннига, эсҳушидан айрилган одамга чиқариб қўйиш мумкин; худди шундай ҳам қилишади.

Мен бир неча йиллар мобайнида бу одамларнинг орасида ва ўз қилмишидан афсус еб, па жишдеккина ғам ютиб юрган биронта аристонни кўрмаганман ва уларнинг кўпчилиги ич-ичида ўзини мутлақо беайб деб ҳисоблайдилар, деб айтган эдим. Бу факт. Тўғри бунга асосан манманлик, ярамас, юқумли иллатлар, жангарлик ва ярашмаган қилиқлар сабаб. Иккинчи томондан, қани ким бу хароб бўлган юракларнинг ўн саккиз минг оламдан маҳфий қаъридаги дафиналарни кўрганман, билмаман деб айта олади? Ахир шунча йиллар давомида бу

юраклар қатидаги ботиний ҳасрат ва уқубатдан шаҳодат берувчи бирон нима сезин, пайқаш ҳамда жилла қурса қандайдир бирон-бир нишондан огоҳ бўлиш мумкин эди-ку?! Афсуски, бундай ҳол юз бермади, мутлақо содир бўлмади. Бундан чиқадики, кўпчилик тахмин қилганидек жиноятга маълум бир тайёр нуқтаи назар билан қараш кифоя қилмайди, шу вайдан ҳам унинг моҳияти мураккаброқдир. Қамоқлар билан мажбурий хизмат системалари жиноятчини тузатмайди, улар жиноятчини фақат жазолайди ва маълум маънода жамиятни ёвуз кимсанинг келгусидаги зуғумларидан асрайди ва унга осойишталик ато этади. Қамоқхона билан энг кучайтирилган мажбурий хизмат жиноятчидаги ичи қоралик, нафрат, мамнуъ лаззатга ҳирс ва мудҳиш енгилтакликни кучайтиради, холос. Бироқ, мутлақо аминманки, энг машҳур ҳисобланган ёлғиз бандилик системаси ҳам фақатгина ёлғон, қалбаки ва юзаки мақсадларга эришади. Бу система инсон вужудидаги энг зарур, энг муҳим шарбат — ҳаёт шавқини сўриб ташлайди, қалбидаги куч-қувватни қирқади, ҳолсизлантиради, ваҳимага солади ва ана шундан сўнг бу руҳан дармони қуриб, ҳолдан тойган чала жиннини тузатилган ва тавбасига таянган одамнинг намунаси сифатида жамиятга топширади. Жамиятга қарши бош кўтарган жиноятчи турган гапки ундан нафратланади ва деярли ҳаммавақт ўзини айбсиз, уни эса айбдор, деб ҳисоблайди. Боз устига қилмишига яраша жазосини олиб бўлгач, энди шунинг учун ҳам ўзини қарийб гуноҳи тўкилгандек, қарзини тўлагандек ҳис қилади. Алоҳа, шундай нуқтаи назар билан суд қилиш ҳам мумкинки, бунда деярли жиноятчини оқлашга тўғри келади. Бироқ, турли-туман нуқтаи назарларга қарамай ҳар бир одам барча замон ва даврларда дунё пайдо бўлгандан бери шак-шубҳасиз жиноят, деб ҳисобланган ва токи ер юзида инсон инсонлигича қолар экан, шундай деб ҳисобланаверадиган қилмишлар борлигини эътироф этмай иложи йўқ. Мен энг мудҳиш, ғайриинсоний қилмишлар, ваҳший қотилликлар ҳақида болаларча қувноқ, бетизгин кулгу билан айтиб берилган ҳикояларни қамоққа келиб эшитгандим, холос. Айниқса бир падаркушни сира унутолмайман. У оқсуяклардан бўлиб, олтимишга кирган отасининг қўлида ҳам хизмат қилиб, ҳам қандайдир тирриқ ўғил каби унинг қарамоғида яшар эди. Бу ўта саёқ, шармандаш-шармисор йигит эди, қарзга ботиб юрарди. Отаси бунга чек қўйиш учун унга насиҳат қилади; аммо отасининг дағиллама уйи, бутун бошли хутори ва шубҳа қилин-

ган катта пулига мерослик васвасаси ўтида ёнган ўғил уни ўлдирди. Бу жиноятни бир ойда сўнггида учи топилади. Қотил отасининг дом-дараксиз ғойиб бўлгани ҳақида ўзи полицияга эълон беради. Шу бир ойнинг ҳаммасини у фаҳшиёна тарзда ўтказди. Ниҳоят унинг йўқлигида полиция жасадни топади. Ювинди, ахлатлар тўкиш учун ҳовлининг узунаси бўйлаб усти тахталар билан ёпилган зовур чўзилиб кетганди. Мурда шу зовурда экан. Яхшилаб кийинтирилган жасад тапидан жудо қилиниб, омонат суяб қўйилган оқ сочли каллани қотил ёстиққа қўйган экан. Падарқуш ўз қилмишидан тонди; лекин шунга қарамай, дворянлик насаби, унвондан маҳрум этилиб, йигирма йиллик муддатга сургул қилинади. Мен неча йил бирга яшаган бўлсам, у ҳаммавақт ҳаддан зиёд аъло, кўтаринки кайфиятда юрганди. Уни теңтак деб бўлмасди-ю, бироқ фосиқ, енгилтак, ўтакетган бемуроҳаза одам эди. Мен ҳеч қачон унинг қиёфасида кўзга ярқ этиб ташланадиган бирон-бир шафқатсизлик кўрмагандим. Аристонлар унинг жинояти учун эмас,— бу ҳақда эслашмас ҳам эди,— балки бир қайнови ичидалиги ва ўзини тутиб юролмагани учун ундан нафратланар эди. Ўзаро ҳангомаланиб ўтирганмизда баъзан у ўз отаси ҳақида эслаб қоларди. Бир кун насл-насабига оид соғломлик хусусида гап кетганда: «Мана, *падари бузрукворим* то ўлгуларича бирон марта бўлсин соғлиғидан шикоят қилмаганди»,— деб қўшиб қўйди. Турган гапки, бунчалик йиртқичона ҳиссизликни кўриб ҳам одамнинг ишонгиси келмайди. Бу фавқулодда, камдан-кам учрайдиган ноёб шахс эди; маънави воқеа эса оддий, шунчаки жиноят бўлмай, балки фанга маълум бўлмаган қандайдир жисмоний нуқсон, жисмоний ва маънавий бузуқлик эди. Маълумки, мен бу жиноятга ишонмадим. Аммо, бунинг тарихидан озми-кўпми хабардор ҳамшаҳарлари воқеанинг қандай кечганини сўзлаб беришганди. Далил-исботлар шунчалик ҳам равшан эдики, ишонмасликнинг ҳеч иложи йўқ эди.

Кунларнинг бирида ярим кечаси унинг алаҳсираб: «Уш-ла уни, қўйиб юборма! Бошини узсанг-чи, уз бошини, бошини!..» дея чинқирганини аристонлар эшитишган экан.

Деярли барча маҳбусларга кечаси алаҳсираб гапиришдан текканди. Босинқирагашларида уларнинг тилига нуқул сўкиш, ўғриларга хос хитоблар, пичоқ, болта келарди. «Биз зада бўлган одамлармиз,— дейишарди улар,— юрак-бағримиз қон. Шунинг учун кечалари дод-вой қиламиз».

Каторгада подшолик томонидан жорий этилган қундалик меҳнат ихтиёрий эмас, мажбурий эди: аристон зиммасига юкланган ишни битирса ёки иш вақти тугаса, қамоқхонага қайтиб кетаверарди. Иш деса, ҳамманинг юраги зирилларди — ишдан нафратланишарди. Бутун дили, ниётлари билан ихлос қўйган айрим шахсий касби бўлмаган инсон қамоқда бир кун ҳам туролмасди. Ахир, зўрлик билан бу ерга келтирилиб тўпланган, зўрлик билан жамиятдан ва одатдаги ҳаётдан узиб олинган етук, мириқиб ҳаёт кечириб ва яшашни хоҳлаган одамлар қай йўсин бу гурбатхонада одатдагича ва бепойиндек, ўз эрки бўйича ва маза қилиб яшаши мумкин?! Зотан, бу ерда биргина бекорчилик сабабли етти ухлаб тушида ҳам кўрмаган жинорий одатларни ўзига юқтириши мумкин. Инсон меҳнатсиз ва қонуний, оддийгина хусусий амлоксиз яшай олмайди, бундай шароитда у йўлдан озади ва бора-бора йиртқич ҳайвонга айланади. Шунинг учун табиий ҳожат ва қандайдир ўз жонини сақлаш ҳисси туфайли ҳар бир маҳбуснинг қўлда ҳунари ёки касб-корн бор эди. Узундан-узоқ ёз кунларида эртадан кечгача ҳамма мажбурий меҳнат билан банд эди; ёзнинг бир тутам тунда ухлаб уйқуга қонолмасдилар. Аммо қишда маҳбус қош қорайди, дегунча қондага кўра аллақачон қамоқхонага кириб олган бўлиши шарт эди. Зеркари ва узундан-узоқ қиш оқшомлари нима қилиш керак? Ана шунинг учун ҳар бир казарма нечоғлик таъқиқлаганига қарамай улкан устахонага айлапарди. Гапнинг очиги меҳнат, машғулот таъқиқланмасди; бироқ қамоқхонада асбоб-аслаҳа сақлаш қатагон қилинганди; зеро буларсиз ишлашнинг сира иложи йўқ. Лекин, ҳамма тинчгина ўтириб ишлар, афтидан қамоқхона маъмурияти баъзи пайтларда бунга унчалик аҳамият бермасди. Аристонларнинг қўпчилиги қамоққа ҳеч нарсадан хабари йўқ келарди-ю, келгусида бошқалардан ўрганиб провардида қулинг ўргилсин уста бўлиб чиқиб кетарди. Бу ерда этикдўзлар, пойафзалчилар, тикувчилар, дурадгорлар, чилангарлар, ўймакорлар, заргарлар ҳам бор эди. Исай Бумштейн, деган заргар яҳудий бўларди, у судхўр ҳам эди. Буларнинг бари меҳнат билан пул топишарди. Бу-юртмалар шаҳардан тадорик қилинар эди. Маълумки пул зарб қилинган озодлик, шунга мувофиқ озодликдан мутлақо маҳрум этилган одамга у ўн ҳисса азиброқ эди. Гарчи сарфлай олмаса-да, агар унинг чўнтагида сўлкавойлар жиринглаб турса бас, кўнгли анча-мунча тўқ юрарди. Лекин пул бўлса чангалда шўрва: уни истаган ерда

ва истаган вақтда сарф қилиш мумкин, бунга сари таъқиқланган меванинг лаззати чандон ширин. Қамоқхонада эса қармонга қараб ҳатто мусаллас топиш ҳам мумкин эди. Тамаки чекиш қатъиян ман этилганди-ю, бироқ ҳамма чекарди. Пул билан тамаки одамларни зангла касалидан ва бошқа маразлардан асрарди. Меҳнат эса уларни жиноятдан сақларди: аристонлар ишсиз қолса шиша идишга қамалган ўргимчаклар сингари бир-бирларини еб қўйишлари турган гап эди. Шунга қарамай меҳнат ҳам, пул топиш ҳам таъқиқланган эди. Кўпинча, ярим кечаси туйқусдан тинтув ўтказилиб ман этилган нарсаларнинг барчаси тортиб олинар, ҳар қанча яширилмасин ишқилиб пуллар баъзида жосуслар қўлига тушарди. Мана шунинг учун ҳам пул сақланмай қўлга тушган захоти пчиб юбориларди; мана шунинг учун қамоқхонада вино кўнаярди. Ҳар сафар тинтув ўтказилгач айбдор, бор бундан айрилгани етмагандек қаттиқ жазога ҳам тортиларди. Бироқ тинтув ўтган куннинг эртасидан бошлабоқ талофотнинг ўрни тўлдирилар, дарҳол янги буюмлар пайдо бўлар ва яна ҳамма нарса аслича — эски ҳаммом, эски тос ҳолича давом этарди. Гарчи бундай ҳаёт Везувий чўққиларида яшаётганларнинг ҳаётига ўхшаса ҳам вулқон отилгач зудлик билан қайта ҳаёт тиклангани каби — маъмурият ҳам буни билар, аристонлар ҳам жазодан бўйин товламасдилар.

Кимнинг ҳунари бўлмаса бошқа йўл билан тирикчилик қиларди. Бунинг хийла ўзига хос усуллари мавжуд эди. Масалан, баъзилар фақат ҳақиқотлик билан шуғулланар, қамоқда эса озодликда яшаётганларнинг етти ухлаб тушига кирмаган, сотиш ва харид қилиш у ёқда турсин, матоҳ деб аташга арзимайдиган нарсаларни ҳам пуллаш мумкин эди. Зотан, каторга жуда қашшоқ ва коспчилик ҳаддан зиёд равнақ топган маскан эди. Мутлақо кераксиз латгани ҳам нархи бор эди ва у бирон кори ҳолга яратиларди. Қашшоқлик туфайли пулнинг ҳам баҳоси озодликдагига нисбатан тамоман ўзгариб кетганди. Оғир ва мураккаб иш эвазига арзимас ҳақ тўланарди. Баъзилар бинойидек судхўрлик қилишарди. Тинка-мадори қуриган ёки хонавайрон бўлган маҳбус охириги буюмларини судхўрга элтар ва ниҳоятда ваҳимали ижара пули эвазига ундан арзимаган чақалар олиб қайтарди. Агар, гаровга қўйган буюмни ўз вақтида қайта сотиб ололмаса андишасиз ва шафқатсиз равишда пуллаб юбориларди; судхўрлик шунчалар ривож топган эдики, ҳатто подшоликка қарашли буюмлар, чунончи: кўйлак-иштон, ва ҳо-

казо спигари маҳбуста ҳаммавақт ўта зарур буюмлар ҳам гаровга қўйиларди. Аммо, мана шундай гаровга қўйиш чоғида воқеа эҳтимоли мутлақо қутилмаган тарзда чаппа айланиб кетиши ҳам мумкин: гаровга қўйган ва судхўрдан пул ундирган киши пайсалга солмай, адибади айтиб ўтирмай ўша замони тўғри унтер-офицер ҳузурга бориб подшолик мусаррифидаги буюмнинг гаровга қўйилганлиги ҳақида уни огоҳ қилар ва шу тариқа юқори лавозимдагиларга етказмай туриб буюмлар судхўрдан бетўхтов қайтариб олинарди. Таажжуб, бундай пайтда гоҳо ҳеч қандай жанжал ҳам юз бермасди: судхўр шундай бўлишини олдиндан билган кишидек парсаларни табиий индамай, хўмрайиб қайтариб берарди. Эҳтимол, унинг ўзи ҳам мана шу одамнинг ўрнида бундай қилмасликка ваъда беролмасди. Шунинг учун, баъзан кейинчалик сўкиб юрса ҳам, беғараз, шунчаки йўлига, юзи ёруғ бўлиши учун сўкарди.

Умуман ҳамма бир-бирининг нарсасини имонсизларча ўғирлар эди. Деярли ҳар бир маҳбуснинг подшоликка тегишли буюмларни сақлаш учун эҳтиёт-шарт қулф-калитли сандиғи бўларди. Бунга рухсат бериларди; аммо сандиқлар ҳам ёрдам бермасди. Мен, қамоқхонада қанчалар моҳир, устаси фарағ ўғрилар борлигини тасаввур қилиш мумкин, деб ўйлайман. Менга жуда содиқ (буни ҳеч қанча муболағасиз айтяпман) бир аристон каторгада ягона манъ этилмаган китоб — тавротимни ўғирлаб қўйган эди. Зеро, у афсус егани учун эмас, китобни излаб, деярли кун бўйи паришонхотир юргангани кўриб азбаройи менга ачинганидан ўша куниеқ ўзи бўйнига олган эди. Каторгада мусаллас сотиб жуда тез бойиб кетган вишофурушлар ҳам бор эди. Бу савдо ҳақида бошқа пайт, мавриди билан махсус ҳикоя қилиб берарман, чунки бунинг тарихи ажойиботларга тўла. Қамоқда контрабанда билан шуғуллангани учун кесилган маҳбуслар кўп эди, шунга кўра тинтув ҳамда назоратчиларнинг бунчалик қаттиққўл, бераҳм эканига қарамай қайси йўллар билан мусаллас келиб қолаётганидан ажабланмаса ҳам бўлади. Айтгандек характери бўйича контрабанда жиноятнинг алоҳида турига мансуб. Масалан нақд пул, даромад баъзи бир контрабандистлар учун иккинчи даражали, нисбатан аҳамиятсиз нарсалар эканини тасаввур қилиш мумкинми? Ваҳоланки, айнан шундай. Чунки контрабандист кўпинча ишқибозлиги ва ҳавасмандлиги туфайли бу ишга қўл уради. Бу қисман шонирга ўхшайди. У ҳайт-мамотини хавф остига қўяди, таваккал қилади, муҳим

халокат сари бош уриб кириб боради, ҳийла ишлатади, ихтиро қилади, шу тариқа мушкулликлардан халос бўлади; баъзан, ҳатто қандайдир завқ-шавқ, илҳом билан ҳаракат қилади. Бу завқ, бу ҳавас кучи қимор ҳумори билан тенг. Мен қамоқда ўзи сўқимдай, лекин ювош, итоатгўй, нима сабабдан бу ерга келиб қолганини одам тасаввурига ҳам сизгидира олмайдиган бир беозор маҳбусни билардим. У шунчалик мулойим ва муросасоз эдики, муддати тугагунга қадар биронта одам билан ҳам жанжаллашмаган эди. Бироқ у контрабанда учун судланган бўлиб, Ғарбий чегаралардан келган эди ва турган гапки ўрганган кўнгил ўртанса қўймас, деганларидек ҳумори тутиб бу ерда ҳам қамоққа яширинча вино олиб ўтишга бел боғлаган эди. Бунинг учун уни печа бор жазолашди, даррадан-чи, қанчалар қўрқар эди! Қўйинг-чи, мусаллас олиб ўтгани учун арзимаган ҳақ оларди. Мусалласдан фақат бир антрепренер¹ бойлик орттира олган эди. Бу афанди санъат санъат учун, деган назарияни яхши кўрарди. У хотинларга ўхшаб йиғлоқи эди, қўлга тушиб жазолангач, ҳар сафар иккинчи бу ишга қўл урмайман деб қасам ичарди, тавбасига таянарди. Бир ой — ярим ой зўр матонат кўрсатиб нафсини тийиб юрарди-ю, лекин, охири барибир чидай олмасди... Мана шуларнинг шарофати билан қамоқхонада ичимликнинг кети узилмасди.

Ниҳоят, гарчи маҳбусларни бойитиб қўймаса-да, доимий ва нажотбахш бўлган яна бир даромад манбаи мавжуд эди. Бу — хайр-садақа. Ҷамиятимизнинг юқори табақасига мансуб оқсуяклар, зодагонлар ушбу «бахтиқарорлар»га савдогарлар, мешчанлар ҳамда бутун халқ нечоғлиқ гамхўрлик қилаётганидан беҳабарлар. Хайрия деярли ҳаммавақт поц, сайка, кулчалар, онда-сонда пул кўришишида мунтазам келиб турарди. Бундай хайр-аҳсонларсиз жуда кўп ерларда, айниқса кесиб юборилганлардан кўра оғирроқ шароитда яшаётган судланган аристонлар ҳолига маймун йиғларди. Келиб тушган садақалар аристонлар ўртасида инсоф билан тақсимланарди. Агар ҳаммага етмай қолса, кулчалар ўртасидан иккига бўлинар, баъзан эса олти бўлак қилиб ушатилар ва хуллас ҳар бир аристон албатта ўз тегишини олар эди. Илк бор садақа пули олганим ёдимдан чиқмайди. Бу воқеа қамоққа энди келган чоғларимда юз берган эди. Соқчининг назорати остида ишдан қайтиб келаётган эдим. Рўпарамдан она-бола ўтиб кетишди; қиз ўн ёш-

¹ Антрепренер — бу ерда: вино сотувчи.

ларда бўлиб фариштадек маъсума эди. Мен аввал ҳам уларни кўрган эдим. Қизнинг онаси солдат беваси эди. Эри судланаётган ёшгина солдат тасодифан мен ётган аристонлар палатасида — ҳарбий касалхонада жон таслим қилган эди. Марҳумнинг хотини билан қизи у билан видолашишга келувди: иккови ҳам ўзини тўхтатолмай ўкраб-ўксиб йиғлаганди. Менга кўзи тушгани ҳамона қизча аввал қизаринди, сўнгра онасининг қулоғига бир нималар, деб шивирлади. Хотин дарҳол тўхтаб, тўрвасини титкилади-да, бир мирилик чақа олиб қизчасига узатди. Пулни оласолиб қизча меннинг ортимдан югурди. Ёнимга етиб келмаёқ «ма, «бахтиқаро», Исо ҳурмати ҳаққи, садақани қабул эт», дея қичқирди у ва тангани қўлимга тутқизди. Мен пулни олдим-у, қизча мамнун ҳолда онасининг ёнига қайтди. Бу тангани мен анча вақтгача сақлаб юргандим.

II

ИЛК ТААССУРОТЛАР

Тутқунликдаги ҳаётимнинг биринчи оғи ва умуман дастлабки кунлари кўз ўнгимда энди рўйириб, яққол гавдаланарди. Кейинги йиллар эса нисбатан ғира-шира, анчайин нурсиз ва хирароқ тарзда хотирамдан ўтар эди. Баъзи йиллар эса даврон тўзони ичра секин-аста ўчиб айқаш-уйқаш, бир-бирига қоришиқ, яхлит: оғир, зерикарли, диққинафас таассурот қолдириб, изсиз ўчиб кетгандек эди.

Аммо энди илк кунларда бошимдан ўтган воқеалар — кечмишларимнинг бари назаримда кечагина юз бергандек туюлади. Ким билсин, шундай бўлиши керакдир балки!

Бу ҳаётга биринчи қадам қўйганимдаёқ гўё бу ерда ўзимни ҳайратга соларлик гаройиб ёки аниқроғи, фавқулодда, қутилмаган нарсаларга дуч келмаганимдан бениҳоя ажабланганимни аниқ эслаймап. Худди, буларнинг барчаси илгари ҳам, мен ҳали йўлда, пешонамга нима ёзилгани ҳақида чуқур ўйга толиб Сибирга келаётган маҳал кўз ўнгимдан лип этиб ўтгандек эди. Аммо кўп ўтмай сон-саноксиз ҳайратангиз тасодифлар, бағоят оғир кечинмалар қадам-бақадам қалбимни ларзага сола бошлади. Фақат кейинчалик қамоқда хийла узоқ япагач, мен бундай умргузаронликнинг тамомила фавқулоддалиги ҳамда қутилмаганлигининг тағига етдим ва бунага

сари ҳайратим орта борди. Тан оламан, узоқ йиллик қамоқ муддатим буткул тугагунга қадар мана шу ҳайратланиш ҳисси кўнглимда яшарди-ю, бироқ бу ҳиссиётни ҳеч қачон ҳазм қилолмадим.

Умуман, қамоққа келгач, олган илк таассуротим ниҳоятда жирканчли эди; лекин шунга қарамай, ажабо!— ийўл-ийўлакай тасаввур қилганимдан кўра авахтада яшаш менга хийла осондек туюлди. Аристонлар гарчи кишанда бўлса ҳам бутун қамоқхона бўйлаб бемалол кезиб юришар, сўкинишар, ашула айтар, ўз ғамларини ўзлар еийшар, трубка чекишар, ҳатто (гарчи жуда озчилик бўлса ҳам) вино ичишар, кечалари эса баъзи бировларни қарта ўйнашар эди. Каторга иши-ку, айтайлик, менга у қадар оғир, *машаққатли* туюлмади, фақат анча йиллар ўтгачгина унинг бутун азоби-ю, *машаққати* қийинлиги ва узлуксизлигида эмас, балки калтакнинг кучи билан, зўрлаб, *мажбурийлигидан* эканини тушушиб етдим. Озодликда яшаётган деҳқон мислсиз даражада кўпроқ, айниқса, ёз фаслида, қўйингчи туну кун қаро терга ботиб, бир лаҳза бўлсин тиним билмайди; аммо у ўзи учун аниқ бир мақсадни кўзлаб ишлайди, шу туфайли унга мажбурий ва мутлақо бефойда иш билан шуғулланаётган аристондан кўра беҳад енгилдир. Қушлардан бир кун, агар одамзодни аёвсиз камситини, хўрлаш, оёқ ости қилиш учун унга нисбатан ҳар қандай ваҳший одамқуш ҳам қалтираб, эшитса вужудини титроқ босадиган даҳшатли жазо қўллаш керак бўлиб қолса унинг бажараётган ишига мутлақо беҳуда ва аҳмоқона тус бериш керак, деган фикр хаёлимдан ўтганди. Модомики мажбурий иш маҳбус учун бефойда ва зерикарли экап, бироқ ўз ҳолича, яъни иш сифатида бу оқилона меҳнат: аристон гишт қуяди, ер қазийди, сувайди, қуради — бу ишда мақсад ва фойда бор. Гоҳида аристон ҳатто ишга берилиб кетади; янаям чаққонроқ, тезроқ, яхшироқ ишлагиси келади. Лекин уни, айтайлик, бир қўшқулоқдаги сувни иккинчисига, сўпг ундан яна қайта биринчисига қуйиш, қумни янчиб майдалаш, бир ердаги тупроқ уюмини бошқа ерга ва яна ўз жойига ташиниша мажбур қилинса, менимча аристон узоғи билан икки-уч кун ичида бундай хўрлик, иснод ва мусибатга чидай олмай ўзини осиб қўяр ёки ўлсам ўлиб қўя қолай деб, минг турли балоқазога қўл уришдан қайтмас эди. Турган гапки, бундай жазо қийноқ ва ўч олиниша айланиб кетиши мумкин ва бирон-бир яхшилик чиқмаганлигидан амалга ошириш ғирт бемаънилик бўлар эди. Аммо, зигирча бўлсин ҳар

қандай мажбурий меҳнат замирида қийноқ, бемаънилик, хўрлик ва иснод бор экан, шунга кўра қамоқдаги меҳнат хусусан мажбурийлиги туфайли ҳар қандай ихтиёрий меҳнатдан юз карра оғирроқдир.

Шуниси ҳам борки, мең қамоқхонага қишда, декабрь ойида келиб тушгандим, шунинг учун ҳали бундан беш баттар қийинроқ ёзги ишлар тушимга ҳам кирмаган эди. Қишда эса бизнинг қўрғонда мажбурий ишлар умуман кам эди. Аристонлар подшоликка қарашли эски солларни бузиш учун Иртиш бўйига борар, устахопаларда ишлар, маъмурий бино томидаги бўрон учириб келган қорларни кураар, алебастр куйдириб янчар, ва ҳоказо ва ҳоказо ишлар билан шуғулланар эди. Қиш кунлари бир тутам — иш вақти ўтарди-кетарди ва одамларимиз агар бирон-бир иши чиқиб қолмаса деярли қиларга юмуши бўлмаган авахтага жуда эрта қайтиб келарди. Бироқ хусусий иш билан аристонларнинг учдан бир қисмигина шуғулланар, қолганлари эса гердайганлар бўлиб, бирон заруриятсиз ҳам казармама-казарма сандирақлаб юрар, тинмай сўкишар, ўзаро турли фитна ва можаро кўзгашар, мабодо қўлларига пул-мул тушиб қолса бити тўкилгунча ичишарди; кечалари қарта ўйнаб ишгоинга довуру бой берар, буларнинг бари — бу бемаъниликлар асосан сиқилиш, тараллабедодлик ва зерикишдан келиб чиқар эди. Кейинчалик мең, озодликдан маҳрум этилиш, машаққатли оғир меҳнатдан ташқари қамоқхона ҳаётида барча қийинчиликлардан кўра уқубатлироқ дарду алам мавжудлигини англаб етдим. Бу: *ноиллож жамоа бўлиб* янаш тарзи эди. Тўғри бошқа ерларда ҳам одамлар жамоа бўлиб яшайди, аммо қамоқхонага шундай одамлар келадикки, ҳаммаям улар билан чиқишолмасди; ишончим комилки, гарчи кўпинча онгсиз равишда бўлса-да, ҳар бир аристон бу дарду аламини чуқур ҳис қиларди.

Шунингдек, қамоқнинг дастурхони ҳам менга тўлатўкис бўлиб туюлди. Маҳбуслар, Россиянинг Овруна қисмидаги аристонлар ротасида бундай эмаслигини таъкидлашарди. Мен у томонларда бўлмаганман, шунинг учун бу ҳақда бирон фикр айтишга ожизман. Бунинг устига кўпчилик ўзи учун егулик бирон нима олиш имкониятига эга эди. Мол гўшти арзон — икки қадоғи бир тийин, ёзда узоғи билаш 3 тийин турарди. Лекин, озиқ-овқат маҳсулотларини фақат пулдор маҳбусларгина бекаму кўст харид қила оларди; кўпчилик эса бепул овқатга қараб қолган эди. Шуниси ҳам борки маҳбуслар еган-ичганларига шукр қилганларида, ноннигина назарда тутар,

понни ўлчаб эмас, бизларда эҳтиёжга яраша тақсимланшидан жуда миннатдор бўлардилар. Аксинча вазият эса уларнинг юрагига ваҳима солади: нон ўлчаб берилган тақдирда одамларнинг учдан бир қисми оч қолиши турган гап эди; эҳтиёжга яраша тақсимланганда эса барчага етарди. Авахтамизда ёпиладиган нон жуда мазали, сингиб пишганлиги билан шаҳарда донг таратган эди. Буни қамоқдаги тандирларнинг пухта қурилганлигидан, деб билишарди. Карам шўрва эса жуда бемаза бўларди. Катта қозонда қайнатилиб, пишар олди озгина ун қўшилган ёвгон шўрва, айниқса бегим кунлари шилдир-шилдир бўлар эди. Шўрвада сузиб юрган сон-саноқсиз суваракларни кўриб кўнглим айнирди. Маҳбуслар эса бунга пинагини ҳам бузишмасди.

Мен дастлабки уч кун ишга чиқмадим, янги келган ҳар бир кишига узоқ йўл юриб чарчаган, деб дам бериларди. Аммо эртасигаёқ кишан урдириш учун қамоқдан ташқарига чиқишимга тўғри келди. Менинг кишаним қинғир-қийшиқ, ҳалқа-ҳалқа, аристонларнинг таъбири билан айтганда «қўнғироқли» эди. Бу кишан кийим устидан солинарди. Ишлашга қулайлаштирилган махсус кишанлар эса ҳалқачалардан эмас, балки ўзаро уч донга ҳалқа билан бирлаштирилган бир энлик қалинликдаги тўртта пўлат симдан иборат эди. Уларни чалвор остидан кийиш лозим эди. Ўртадаги ҳалқага тақилган қайиш ўз навбатида кўйлак устидан тақиладиган белкамарга тортиб боғлаб қўйиларди.

Казармада биринчи тонгни қаршилаганим ҳамон эсимда. Дарвоза ёнидаги қоровулхона томондан кун чиқаётганлигидан огоҳ қилиб барабан товуши янгради, сўнгра, орадан ўн минут ўтар-ўтмас назоратчи унтер-офицер келиб казармалар эшигини оча бошлади. Маҳбуслар уйғонди. Олти пиликли мой шамнинг ғира-шира ёруғида совуқдан дилдираб ўринларидан турдилар. Уйқуга қонмагани туфайли кўпларининг қовоғи солиқ ва чурқ этишга ҳоли йўқ эди. Улар керишиб эснар ва тамғаланган пешоналарини тириштирар эди. Бировлари чўқиниб олди, бошқалари эса бемаъниликни бошлаб юборишганди. Ҳаво чидаб бўлмас даражада қўланса. Эшик очилгани ҳамон, топ-тоза муздек қиш ҳавоси ичкарига ёпирилди-да, паға-паға буғ бутун казарма бўйлаб таралиб кетди. Сув тўлдирилган челақлар ёнида маҳбуслар тўпланди, улар навбат билан чўмични олиб, оғизларини сувга тўлдириб сўнг шу сув билан юз-қўлларини ювишарди. Сувни бир кун илгари парашник ҳозирлаб қўяр-

ди. Қоидага мувофиқ жамоат томопидан ҳар қандай казармада турли-туман юмушларни бажариш учун махсус бир киши ажратиларди. У парашник, деб аталар ва ишдан озод қилинар эди. Казарманинг тозалигига риоя қилиш, катлар билан полларни ювиш ва қириб тозаланиш, кечаси тўлиб қолган тувакларни тўкиб келиш, эрталаб ювинишга, кундузи ичишга икки челақ сув келтириб қўйиш унинг вазифасига кирар эди. Чўмич атиги бир дона бўлганидан ўша заҳоти жанжал чиқарди.

— Тумшуғингни тиқмай тур, тасқара,— дея тўнғилларди бадқовоқ, новча, қотма қорамағиз аристон бошқа калтабақай хушчақчақ ва қизил башарали одамни турткилаб. Унинг тақир бошида аллақандай ғалати шишлар, бўртиб турарди:— Туратур!

— Кекирдагингни нега чўзасан! Туратур, ҳаммомда бўлади, бу ерда эса тўхташга пул тўланади; бор ўзинг, кучала еган жойингга бориб тириш! Қаққаймай ўл! Оғайни чалишлар бу бефасону бепардознинг гап тушутирадиган сиёҳи йўғми, дейман.

Бефасону бепардоз, дегани кўпчиликка ёқиб тушди чоғи, ҳамма кулиб юборди. Афтидан казарманинг кўнгилли масхараси бўлиб олган ҳазилкаш бақалоқ ҳам фақат худди шуни кутган эди. Новча аристон унга жирканиб қаради.

— Э, қисир сигир!— деди у ўзига-ўзи гапираётгандек,— буни қаранглар, чистяк¹ еб қорни тўйиб қолганга ўхшайди-ю! Ўзларича пфторликка ўн иккита чўчқани дудлаб олиб келишаётгандек оғзи қулоғидалигини қаранг буни.

— Менга қара, нега олифталик қиласан, туллакми-сан, ўзингча?— дея бирдан чиранди бақалоқ қизариб-бўзариб,

— Туллакми йўқми, қушман.

— Қанақа қуш?

— Шунақа.

— Қанақа шунақа?

— Шунақа, оддийгина бир қуш.

— Хўп, қанақа, айтақолсанг-чи?

Иккови еб юборгудек бир-бирига қадалиб қолди. Бақалоқ худди ҳозироқ ёқа бўғишиб кетадигандек мушти-ни тугиб жавоб кутарди. Мен чинданам, муштлашиб кетадилар, деб ўйладим. Буларнинг бари мен учун янгилик эди, шунинг учун охири нима билан тугаркин деган ха-

¹ Чистяк — олий нав ундан ёпилган пон (авт. эскарт.).

Ёлда қизиқсиниб қараб турдим. Аммо, кейинчалик бунга ўхшаган манзаралар мутлақо безарар экани ва худди комедиядаги каби азбаройи томошабинларнинг дилхушлиги учун ижро этилишини билиб олдим; деярли ҳеч қачон муштлашишга етиб бормасди. Хусусан, шунга ўхшаш воқеаларнинг ҳаммаси қамоққа ниҳоятда хос бўлиб унинг таомилини акс эттирарди.

Новча аристон хотиржам ва улуғвор қиёфада турарди. У одамларнинг, ўзидан кўз узмай жавоби билан шарманда бўладими-йўқми, деб кутаётганликларини ҳис қиларди; шунинг учун қандай бўлмасин ўзини қўлга олиб, чинданам қуш эканини исбот қилиши ва қандай қуш эканлигини айнан далиллаб кўрсатиши шарт эди. У иложи борича оёқости қилиш ва ҳамиятига тегиш учун рақибига ижирғаниб елкаси оша ёки баланддан пастга худди майда ҳашаротга қараётгандек бақрайиб қарадида, дона-дона қилиб:

— Хумо...— деди.

Яъни у хумоқуш эди. Маҳбуснинг ҳозиржавоблигини кучли қаҳқаҳа билан олқишлашди.

— Сен Хумо эмас, иблиссан!— дея тамомила енгилганини сезиб газабдан бўқирди бақалоқ.

Аммо, жанжал энди жиддий тус ола бошлаганди ўша заҳоти азаматларнинг поугини пасайтириб қўйишди.

— Нима бало, вақиллаб қолдиларинг,— дея қичқирди уларга бутун казарма.

— Томоқ йиртгандан кўра солишсаларинг-чи!— деб бақирди кимдир бурчакдап.

— Ол-а, солишармиш!— деди биров бунга жавобан.— Бизникиларам анойилардан эмас, ўзига етгунча, жирт-так чалади; мен ўзим зўр боламан, ўлган бузоқдан қўрқаман.

— Бирини олиб, бирига урадиган. Биттаси бир тиш-лам понга қамоққа келган, бошқаси эса хурмачафуруш ғар, бўғоз хотиннинг сузмасини ялаган холосу шунга қарамай даррага ётган.

— Хўв, хўв, бўлди қилларинг,— дея қичқирди инвалид. У азбаройи казармадаги тартибга жавобгар бўлиб бурчакдаги махсус койкада ётарди.

— Сув беринглар, сув! Невалид Петрович турдилар! Невалид Петровичга сув беринглар, қадрдоним, жигаргўшамга!

— Жигаргўшам?.. Қанақасига сенга жигар бўлай? Бирон марта бирга юз грамм ароқ ичмаганмизу жигар эмиш,— дея тўнғиллади инвалид шинели егини кияркан...

Ҳамма йўқламага тайёрлана бошлади; тонг бўзариб қолди; емакхонада тумонат одам йиғилди, игна ташла-санг ерга тушмайди. Қалта пўстин, бошларида олақуроқ телпак кийган аристонлар нон улашаётган ошпаз ёнида қуймалашарди. Артель томонидан ҳар бир ошхонага икки нафардан ошпаз тайинланарди. Бутун бошли ошхонада нон билан гўшт кесиш учун бир дона пичоқ бўлиб, у ҳам шу ошпазларда сақланар эди. Бошларига телпак кийиб, қалта пўстинга ўралиб олган аристонлар ишга боришга тайёр ҳолда бурчак-бурчакдаги столлар теграсига жойлашишди. Баъзиларнинг олдида квас қуйилган ёғоч косалар турарди. Улар квасга нон тўғраб еб ўтиришарди. Шовқин-сурон қулоқни қоматга келтирарди; аммо баъзилар бурчак-бурчакда одоб билан жимгина суҳбатлашиб ўтирарди.

— Ҳорма, қария Антонич, салом! Еганинг ош бўлсин, муштдай-муштдай гўшт бўлсин, — деди ёшгина йиғит қовоғи солиқ тишсиз маҳбуснинг ёнига бориб ўтираркан.

— Мабодо ҳазиллашмаётган бўлсанг, бор бўл... — деди чол йиғитга қарамаёқ ва тишсиз милклари билан оғзидаги нонни кавшайверди.

— Буни қара-я, Антонич, мен бўлсам сени аллақачон ўлдига чиқариб юрибман-а: оббо!

— Йўғ-э, олдин сен ўласан, кейин мен...

Мен уларнинг столига ўтирдим. Ўнг томонимдаги икки нафар ёши ўтинқираган маҳбуслар, чамаси бир-бирининг олдида обрўсини сақлашга тиришаётгандек қаймоқлашарди.

— Меникини ўғирлашолмасов, — дерди бири, — оғай-пичалиш, бирон нарсани ўғирлаб қўймай, деб ўзим ташвишдаман.

— Қўйсанг-чи, менам анойилардан эмасман, унча мупчасини қонига ташна қилиб қўяман.

— Қўлингдан нимаям келарди, жа? Ҳар қанча пихинг қайрилган бўлса ҳам битта туллаксан нари борса. Ҳаммамиз ўзимизга етгунча... У бор-йўғингни шилиб оладида, хайр-маъзурни пасия қилиб жўнаворадн. Сенга айтсам, биродар, мениям пулим қулоғини ушлаб кетган эди. Тунов қуни дегин, ўзи келиб қолса-я?! Келишга кепти, лекин қаёққа обораман? Қирғизармикан деб Федька жаллодга ялиндим, унинг, форштадтда, Сулаймон мағзава бор-ку, ўзини осиб қўйган жуҳуд, ўшандан сотиб олган уйи бор...

— Танийман, у бизда учинчи йил бўзахонадан бери келмасди, Гришьяка дегани эса гирт пияниста эди. Танийман.

— Гаров боғлайман танимайсан, буниси бутунлай бошқа пияниста.

— Қанақасига бошқа бўларкан. Мендан бошқа ҳеч ким билмайди, деб ўйлайсан шекилли, ишонмасанг гувоҳларни қаторлаштириб ташлайман.

— Нима, нима? Сен ўзинг кимсан-у, гувоҳларинг нима бўларди.

— Кимлигим эсингдан чиқдим? Хонаси келганда жиғингни эзиб қўйгандим. Лекин мақтаниб юрмаганман, яна ўзинг кимсан эмиш!

— Сен-а! Сен жиғимни эзганмисан? Мени чертадигани боши ўнта.

— Э, мараз!

— Тамизингга кўйдирги чиқсин!

— Тиғи парронга учрагин.

Кетди, кир ўрани оғзи очилди.

— Э, э, э! Қақиллашларини қаранглар-у!— дея қичқиришди атрофдан,— озодликни қадрига етмовдиларинг, энди бу ерда нонга тўйиб қариллайсанлар...

Ўша заҳотиёқ нафаслари ичига тушиб кетарди. Сўкишиш, тил билан «уришиш»га бемалол йўл қўйиларди. Чунки бу кўпчилик учун бир эрмак эди. Ёқалашинга камдан-кам ҳолларда қўйиб беришади, ўшанда ҳам онда сонда ўзаро қирпичоқ бўлиб юрганларгина муштлашарди. Муштлашишни дарров майорга чақишарди. Натижада тинтув бошланар, шахсан майорнинг ўзи етиб келар — бир сўз билан айтганда, ҳаммаинг тинчи бузиларди, шунинг учун ҳам ёқалашгани йўл қўймасдилар. Зеро, рақибларнинг ўзи ҳам кўпроқ кўнгил очиб ҳамда сўкинсанъатининг нозик сирларини чуқурроқ ўзлаштириш учун кўпроқ даҳлаки жанг қилардилар. Улар кўинича ўзларини алдардилар, безгак тутгандек, қутургандек дағдага билан бошлардилар... шунда ана, энди бир-бирларига итдек ташланадилар, дея ўйлайсан; асло ундай бўлмасди: маълум бир нуқтага етгач, ўша заҳоти ажралиб кетардилар. Буларнинг бари даставвал мени ниҳоятда тап қолдирарди. Мен ҳозир атай қамоқхонага хос энг оддий кундалик суҳбатлардан мисол тариқасида келтирдим. Чунки менинг ўзим дастлаб қапдай қилиб дилхушликка сўкиш ёки бунга эрмак, машқ, кўнгилочар иш деб қарашни тасаввур қилолмасдим. Шуниси ҳам борки, шуҳратпарастликни ҳам унутмаслик керак. Моҳир сўка-

гон ҳурмат-иззатда эди. Уни машҳур артистлар сингари қарсақлар билан олқишлашлари қолганди, холос.

Кеча оқшомдан бери менга олайиб қараётганларини пайқаб қолдим.

Мен буни бир-иккитасининг хўмрайиб қарашларидан сезгандим. Баъзи маҳбуслар эса, аксинча, ёнида пул олиб кирмаганмикин, деган гумонда атрофимда гирди-капалак бўлишарди. Улар ўша заҳотиёқ менга мулозимат қила бошладилар: янги кишан халал бермаслиги учун қандай тақиш кераклигини ўргатишди; менга бу ерда беришган маҳсус буюмлар ва ўзим билан қамоққа олиб келган якки-учта кўйлагимни асраш учун (албатта, пулга) қулф калитли қути топиб беришди. Эртасига эса ўзлари бу қутини ўғирлаб, сотиб ичиб юборишганди. Кейинчалик улардан бири, гарчи, кўзимни шамғалат қилиб, мени тунашдан тоймаса-да, энг вафодор дўстим бўлиб қолди. Буни у мутлақо хижолат чекиб ўтирмай, деярли бехос, худди бўйнидаги мажбуриятни адо этаётгандек амалга оширад, шунинг учун ундан хафа бўлишни фойдаси йўқ эди.

Айтмоқчи, улар менга ўз чойим бўлиши, чойнак ҳам сотиб олсам ёмон бўлмаслигини ўргатишди ва то чойнак топгунимга довр вақтинчалик тутиб туришга бировникини топиб беришди ва мабодо, маҳсус овқат ейиш ва тансиқроқ нарса сотиб олгим келса, ойига ўттиз тийиш эвазига кўнглинг тусаган нарсани пишириб беради, дея менга бир ошпазни тавсия қилишди. Турган гапки, улар менадан қарз олишди ва ўша кунийёқ уларнинг ҳар бири деярли яна уч мартадан қарзга пул сўраб келди.

Қамоқда, собиқ дворянларни умуман ёқтиришмас ва уларга ўта илтифотсиз муомала қилишар эди. Булар гарчи ҳамма унвону ҳуқуқларидан маҳрум этилган ва мутлақо бошқа маҳбуслар билан барабар кўрилганига қарамай аристонлар ҳеч қачон уларни ўзларига яқин тутишмасди. Ҳатто ёқтирмасликлари учун атай эмас, балки, мутлақо беғараз ва онгсиз равишда шундай қилардилар. Бизнинг тубанлашувимизга қарамай юзимизга солиб жигимизга тегишни яхши кўрсалар-да, бари бир ҳаммамизни сидқидилдан аслзода, деб эътироф этардилар.

— Йўқ, бўлди энди, ҳаммаси тугади! Бир замонлар Пётр Москвада хоқон эди, энди бўлса Петр арқон тўқийди,— деганча кесатиб «илтифотлар» кўрсатиб қўйишарди.

Сир боӣ бермаслик учун улардан яширишга тиришаётган азоб-уқубатларимизни кўриб ўзларича мамнуи бў-

лишарди. Айниқса, дастлабки, пайтларда нимжонлигимиз туфайли уларга кўнгилдагидек ёрдам беролмаганимиз учун ишда қонимизга ташна қилиб юборишарди. Дунёда оддий одамларнинг ишончини оқлаш (айниқса, мана шундай халқнинг) ва унинг муҳаббатига сазовор бўлишдан кўра мушкулроқ нарса йўқ эди.

Каторгада дворянлардан чиққан бир неча маҳбус бор эди. Шулардан беш нафари поляклар эди. Улар ҳақида вақти келиб бафуржа гапириб берарман. Маҳбуслар полякларни ҳатто сургун қилинган рус дворянларидан ҳам баттарроқ ёмон кўришарди. Поляклар эса (мен фақат сиёсий жињоятчиларни назарда тутяпман) аристовларга назокат билан, озор етказгудек мулойим, айни чоқда назарлари илмай муомала қилишар ва уларга бўлган нафратларини ўла қолса яширолмас, маҳбуслар буни жуда яхши ҳис қилганлари учун алиқлари ҳам саломга яраша бўларди.

Баъзи бир маҳбусларнинг эътиборини қозонишим учун қамоқда яна деярли икки йил кутишимга тўғри келди. Ниҳоят, уларнинг кўпчилиги менга меҳр-муҳаббат кўзи билан қарай бошлади ва «яхши одам» сифатида қабул қилди.

Мендан бошқа яна тўртта рус дворяни бор эди. Бирови пасткаш ва худо урган аблаҳ, ўтакетган ахлоқсиз бўлиш билан бирга, жосус ҳамда чақимчиликни касб қилиб олган эди. Мен у ҳақда ҳали қамоққа келмай туриб йўлда эшитгандим, шунинг учун илк кунларданоқ ҳар қандай муомалани йиғиштириб қўйдим. Иккинчиси хотираларим аввалида тилга олганим, ўша надаркуш эди. Учинчиси эса, Аким Акимич эди; мен бундай анойини умрим бино бўлиб кўрмагандим. У менинг хотирамда ўчмас из қолдирган эди. Аким Акимич повча, озғин, калтафаҳм, ғирт саводсиз, ўта насихатгўй ҳамда пемислардек саранжом-сарипта киши эди. Маҳбуслар уни калака қилиб куларди-ю, аммо баъзилари тирноқ остидан кир қидириши, талабчан ва шаллақилиги туфайли у билан ҳатто олди-берди қилишдан чўчир эди. У келганидан бошлаб аристовлар билан ҳеч тортинмай, иккилапмай сўкишиб, ҳатто ёқалашиб юрган эди. Аким Акимич бағоят виждонли, ҳалол одам. Бирон адолатсизликни пайқаб қолса, гарчи ўзига ҳеч бир алоқаси бўлмаса ҳам, ўша заҳоти бурнини суқарди. Бориб турган гўл эди; масалац, у маҳбуслар билан сан-манга бориб қолганида, уларни ўғри деб камситар ва астойдил насихат қила бошларди. У Кавказда прапоршчик унвонида хизмат қил-

ган эди. Биз биринчи кунпёқ танишиб олдик ва у ўша заҳотиёқ ўзининг жинояти ҳақида батафсил айтиб берувди. Кавказдаги хизматини Аким Акимич пийда аскарлар қўшинида юнкерликдан бошлаган экан, узоқ вақтгача жонига тегиб кетса ҳам аравасини индамай тортиб юрган, ниҳоят уни офицерликка тайинлаб, қандайдир истеҳкомга бошлиқ қилиб юборишибди. Сулҳпарвар князвачалардан бири унинг қалъасига ўт қўйиб, ярим кечаси ҳужум қилди; аммо бундан бирон натижа чиқара олмайди. Аким Акимич эса, бу кимнинг иши эканини билса ҳам, жўрттага ўзини сезмаганга олиб, жим юраверади. Бу ҳаракатни урушқоқ, қўшни князларга тўнкашади, орадан бир ой ўтгач, Аким Акимич ўша князвачани дўстона илтифот билан меҳмонга чақиради. Ҳеч нимадан гумоңсирамаган князвачча келади. Аким Акимич ўз отрядини сафлайди; қалъага ким ўт қўйганини ҳамманинг олдида исбот қилиб, князваччани фош қилади; худди шу ернинг ўзида сулҳпарвар қўшинлар бундан буён қандай яшаши лозимлиги ҳақида панд-насихат ўқиб, сўзининг якунида уни отиб ташлайди ва ўзи бетўхтов бор гапни юқоридагиларга етказди. Мана шуларнинг бари учун уни суд қилиб, ўлим жазосига ҳукм қиладилар, бироқ кейинчалик ҳукми ўзгартириб ўн икки йиллик муддат билан иккинчи разряд бўйича кесиб юбордилар. У нотўғри иш тутганидан бўйин товламасди, бу ҳақда унинг айтишича князваччани қатл қилишдан олдин ҳам тинч-тотув яшаётганларни фақат қонунга мувофиқ жазолаш лозим эканини билган, аммо ўз жиноятининг шу жиҳатларини жуда яхши идрок этишига қарамай, гўё ўз айбини тўла маънода ҳис қила олмаётгандек туюларди.

— Мени тушунинг! Ахир, у менинг бутун бошли қалъамга ўт қўйиб юборди-ку!— дерди у эътирозларимга жавобан.— Нима, бу иши учун унга қуллуқ қилишим керакмиди ?

Аммо, маҳбуслар Аким Акимичнинг устидан далиғулилиги учун кулиб юришса-да, батартиблиги ва уддабурронлиги учун барибир ҳурмат қилишарди.

Аким Акимич билмайдиган касб йўқ эди. Қўлидан дурадгорлик ҳам, этикдўзлик ҳам кавундўзлигу бўёқчилик, қўйинг-чи, заргарлигу, чилангарлик ҳам келар эди, қизиги шунда эдики, бу ҳунарларни қамоққа келиб ўрганганди. Бир марта кўриб олса бас, ҳамма ишни ўзича бажараверарди. Унинг уқуви шунчалик зўр эди. Аким Акимич яна тагин турли-туман қутичалар, саватлар, фо-

нуслар, ўйинчоқлар ясаб, шаҳарда пулларди. Шунинг орқасидан бир-икки танга орттирар ва янги кўйлак-иштон, нисбатан юмшоқроқ ёстиқ, тўшак сотиб олишга сарфлар эди. У мен билан бир казармада турар ва қамоқдаги дастлабки кунларимда менга жуда кўп ёрдам берган эди.

Аристонлар қамоқдан ташқарига — ишга чиқар олди-дан қоровулхона ёнида икки қатор бўлиб тизиладилар; уларнинг олди ва орқа томонида эса милтиқларини ўқлаб соқчи солдатлар саф тортиб туришар эди. Сўнгра инженер-офицер, кондуктор ҳамда бир неча қуйи унвондаги инженерлар ва ишни назорат қилувчи приставлар ҳозир бўлишар эди. Маҳбусларни санаб чиқарди-да, кондуктор қаерга зарур бўлса ишлагани ўша ерга тўда-тўда қилиб жўнатарди.

Бошқалар билан бирга мен ҳам инженерлик устахонасига йўл олдим. Бу турли-туман ускуна пала-партиш сочилиб ётган катта ҳовлидаги пастаккина гиштин бино эди. Устахонада темирчилик, чилангарлик, дурадгорлик, бўёқчилик хоналари жойлашганди. Аким Акимич бўёқхонада ишларди: алиф қайнатар, бўёқ тайёрлар, стол ва жовонларга безак чизар эди.

Кишанларни янгидан тоблаш учун чилангарни кутиб турганимизда, Аким Акимич билан қамоқхонадан олган илк таассуротларим хусусида ҳангомалашиб қолдик.

— Ҳа, аслзодаларни улар ёқтиришмайди — дея фикр юритарди у, — айниқса, сиёсийларни, иложини топишса, гўштарини ражирдилар; турган гап. Биринчидан, сиз аслзодалар билан халқнинг орасида катта фарқ бор, уларга ўхшамайсиз, бошқа бошқа тоифа одамларсиз, иккинчидан эса, уларнинг ҳаммаси аввал, яъни озодликда ё помещикнинг қароли бўлган ёки ҳарбийлардан. Ана энди танангизга бир ўйлаб кўринг-а, улар сизни яхши кўриши мумкинми? Мен сизга айтсам, бу ерда яшаш оғир. Россиядаги аристонлар ротасида эса бундан беш баттар, ҳа. Мана, бизда ўшаёқдан келганлар бор, бизнинг авахтани мақтагани сўз топишолмайди. Қараб туриб, худди дўзахдан жаннатга тушиб қолганми, булар дейсан. Гап ишда эмас, меҳнат кимни ўлдирибди. Айтишларича, у ёқда биринчи разрядли казармаларда бошлиқлар ҳарбийлардан бўлмай, оддий граждандардан экан. Демак, хулоса қилингки, биздагига ўхшаб эмас, ҳеч бўлмаганда бошқачароқ ўзини тутди. У ерда сургун қилинган ўзига қарашли уйда яшар экан. Мен ўз кўзим билан кўрмаганману, лекин шундай дейишади. Соқол-мўйлов олишмас, мундирда юришмас экан. Лекин, бир ҳисобда мундирда,

соч-соқол қирилган,— чиннидай юришли дурустми, дейман. Ҳар қалай, бу ерда тартиб кўпроқ, ўзинга ҳам ёқимли. Мана шуларга, анави аристонлар ротасидан келганларга эса негадир шу нарса ёқмайди, холос. Ўзингиз бир қаранг-а, қаланги-қасанғидан нима фарқи бор буларни? Биттаси кантонист* бўлса, бошқаси черкеслардан, учинчиси тафриқатчилардан, тўртинчиси бўлса, бешта боласини қолдириб келган православ деҳқон, бешинчиси яҳудий, олтинчиси лўли, еттинчиси таг-зотининг тайини йўқ чулчит. Мана шуларнинг бари, мен сизга айтсам, қандай бўлмасин, бир хонада яшашга, бир ўринда ётиб туришга, битта товоқдан овқат ейишга мажбур. Қисматни қаранг-а: қорнинг тўйиши учун ўғирлаб ейишинг, ҳар бир чақани пайтавангга яширишинг шарт: эшитганинг жиноят, кўрганинг қамоқ, жиноятчи... жинни бўлиб қолиш ҳеч гапмас.

Бироқ мени булардан хабарим бор эди. Мен айниқса майоримиз ҳақида кўп нарса сўрагим келарди. Аким Акимич ҳеч нарсани яширмай, бор гапни ипидан игнасигача айтиб берди. Эсимда, бу суҳбат кўнглимни жуда ғаш қилиб қўйган эди.

Зотан унинг қўл остида яна икки йил яшаш пешонамга ёзилган эди. Аким Акимич майор хусусида нима деган бўлса бошдан-оёқ рост эди. Аммо эшитгандан кўра кўргандаги таассурот орасида фарқ бўларкан. Чунончи бундай одам икки юз нафар киши устидан деярли мутлақ фармонбардор бўлгани учун ҳам даҳшатли эди. Инсон сифатида у ўта бесаранжом ва ёвуз киши эди, холос. Унинг бирламчи ва асосий хатоси шунда эдики, у маҳбусларни ўзининг ашаддий душманлари деб биларди. Худо уни қобилиятдан сиқмаган эди; бироқ ҳаммаси, ҳатто табиатига хос дуруст хислатлар ҳам одамга нуқсон бўлиб кўринарди. Ўзини тия олмаган бу ёвуз кимса гоҳо кечаси ҳам казармага бостириб кирар, мабодо, шунда бирон-бир маҳбуснинг чан ёнбоши билан ёки юзтубан ётганини кўриб қолса, эртасига эрталаб уни жазоларди: «Мен буюрганимдек, ўнг ёнбошингда ухла, тамом-вассалом». Маҳбусларнинг уни кўргани кўзи йўқ эди, болоқазодан кўрққандек кўрқишарди. Қип-қизил юзида қаҳр-ғазаб ёғилиб турарди. Каттаю кичик майор ўз ишонихтиёрини ёлғиз деншчиги Федькага топширганини билар эди. Ҳаммадан кўра у ўзининг хонаки кучуги Трезоркани яхши кўрар, Трезорка касал бўлганида ғам-ташвишдан жинни бўлаёзган эди. Миш-мишларга қараганда, майор унинг тепасида худди фарзандининг қabri устида

ўтиргандек ҳўнграб йиғлабди; азбаройи нима қиларини билмай бир мол докторини ишдан ҳайдаб одати бўйича у билан ёқалашиб кетаёзибди, ва пировардида Федькадан қамоқда қўли енгил бир ветеринар маҳбус борлигини эшитгач, зудлик билан ўшани чақиртирибди.

— Ёрдам бер! Трезоркамни давола, тиллага кўмиб юбораман,— деб қичқирибди у аристонга.

Бу айёр, ақлли, чинданам қўли енгил ветеринар бўлиб, ғирт сибирлик деҳқон эди.

Кейинчалик, шуниси ҳам борки, кўн вақт ўтиб, ҳаммаси унутилиб кетгач, у ўзининг майор ҳузурига боргани ҳақида аристонларга ҳикоя қилиб берган эди:

— Трезоркага қараб турсам, ёпирай, не кўз билан кўрайки, ит диванда, опноқ ёстиқда ётибди; кўриб турибман, шамоллаган, қон юборса тузалиб кетади, оббо, дейману ичимда эса: «Э-э, менга қара, хомкалла, мабодо бирдан ўлиб қолса-чи?» деб ўйлайман. «Йўқ, жаноби олийлари, дедим, кеч кечсиз, кечами, ўтган куними бўлганда, итни даволардим. Энди эса иложим йўқ...»

Трезорка ўша аҳволда ўлиб кетганди.

Майорга нисбатан қандай суиқасд уюштирилганини менга муфассал ҳикоя қилиб беришганди. Қамоқда бир аристон бор эди. У кўндан буён бизнинг казармада яшар ва ўзининг беозорлиги билан ажралиб турарди. Унинг одамови эканлигини ҳамма биларди. Хуллас, уни қандайдир девонага чиқариб қўйишган эди. У жуда саводхон эди, охириги пайтларда, хусусан кейинги бир йил давомида кечаю кундуз бош кўтармай таврот ўқиб юрарди. Одамлар ухлагач, ярим кечада ўршидан туриб, черковда бўладиган мум шағамни ёқиб печь тенасига чиқиб оларди-да, саҳаргача мутолаа қиларди. Кунлардан бир кун иунтер-офицерга ишга чиқмайман, деб айтганди. Зудлик билан юқорига етказишди; тутақиб, хуноби ошганча майорнинг ўзи келди. Ўша маҳбус аввалдан тайёрлаб қўйган ғишт билан унга ташланди, аммо тегизолмади. Уни ушлаб, суд қилишди ва жазолашди. Ҳаммаси кўз очиб юмгунча бўлиб ўтди. Уч кундан сўнг бояқиш касалхонада вафот этди. Жон чиқар олдида, у ҳеч кимга ғарази йўқлиги, фақат азобланишни истаганлигини айтган эди. Умуман у ҳеч қандай тафриқатчилар мазҳабига маъсуб эмасди. Қамоқда унинг номини ҳаммавақт ҳурмат билан эсга олишарди.

Ниҳоят, менга кишан солишди. Ҳолбуки, айнан шу вақтда кетма-кет устахонага кулчафуруш қизлар кириб келишди. Уларнинг баъзилари жуда ёш қизалоқлар эди.

Улар одатда бўйи етгунча кулча кўтариб юришарди; она-лари ёпиб берар, улар эса пулларди. Балоғатга етгандан кейин ҳам, фақат энди кулчасиз келиб туришар эди: бу деярли одат тусига кириб қолганди. Хотинлар ҳам бор эди. Кулчанинг нархи арзон бўлгани учун маҳбуслар битта қолдирмай сотиб оларди.

Мен соч-соқоли оқарганига қарамай кулчафурушларга гап отиб ўйнашаётган юзлари қип-қизил мўйсафид дурадгорни пайқаб қолдим. Уларнинг келишидан олдинроқ у бўйнига қирмизиранг рўмолча ўраб олган эди. Биққа семиз, юзи чўтир-чўтир хотин унинг дастгоҳига тоғорадай кетини қўйди. Уларнинг ўртасида ҳангама қизиди.

— Нима жин уриб, анавиёққа кеча келмадингиз?— деб бошлади маҳбус мамнун илжайиб.

— Оббо! Мен-ку, келдим, сизни Митька деганлари чақирган экан,— дея жавоб қайтарди шаддод хотин.

— Бизларни чақиришмаганда, бир қадам нари жилмасдик... Мени олдимга уч кунгача сизларшики келиб-кетиб юришди.

— Ким, кимлар.

— Маряшка, Хаврошка, Битлиқи, Сийқа келди...

— Наҳотки?— деб сўрадим Аким Акимичдан,— наҳотки?

— Бўп туради,— деб жавоб берди у одоб юзасидан ерга қараб, чунки Аким Акимич ҳаддан зиёд ифбатли киши эди.

Тўғри, бундай ҳодисалар онда-сонда ва жуда катта қийинчиликлар эвазига баъзан бўлиб турарди. Умуман, ҳаётнинг бундай табиий талаб-эҳтиёжига қарамай ундан кўра ячиб маст юришнинг ишқибозлари кўп эди. Хотинларга етишмоқ осон эмасди. Қулай пайтини топиб, қаерда учрашини ваъдалашини, шартлашиб олиш, айниқса энг қийини хилват жой излаш, бундан ҳам оғирроғи соқчиларни кўндирини ва умуман анча-мунча пул совриши керак эди. Аммо шунга қарамай кейинчалик бари бир бир печа бор ошиқона манзараларнинг ҳам гувоҳи бўлишга муяссар бўлган эдим. Эсимда, ёз кунларининг бирида биз уч киши Иртин соҳилидаги аллақандай саройда қандайдир хумдонга ўт қалар эдик. Раҳмдил соқчилар навбатчи эди. Ниҳоят аристонларнинг таъбири билан айтганда икки нафар «суфлёр» пайдо бўлди.

— Вой-бў, мунча ҳаялламасанглар? Зверковларники-да қолиб кетдиларингми, дейман-да?— деб анчадан бери илҳақ кутаётган аристон уларга пешвоз чиқди.

— Мен-а? Мен ўтириб бўлмаш. Бирров кирдиму ўтирмаёқ чиқиб кетдим,— деди шўх-чандон «қизгина».

Бу дунёдаги энг ифлос қизлардан бири эди. Битлиқи, деганларича ҳам бор экан. Сийқа, дегани ҳам у билан бирга келганди. Буниси энди ановидан кўра бешбаттар эди.

— Сизниям кўрадиган кун бор экан-ку,— деди хотинбоз аристон Сийқага юзланиб,— нима бало, озиб кетганга ўхшайсизми?

— Эҳтимол шундайдир. Илгари лўппигина эдим, энди мана этим устихонимга ёпишиб қолди.

— Солдатлар ёмон айғир.

— Йўғ-э, ҳар хил қаланғи-қасанғилар орқамиздан гап тарқатган шекилли. Мабодо шундай бўлса ҳам нима бўпти? Солдатсиз юргандан миён қовурғасиз юрган яхши.

— Сиз уларгамас, бизга боқинг; бизда пул кўп... пул...

Устига устак соқчининг назорати остида, кишанланган, тақирбош хотинбознинг аҳволини энди бир кўз олдингизга келтириб кўринг.

Қамоқхонага қайтиб кетишим мумкинлигини билгач, Аким Акимич билан хайрлашдим-да, назоратчини чақириб казармага йўл олдим. Одамлар энди ишда қайтаётган эди. Ҳаммадан аввал махсус норма олиб ишлаётган маҳбуслар келишарди. Аристонларни астойдил ишлатишнинг ягона воситаси унга кунлик иш миқдори белгилаш эди. Гоҳо жуда оғир вазифалар тонширилар, бироқ, қош қорайгунча ишлашга мажбур қилингандан кўра, ҳар қалай шунда икки барабар тезроқ тугарди. Нормани бажаргач, аристон ҳушига келса казармага қайтиб кетар, ҳеч ким энди унинг йўлини тўсмасди.

Маҳбуслар биргалашиб эмас, балки пала-партиш, ҳар ким ўз ҳолича овқатланишарди. Айтмоқчи, емакхонада бир йўла ҳаммага жой топилмасди ҳам. Мен карам шўрвадан жиндай тотиб кўрдим, аммо ҳеч кўпиколмаётганим туфайли ичолмай, ўзимга чой дамлаб келдим. Енимда ўзим қатори дворянлардан чиққан улфатим бор эди. Биз столнинг бир четига ўтиргандик.

Аристонларнинг бири келиб бири кетиб турарди. Шундай бўлса-да, ҳали кўпчилик йиғилмагани учунми жой етарли эди. Беш кишидан иборат бир тўда маҳбус алоҳида каттакон столи эгаллаб олишганди. Ошпаз уларнинг олдида бир жуфт товоқда карам шўрва билан анчагина қовурилган балиқ келтириб қўйди. Улар бир

нимани нишонлаб ўз дастурхонларидан овқатланмоқда эдилар. Бизларга ўқтин-ўқтин кўз қирини ташлаб қўйишарди. Шу чоқ бир поляк кириб, тўғри бизнинг ёнимизга келиб ўтирди.

— Ер тагида илон қимирласа биламан,— деб бақирди новча бир аристон емакхонага кира туриб ва ҳамма ўтирганларга назар солиб чиқди.

У эллик ёшлардаги чайир ва қотма киши эди. Чехрасида қандайдир муғамбирона ва шу билан бирга қувноқ ифода балқиб турарди. Айниқса унинг дўрдайган, салқи остки лаби жуда ажойиб эди — қиёфасига ўта кулгули ифода бахш этарди.

— Қалай, яхши ётиб турдингларми! Нима бўлди ёнқ этмаясиизлар! Курсклик жўраларга, салом! дея «зиёфат еяётганлар» ёнига ўтиратуриб қўшимча қилди. Ош бўлсин! Меҳмонни таклиф этинг.

— Қўйсангчи оғайни бизлар курсклик эмасмиз.

— Бўлмаса тамбовликларга-да!..

— Тамбовлик ҳам эмасмиз. Э-эй, оғайничалиш, бизлардан ҳеч нарса умид қилма. Яхшиси, бадавлатроқ мужикнинг олдига бор, ана уйдан кутсанг бўлади.

— Сизга айтсам, оғайнилар кун бўйи ичакларим сурнай чалди, роса. Бадавлат мужик қаши-ю, қаерда яшайди у? Осмонда эмасми, ишқилиб?!

— Ана, Газини пули кўи, бор ўшани ёнига.

— Оғайнилар, бугун Газин ичишни бошлади, кармонидаги пулларни роса совурапти.

— Йигирма сўлкавойча чиқарди,— деди бошқаси.— Оғайничалишлар, майфурушликдан фойда кўпга ўхшайди-ку!

— Нима қилдик, меҳмонни таклиф қиласизларми-йўқми? Ундай бўлса текишим тешиб чиқмайди.

— Сен, яхшиси бориб, чой сўра, ҳув ана боёнлар дамлашган.

— Қанақасига боён бўлсин, бу ерда боён зоти йўқ; энди улар ҳам бизга ўхшаган одам,— дея тўнғиллади шу чоққача бу гашгир-гушгирга қўшилмай бурчакда ўтирган аристон.

— Чой ичгим келаяпти-ю, сўрашга бетим чидамайди: бизларда иззат-нафс бор, дўстим,— деди лаби дўрдайган аристон бизларга мулоимгина қараб.

— Кўнглингиз тортса сизга чой қуйиб берардим,— дедим уни таклиф қилган бўлиб,— майлими?

— Майлими? Ми сини олиб ташланг,— деди-да, у бизнинг столга келиб ўтирди.

— Ол-а, уйида карам шўрвани ҳовучида ичарди-ю, бу ерда чойни кўриб кўнгли султ кетибди, ошнамши,— дея тўнғиллади бадқовоқ аристон.

— Ҳали бу ерда ҳеч ким чой ичмайдимиз?— дея сўрадим, аммо менга жавоб беришни муносиб кўрмади чоғи, индамади.

— Ана холос кулчалар ҳам келиб қолди. Энди кулчага ҳам марҳамат қилинг.

Кулча олиб киришди. Ёшгина маҳбус бир боғлам кулчани бўйнига осиб олганча казармама-казарма сотиб юрарди. Кулчафуруш қиз сотиб бергани эвазига ҳар ўнинчи кулчани унга берарди, аристоннинг илинжи ҳам худди мана шу эди!

— Кулчалар, кулчалар!— дея қичқирди у ошхонага кира солиб, — кеп қолинг, иссиқ ёғлиқ кулчалар. Ўзим ердиму, ҳамёнда бир мири йўқ-да. Қани, кеп қолинг, йигитлар, охиригисиз шу: ким онасини яхши кўради?

Унинг она меҳр-муҳаббатига даъвати, ҳаммаининг қулфи-дилини очди-ю, яна бир неча кулча сотиб олишди.

— Хўш, оғайничалишлар,— деб қолди у,— бугун Газин бир балони бошламасга гўрга. Худо ҳаққи! Келиб-келиб шу бугун ичадими? Борди-ю, саккиз кўз келиб қолса-я!

— Хавотир олма, яшириб қўйишади. Нима бало, фпртми?

— Нимасини айтасиз. Қутурган итнинг ўзи.

— Оббо, унда бир балони бошлайди...

Мен уларнинг гапларини эшитиб, ҳеч нарса тушунамай, ёнимда ўтирган полякдан сенингина сўрадим:

— Қимни айтишяпти улар?

— Газин, деган аристонни. Ўзи у винофуруш. Керагича пул ишлаб олгач, топганини бир кунда ичиб адо қилади. Ҳудо қаҳри қаттиқ ва ёвуз одам; аммо ичмасга юввошгина; ичиб олса тамом, кимлигини кўрсатади, қўяди, кайфида одамларга пичоқ билан ташланади. Шунда таъзирини бериб қўйишади.

— Қандай қилиб, таъзирини беришади.

— Бир эмас ўнта одам бирдан ташланиб йиқитади-да, то ҳушидан кетгунча ўласи қилиб дўппослашади. Кейин туя кўрдингми, йўқ дегандек, пўстинига ўраб ўрнига ётқизиб қўядилар.

— Ахир уни ўлдириб қўйишлари мумкин-ку!

— Бошқа одам бўлса, аллақачон ўлиб кетарди. Аммо у ҳирсдек бақувват. Қамоқда ундан кучли одам йўқ. Гав-

дасини кўрсангиз... эртасига эрталаб қарабсизки, ҳеч нарса бўлмагандек соппа-соғ юраверади.

Мен кўп нарсани билгим келарди, шунинг учун сабрим чидамай поляк суҳбатдошимни яна саволга тутдим.

— Илтимос, айтинг-чи, ахир улар ҳам ўзларига тегишли таомни емоқдалар, мен эса чой ичаянмап, холос. Шунга қарамай, улар чойга ҳасад қилаётгандек менга олайиб қарашяпти. Буни қандай тушуниш мумкин?

— Чой учун эмас, — деди поляк. — Улар сизни дворян бўлганингиз, ўзларига ўхшамаганингиз учун ёмон кўрадилар. Қўйиб берса, кўпчилиги ўчакишади. Уларнинг сизни шундоқ хўрлагиси, шундоқ пастга ургиси келадикки, асти қўяверинг. Сиз ҳали кўп кўнгилсиз воқеаларнинг гувоҳи бўласиз. Бу ерда яшаш, сиз билан менга ўхшаганларга ҳар жиҳатдан оғир. Бунга кўникиш учун жуда бепарво юриш керак. Мана кўрасиз, чой учун ҳам, яхши овқат учун ҳам ҳали бундай кўнгилсиз воқеаларга кўп дуч келасиз. Гарчи кўпчилик доим ўзининг овқатини еб, чой ичиб юрса ҳам ҳеч кимнинг иши бўлмайди. Уларга мумкин, сизга эса йўқ.

У шундай деб гапини тугатди-да, ўрнидан туриб, столдан узоқлашди. Бир неча лаҳзалардан сўнг унинг айтганлари амалга ошди...

III

ИЛК ТААССУРОТЛАР

М — цкий* (мен билан суҳбатлашиб ўтирган ўша поляк) туриб кетиши биланоқ ғирт маст Газин емакхонага бостириб кирди. Қушпа-қундузи, ҳамма ишга чиқишга мажбур бегим куни эканига қарамай, қаттиққўл ва бераҳм майорнинг қамоқхонага ҳар дақиқада кириб келиши мумкин бўлган ва маҳбуслар устидан ҳукм юритувчи ҳамда кечаю-қундуз қамоқдан бир қадам нари чиқмайдиган унтер-офицернинг, соқчилару инвалидлар — ҳуллас, бир сўз билан айтганда, мана шундай қатъий интизом ҳукм сурган шароитда маҳбуснинг очиқдан-очиқ кайфи тароқ ҳолда юриши қамоқхона, аристонлар турмуши ҳақида уйғонаётган тушунчаларини алтов-далтов қилиб юборди. Дастлабки кунларда ўзим учун мана шунга ўхшаш ҳаддан зиёд сирли туюлган воқеаларнинг тағига етгушимча

қамоқда анча йиллар яшаб, жуда кўп нарсаларни кўришимга тўғри келганди.

Мен аристонларнинг хусусий касби борлиги ва бу касбкорлар умумқаторга ҳаёти учун табиий зарурат экани, бундан ташқари ҳар бир маҳбуснинг пулга ўчлиги, пулни ҳар нарсадан юқори — деярли озодлик билан тенг кўриши ва агар киссасида пул бўлса ҳар маҳал кўнгли анчайин тивч юриши хусусида сўзлаб бергандим. Акс ҳолда у умидсиз, ғамгин, беҳаловат юради, руҳи тушиб кетади; ана унда қандай бўлмасин пул топиш учун ўғирлигу ва ҳар қандай қабих ишларга қўл уришдан тоймайди. Аммо қамоқда пулнинг қадри бунчалик баланд эканидан қатъий назар ҳеч кимнинг, ҳатто топормонтутармонларнинг ҳам ёнида доимо ақчаси бўлавермасди. Аввало уни ўғирлаб ёки тортиб олиб қўйишларидан сақлаш жуда мушкул эди. Мабодо ногаҳоний тинтувлар чоғида майор топиб олса бир тийинни қўймай ўша заҳоти олиб қўярди. Балки бу пулларни у маҳбусларнинг ош-овқатини яхшилашга сарфлар, аммо қандай бўлмасин унга келтириб берардилар. Аммо кўпинча ўғирлаб қўйишарди: ҳеч кимга ишониб бўлмасди. Кейинчалик пулларни мутлақо зиён-заҳматсиз асраш йўли топилди. Пуллар аллазамонларда ветковиччилардан* бўлган Стародуб вилоятига қарашли қишлоқларнинг биридан келган эски дин тарафдори, тақводор чолга омонат сифатида топшириладиган бўлди. Гарчи мавзудан четлаб кетсам-да, бу одам ҳақида икки огиз сўз айтиб ўтмасликка сабрим чидамайди.

Бу олтмиш ёшлардаги жиккаккина мўйсафид эди. Бир кўришдаёқ у мени ҳайратга солганди. Сира ҳам бошқа маҳбусларга ўхшамасди: нигоҳида шунчалар сокин ва осойишта бир нима бор эдики, эсимда, унинг майда, худди нурли ажинлар ҳалқаси ўраб олган мусаффо, тиниқ кўзларига алоҳида бир мамнуният билан тикилардим. Мен у билан тез-тез суҳбатлашиб турардим, аммо бундай меҳрибон, олижаноб зотни умримда кам учратганман. Уни фавқулудда аҳамиятга эга жинояти учун кесиб юборишганди. Стародублик эски дин тарафдорлари орасида қайтганлар пайдо бўла бошлабди. Ҳукумат уларни беҳад рағбатлантирибди ва бошқа порози кайфиятдаги кишиларни ҳам шу йўлга даъват этиш учун бор имкониятларни ишга солибди. Мўйсафид бошқа мутаассиблар билан ўзининг таъбирича «эътиқодиди содиқ туришга» қарор қилибди. Бу орада бир эътиқоддагилар учун

ибодатхона қурила бошлагану улар эса ўт қўйиб юборишган. Бу ҳаракатнинг раҳнамоларидан бири сифатида мўйсафид каторга ишларига сургун қилинган эди. У ўзига тўқ савдогарлардан эди; уйда оиласи — хотини, болалари қолганди; аммо довдираб қолганидан бу мусибатни «илоҳий синов» ҳисоблаб сургунга жўнабди. Бирмунча вақт у билан бирга яшаган киши мана шу ювош, боладек беозор одамнинг нимаси исёнкор, экан деб беихтиёр кўнглидан кечирмай иложи йўқ эди. Мен у билан бир неча бор имон, эътиқод ҳақида суҳбатлашгандим. У ўз маслағи, имонидан қайтмас, қаттиқ туриб ҳимоя қиларди; бироқ унинг инкор-эътирозларида ҳеч қачон тирноқча ҳам худписанд, нафрат оҳанглари сезилмасди. Шунга қарамай у бутхонанинг кулини кўкка совурган ва ўзи ҳам бундан бўйин товламас эди. Афтидан ўз ишончига биноан, бу қилмиши туфайли бошига тушган «мусибатни» бир шарафли иш, деб ҳисоблашга мажбурдек эди. Аммо мен уни ҳар қанча кузатиб, ҳар қанча юрагига қўл солиб кўрмай, эътиқодни йўлида «қийналиш шарафига ноил» лигидан заррача манманлик ва ғурурланиш аломатларини пайқамадим. Қамоқда, аксар сибирлик бўлган яна бошқа бир талай, эски дин ҳомийлари ҳам бор эди. Булар етук, ақли расо, айёр мужиклар бўлиб, фавқулодда қироатхон ва ақидапараст ҳамда ўзига хос қарашдаги одамлар эди; такаббур, калондимоғ, сертакаллуф ва бениҳоя қаноатсиз тоифадаги кишилар эди. Чол эса бутунлай бошқача одам эди. Эҳтимол, улардан кўра қироатхонроқ эди-ю, аммо беҳуда мунозаралардан донмо ўзини олиб қочарди. У жуда дилкаш, қувноқ одам бўлиб ҳаминша кулиб юрарди, лекин маҳбуслар сингари қўпол, ҳаёсизларча эмас, балки болаларга хос соддадиллик ва оплоқ соқолига ярашиқ мусаффо ва майиплик билан табассум қиларди. Эҳтимол, мен янглишардирман, лекин назаримда кулгусига қараб одамни қандайлигини билиб олиш мумкин, мабодо бирон кимсанинг кулгуси кўнглингизга илк учрашувдаёқ ўтиришса, бу яхши одам экан, деб қўрқмай айтаверинг. Қамоқда чол ҳамманинг ҳурматини қозонганига қарамай ўзига сираям бино қўймасди. Аристонлар уни отахонимиз, дейишар ва ҳеч қачон хафа қилишмас эди. Ҳаммаслақларига унинг қанчалар таъсир ўтказа олиши мумкинлигини мен ўшанда бирмунча англаб етгандим. Афсуски пешонасига ёзилган уқубатларни сабот-матонат билан бошдан кечираётгани унинг қиёфасидан англашилди турганига қарамай, ҳаммадан яширишга тиришаётган чуқур ва бедаво дарду

алам юрагини ўртар эди. Мен у билан бир казармада яшардим. Кунларнинг бирида, мен ярим кечаси соат учларда, дафъатан уйғониб кетдим у пиқ-пиқ йиғи товуши қулоғимга чалинди. Чол печь тепасида (бир вақтлар майорни ўлдирмоқчи бўлган аристон тепасига чиқиб кечалари ибодат қиладиган печь) мук тушиб ўтирган кўйи муқаддас китобни қўлидан қўймай мутолаа қиларди. У юм-юм йиғларди-ю, ўқтин-ўқтин: «Ё худойим, ўзинг мадад бер! Парвардигор имонимни саломат қил! Ҳажжи болажонларий, кўзимнинг нури болажонларим, бизлар энди ҳеч қачон кўришолмаймиз», — деган таваллоси эшитиларди. Шунда юрагим қанчалик эзилиб кетганини айтишга тилим лол. Хуллас, мапа шу чолга аристонлар аста-секин пулларини сақлагани топширадиган бўлишди. Каторгадагиларнинг қарийб ҳаммаси муттаҳам эдию, аммо нима учундир чолнинг ҳеч қачон омонатга хиёнат қилолмаслигига бирдан ишониб қолшган эди. Улар чолнинг омонат пулларни қаергадир, ҳеч ким излаб тополмайдиган хуфя жойга яшириб қўяётганини билишарди. Кейинчалик, чол мен билан полякларнинг баъзиларини ўз сиридан воқиф қилганди. Маълум бўлишича ходаларнинг бири кўзли экан. Аммо уни суғуриб олинса ўрнида хийлагина катта чуқурча ҳосил бўларкан. Отаҳон пулларни ана ўша чуқурчага яшириб устидан яна кўз-такни жойлаб қўяркану хотиржам юраверар экан.

Аммо мавзудан четга чиқиб кетдим. Мен, нима сабабдан маҳбусларнинг чўнтагида пул турмаслиги ҳақида ҳикоя қиляётган эдим. Пулларни яшириш машаққатидан ташқари қамоқдаги ғам кулфатнинг ўзи етиб ортарди: маҳбус эса ўз табиатига кўра озодлик учун жонини беришга тайёр ва шунингдек ўзининг ижтимоий келиб чиқиши бўйича жуда енгилтак ва бесаранжом одамки, уни бир лаҳзагина бўлсин ўз алами, ғамини унутиш учун табиийки тўсатдан бор-йўғини совуриб, дабдабаю тавтана билан бор пулига машат қилиш фикри йўлдан уради. Гоҳо улардан бирининг атиги бир кунлик кайф-сафо учун бир неча ой ит азобида ишлаб топган-тутганини орқа-олдига қарамай сочиши ва эзилиб, қийналиб юргани етмай, бор-йўғидан ажралгач, кейин яна келаси шундай кайфу сафо кунни илинжида ишга боши билан шўнгиб кетганини кўриб ёқангни ушлаб қоласан. Уларнинг кўпчилиги оддий, албатта бичими граждача бўлган янги кийим-кечак: бирон-бир ўзига хос қора иптонлар, белбурма камзул, Сибирка сотиб олишни яхши кўришар эди. Чит қўйлақлар билан мис тўқали белбоғларнинг бозори чаққон эди.

Байрамда ясан-тусан қилиб олишарди, шубҳасиз сатанг маҳбус ўзини кўз-кўз қилгани барча казармаларни айланиб чиқарди. Мана шу яхши кийинган аристоннинг мамнунияти болаларча қилққа айланарди: қўйинг-чи бундай қараганда кўп жиҳати билан аристонлар ёш боланинг ғирт ўзи эди. Тўғри, бу яхши кийим-кечакнинг бари бирдан эгасининг эғнида қўрпнмай қоларди, гоҳо ўша кун оқшомдаёқ гаровга қўйилиб, арзон баҳода қулоғини ушлаб кетар эди. Аммо, мапшат секин-аста қизирди. У одатда ё байрам кунлари ёки «ишратнараст»нинг туғилган куни бошланарди. Ўша куни «маҳбус-бола» эрта билан ўрнидан тургач, Исо сурати остига шам ёқиб сиғинарди; сўнгра ўзига оро бергач, алоҳида овқат буюрарди. Мол гўшти, балиқ сотиб олинар, сибирчасига чучвара тайёрланарди; у кўпинча якка ўзи ўтириб молдек тўйиб овқатланар, камдан-кам ҳолларда ўз дастурхонига ўртоғини таклиф этарди. Салдан кейин эса вино ҳам пайдо бўларди: «маҳбус-бола» аталаси чиққунча ичгач, албатта чайқалиб, қоқилиб-суқилиб, ўзининг маст экани, айнишрат оғушида юрганни намойиш қилиш ва шу туфайли ҳамманинг ҳурмат-эътиборини қозониш учун казармама-казарма сандироқлаб юрарди. Умуман ҳамма ерда рус халқи сархуш одамни ёқтиради; қамоқда эса кайфи тарақ одамнинг иззат-ҳурмати бўлакча эди. Қамоқдаги мапшатнинг ўзига хос киборлиги ҳам бўларди. Дилхушлик қилаётган аристон албатта созанда ёлларди. Қамоқда қочоқ солдатлардан чиққан, ўзи исқирт бўлишига қарамай, дурустгина скрипка чаладиган ушоққина поляк яшарди; унинг бор бисоти бир дона скрипкаси доимо ёнида юрарди. Бу полякнинг ҳеч қандай ҳунари йўқ эди, унинг бирдан-бир тирикчилиги маст-аластларга ёлланиб шўх ўйноқи куйлар чалиб бериш эди, холос. Унинг вазифаси ўзини ёллаб олган маст хўжайини ёнидан бир қадам жилмай казармама-казарма юриб жон-жаҳди билан тинмай скрипка чалиш эди. Кўпинча унинг юзида зеркиш, сиқилиш аломатлари акс этарди. Лекин ўша заҳоти: «Ҳақини олдинг, чал!» деган жеркишдан сўнг скрипкасини янада қаттиқроқ чийиллатишга мажбур бўларди. Маҳбус агар жудаям учиб қолса ҳеч шубҳасиз ўзидан огоҳ бўлиб туришларига, вақтида бирон ерга ётқизиб қўйишларига, башарти бошлиқлар кириб қолса беминнат яширишларига ишончи комиллиги учун бемалол «сайр»га чиқарди. Шунингдек қамоқхонада тартиб ўрнатиш учун яшаётган унтер-офицер билан инвалидлар ҳам мутлақо ташвиш чекмасликлари мумкин эди: маст

маҳбус заррача тўполоп қила олмасди. Чунки унинг оёқ олишини бутун казарма кузатиб турарди, мабодо шовқин кўтариб, ҳаддидан ошса, бас, уни ўша заҳотиёқ тинчитиб қўйишар, ҳатто қўл-оёғини боғлаб ташлашарди. Шулнинг учун ҳам қамоқхонанинг қуйи бошлиқлари ичкиликбозликка панижа орасидан қараб, ҳатто эътибор берилари ҳам келмасди. Булар ичкиликни таъқиқлаб қўйса, бундан бешбаттар ҳодисалар юз беришини жуда яхши билишарди. Бироқ мусаллас қаердан келарди?

Вино қамоқдаги винофурушлардан сотиб олинарди. Улар бир неча киши эди, гарчи: ичишга ишқибоз ва «сайр» қилувчи маҳбусларнинг уруғи анча оз, (чунки бунинг учун зарур бўлган пулни топиш оғир машаққат), эканига қарамай винофурушларнинг савдоси ривож топарди. Олди-сотди ўзига хос тарзда бошланиб, ривож топиб, ҳал этилиб келарди. Айтайлик, бир аристоннинг қўлида ҳунари йўқ, ишга бўйни ёр бермайди-ю, (шундайлар ҳам учрарди) лекин пул топшни, табиатан бесабр бўлгани учун тезроқ бойишни истайди. Бошланишига қўлида жиндай пули бор, у вино сотиб тирикчилик ўтказишга ҳаракат қилади; бу қалтис, таваккалчиликни ёқтирадиган ҳунар. Бунинг учун қаттиқ жазога дучор бўлиш ҳамда қўлга тушса бир нафасда ҳам молдан, ҳам дастмоядан ажралиш мумкин. Аммо винофуруш шунга қарамай бу ишга киришади. Бошида пули сзлиги учун биринчи сафар мусалласни қамоққа ўзи олиб ўтади ва турганганки уни фойдасига сотади. Иккинчи, учинчи сафар ҳам шу тажрибани такрорлайди, мабодо қўлга тушмай қолса кўз очиб юмгунча қўли қўлига тегмай пуллайди, ана ўшанда қарабсизки, савдо сотиқни кенг кўламда қизитиб юборади: бора-бора антрепренерга, капиталистга айланади-ю, ўзига ёрдамчилар ёллайди, натижада бир мисқол таваккалга ботмонлаб фойда қила бошлайди. Энди унинг учун югурдаклари таваккал қилади.

Қамоқда ҳаммаша бор будидан айрилган, ҳамма парсасини бой бериб, сўнгги чақасигача ичиб юборган кишилар, бир тоифаси ҳунарсиз, аяччи ва жулдур, лекин маълум даражада ажбир ва қўрқмас шахслар ҳаммавақт топилади. Бундай кишиларнинг даррага тутишдан бўлак ишга ярайдиган орқасидан бошқа на моли, на пули бор; фақат мана шу бойлиги бирон қори ҳолига яраши мумкин, бор нарсасини сотиб ичган маҳбус мана шу сўнгги капитални ишга солади. У антрепренер ҳузурига бориб қамоқхонага мусаллас олиб ўтишга ёлланади; бадавлат винофурушнинг бунга ўхшаш бир неча хизмат-

кори бор. Қамоқхонадан тапқарида антрепренернинг пули ва арзимас фойда эвазига майхонадан мусаллас сотиб олиб аристонлар ишлайдиган участканинг биро-бир кўздан холироқ ерига келтириб яшириб қўйишга рози кишилар: солдатлар, мешчанлар, баъзан аёллар топилди. Деярли ҳаммавақт дастёр шахс аввалига ўша ичимлик ёки ароқнинг нечоғлик тозаллигини татиб кўради — унга имонсизларча сув қўшади, хоҳла ол, хоҳламансанг ўзимга тан, аммо аристон танлаб ўтириши мумкин эмас, чунки вақт зиқ, натижада у пулдан маҳрум бўлмай, қандай эканидан қатъий назар ишқилиб қўлига арақ келиб текканига шукр қилади. Мана шу дастёр ёнига қамоқдаги винофуруш олдинроқ кўрсатиб қўйган махсус олиб ўтувчилар мол ичаги билан келадилар. Мазкур ичаклар тораийиб қолмаслиги ҳамда ароқ қуйиш учун қулай бир тарзда — табиий нами, чўзилувчанлиги сақланиб туриши учун аввало яхшилаб ювилади ва бир пача кун давомида ичига сув солиб қўйилади. Ичакка тўлдириб ароқ қуйгач маҳбус уни ичида иложи борича баданининг овраг жойлари устидан ўраб чиқади. Турган гапки, шунда контрабандистнинг бор уддабурролиги ва ўғриларга хос ҳийлакорлиги намойиш бўлади. Қисман орномуси кўзғолган маҳбус қандай бўлмасин соқчиларнинг ҳам, қоровулларнинг ҳам кўзини шамғалат қилиши шарт. У буларни товлайди: уддабурро ўғрининг соқчисин, баъзан солдат назоратчисин ҳаминша оғзини очиб қолаверади. Табиийки соқчи олдиндан ўрганилади; шунингдек муддат, иш жойи ҳам инобатга олинади. Масалан, печкани аристон печь тепасига чиқса, унинг нима иш қилаётганини ким кўриб ўтирибди? Ахир назоратчи унинг ортидан чиқмайди-ку! Қамоқ дарвозасин ёнига келгач, у ефрейторни кутиш вақтида ҳар эҳтимолга қарши ўн беш ёки йигирма тийишлик кумуш тангани тайёрлаб туради. Бинобарин, ишдан қайтаётган ҳар бир аристонни соқчи ефрейтор яхшилаб тинтиб, сўнгра дарвозани очади. Мусаллас олиб ўтаётган маҳбус одатда ҳар қандай қоровул ҳам ўзининг баъзи ерларини бирма-бир ушлаб кўришдан уялишига умид боғлайди. Афсуски гоҳо-гоҳо суллохроқ ефрейтор мана шу жойларни ҳам силаб-сийпаб, мусалласни билиб қолади. Ана шунда контрабандист аристон энг сўнгги чорани қўллайди: зудлик билан, назоратчидан пинҳона кумуш пулни қоровулбошининг қўлига тутқазди. Шировардида мана шундай найранг натижасида омон-эсон мусалласни олиб ўтишга муваффақ бўлган ҳоллар

тез-тез учраб туради. Аммо бу найранг баъзан ўтмай қолади, «энг сўнгги бойлиги» — орқасини тутиб беришига тўғри келади. Бу ёғи хамирдан қил суғургандек осон кўчади: дарҳол майорга етказишади ва бу «капитални» роса «гуллатишади» — яъни савалашади, урганда ҳам ёмон уришади, мусаллас эса мусодара қилинади ва контрабандист антрепренер номини сотиб қўймай, барча айбни ўз бўйнига олади, аммо, шунисига эътибор қилайлик, у азбаройи чақимчиликдан ҳазар қилгани учун эмас, йўқ, балки ягона бир важ — сотқинлик ўзига эён экани учун айтмайди; чунки айтиб бергани билан барибир уни савалашарди, фақатгина бир ўзини эмас ўша антрепренер икковини савалашганидан овуниши мумкин холос. Гарчи одат ва аввалдан келишилганлик бўйича савалангани эвазига контрабандист хемири олмаса ҳам, аммо антрепренер ҳали унга керак бўлади. Чақимчилик хусусида умуман нима ҳам дейиш мумкин, одатда бу иллат гуллаб-яшнардди. Чақимчи қамоқхонада мутлақо камситилмасди, ундан норози бўлишни хаёлга ҳам келтиришмасди. Ҳеч ким ундан ўзини четга тортмас, балки у билан дўст тутишиб юрар, мабодо сиз чақувнинг тубан, қабиҳ иш эканини қамоқда исбот қила бошласангиз, биронта одам сизни тушунмайди. Анови, мен салом-аликни йиғиштириб қўйган дворянлардан чиққан бузуқ ва ярамас маҳбус майорнинг шахсий хизматкори Федька билан яқин бўлиб унга айгоқчилик қилар, ўз навбатида Федька эса аристонлар ҳақида ундан эшитганларини оқизмай-томизмай майорга етказарди. Буни ҳамма биларди, аммо ўша аблаҳни жазолаш тугул ундан гина-кудурат қилиш биронта маҳбуснинг ҳам парвойига келмасди.

Мен гапдан чалғиб кетдим. Турган гап, баъзан-баъзан мусаллас муваффақиятли равишда ҳам олиб ўтилади; шунда антрепренер пулини тўлаб, ичакларни олади ва ўзинча ҳисоблаб чиқади. Тахминига кўра энди товар ўз мўлжалидан анча қимматга тушяпти; шунинг учун кўпроқ фойда қилиш ниятида ароққа яна, деярли тенг бараварига сув қўшади ва шу тариқа хотири жам бўлиб харидорни кутади. Яқинлашиб келаётган байрам, баъзан эса бегим кунларидек харидор — ўша, бир неча ой молдек ишлаб, ўзи аввалдан мўлжаллаб, кутиб юрган куни ҳаммасини совориш учун емай-ичмай тийинлаб пул тўплаган маҳбус ҳозир нозир бўлади. Бу кун бояқини заҳматкашнинг анча аввал тушларига кирган, иш жараёнида тугилган саодатли орзуларида ўз аксини топган ҳамда маҳобати билан қамоқ ҳаётига хос диққинафас купларда унинг

руҳига куч-қувват ато этиб келган эди. Ниҳоят, ўша нурафшон кун шуъласи унинг кулбасини ёритди; мана пақд пул, тортиб олинмади, ўғирланмади, маҳбус эди мана шу «омонатни этасига» топшириб қўйгани винофуруш ҳузурига йўл олади. Аввалига винофуруш нисбатан тоза, яъни атиги икки марта сув қўшилган винодан қуйиб беради; аммо секин-аста, маҳбус ичган сари идишда қанча вино камайса, зудлик билан шунча сув қўшиб қуяверади. Бир иёла вино аристонга майхонадагига нисбатан беш, ҳатто олти баравар қимматга тушади. Энди гирт маст бўлиш учун қанча ичиш кераклиги ва бунга қанча пул кетишини шундан билиб олаверса бўлади. Бироқ анча вақт бу зормандани ичмай, таъминши унутаязганлиги, ҳамда ўзини тийиб юрганлиги учун маҳбуснинг кайфи тез ошиб қолади ва шу тариқа охири сариқ чақасини ҳам қолдирмай итади. Ниҳоят у янги кийим-кечагига гагаровга қўя бошлайди; винофуруш айни вақтнинг ўзиде судхўр! Унга аввал оҳорли, граждонларга мансуб янги буюмлар топширилади, кейин эса эски-тускига ва ниҳоят подшоликка тегишли нарсаларга етади. Борини — сўнгги лаш-лушигача сотиб ичган маҳбус донг қотиб ухлайди ва эртасига гангиб, боши тарс ёрилай, деб ўрнидан туради, винофурушдан бош оғригига бир ҳўпламгина мусаллас беришини илтижо қилиб сўрайди. Бошига тушган мусибатни у оғир қабул қилади ва ўша кундан эътиборан яна ишга муккасидан кетади, мангулик бағрига чўкиб кетган оромбахш маишат кунини ҳақида ширин хаёллар суриб яна бир неча ой ўзини ўққа-чўққа уриб ишга тутинади ва секин-аста ўзини қўлга олиб келгуси — ҳали узоқ эканига қарамай, аммо қачон бўлмасин бари бир эшик қоқиб келажак муқаррар мана шундай ажойиб кунини кутиш орқали ўзинга таскин бериб юради.

Винофурушга келса, у барча винони пуллаб, мўмай бир неча ўн сўмлаб даромад орттиргач, сўнгги дафъа сув қўшмай мусаллас тайёрлайди, чунки бу сафар энди ўзи учун ҳозирлайди: бас, етар энди, пул бор, ҳамма нарса муҳайё, ўз жонининг ҳузурини ҳам ўйлаш керакми ахир! Маишат, ичкиликбозлик, нажирхўрлик, таятана бошлади. Маблағ бисёр: кўпчилик, ҳатто кичик бошлиқларнинг ҳам кўнгли овланади. Маишат гоҳида бир неча кунлаб давом этади. Табиийки, тайёрлаб қўйилган вино кўн ўтмай тугайди; шунда маишатпараст ўзини қачондан бери кутаётган бошқа винофурушнинг олдига боради ва ўз навбатида у ҳам сариқ чақаси қолгунча ичверади. Маҳбуслар маишат қилувчиларни ҳар қанча аҳ-

тиёт қилишмасин, барибир онда-сонда у катта бошлиқларнинг — майор ёки қоровулбошининг қўлига тушади. Уни ўша заҳоти ушлаб қоровулхонага олиб кетишади, ёнида нимаки бўлса бор будини шилиб олишади, сўнг ўша ернинг ўзида итдек савалашади. Ўзига келгач, маҳбус яна қамоқхонага қайтиб келади ва орадан бир неча кун ўтгач, гўё ҳеч нарса юз бермагандек касб-кори яна винофурушликка киришиб кетади. Баъзи маишатпарастларнинг кўнгли, турган гапки пулдорлари аёл билан кўнглихушликни тусаб қолади. Катта пора эвазига гоҳо-гоҳо ишга бориш ўрнига улар «огъзига урилган» соқчи ҳамроҳлигида қалъадан чиқиб фюрштадтга ҳуфёна равишда бориб келардилар. Ўша ерда, шаҳарнинг гадо топмас кўчаларидан биридаги пастқам уйда бутун дунёга татиғулик зиёфат берилар ва шундай пайтда чинданам катта-катта пул сарфланар эди. Пул бўлса аристондан ҳам жирканишмасди; ўз ишига пухта назоратчи аввалдан огоҳлантириб қўйиларди. Одатда, айнан мана шу назоратчилар қамоқхонанинг бўлажак аъзолари таркибини ташкил этарди. Шуниси борки, пул бўлса — чангалда шўрва, дегандек мана шунга ўхшаш «саёҳат» ҳеч кимнинг қулоғига етмас, ёниглиқ қозон ёпиғлиғича қоларди. Шунини ҳам илова қилиш лозимки, бундай ҳодисалар кунда содир бўлавермасди; бу «баъзи жамшид»ни маҳбусларнинг кармони кўтармасди, шунинг учун кўпинча заифаларга суяги йўқ маҳбуслар мутлақо бехатар воситаларни қўллашарди.

Қамоқдаги ҳаётимнинг дастлабки кунларидаёқ ҳаддан зиёд ёқимтой бир маҳбус йиғитча кўнглимда алоҳида қизиқиш уйғотганди. Унинг фамилияси Сироткин эди. Кўп жиҳатлари билан у алчайин жумбоқ одам сифатида таассурот қолдирарди. Дастлаб мени бу йиғитчанинг хусн-таровати мафтун этган эди; у йиғирма уч ёшларда эди. Махсус бўлимда, яъни абадий сурғун қилинганлар билан турар ва энг ашаддий ҳарбий жиноятчилардан бири саналарди. У жуда ювош, беозор, камган эди, онда-сонда куларди. Кўзлари мовий, хушбичим юзи мусаффо, майини сочлари оч сариқ эди. Қўйинг-чи, сочлари чала олинган бёши ҳам унинг ҳуснига путур етказолмасди: у ана шундай ажойиб бола эди. Унинг бирон тайинли ҳунари йўқ эди-ю, шунга қарамай, оз-оздан бўлса ҳам тез-тез пул топарди. У отнинг қашқасидек ҳаммага маълум ялқов, исқирт эди. Агар битта-яримтаси башанг кийинтириб қўйса ёки қизил кўйлак ҳади этса, Сироткин, афтидан, суюниб кетарди, шекилли, янги уст-бошини кўз-кўз қилгани

казармама-казарма кезиб юрарди. У мутлақо ичмас, қимор ўйнамас, деярли ҳеч ким билан ёқалашмас эди. Баъзан қўли чўнтагида, беозор, ўйчан бир суратда казармалар ортида айлашиб юрарди. У нима ҳақда хаёл суриши мумкин, буни тасаввур қилиш ҳам қийин эди. Гоҳо ҳангома қилиш ниятида уни чақириб бирон нима ҳақида сўрасалар ўша заҳоти, ҳатто аристонларга хос бўлмаган аллақандай эҳтиром билан, лекин доимо бир хил — қисқа, эзмаланмай жавоб қайтарарди; шундай чоқларда кўзлари ўн яшар боланикидек маъсумона боқар эди. Қўлига пул тушиб қолса — ўзига зарур нарса сотиб олмас, камзулини ямаб-ясқашга элтмас, умуман бу ҳақда қайғурмас ёки янги этик пайидан бўлмасди-да, худди ёш боладек ширин кулчами, қанд-қурсми олиб ерди. «Эҳ, Сироткин, Сироткин — дейишарди баъзан маҳбуслар, — Қозоннинг шўрпешана етимчаси». Ишдан бўш вақтларида у одатда бегона казармаларда санқиб юрарди; деярли ҳамма ўз иши билан машғулу фақат унинг қилар иши йўқ эди. Калака қилиш учун бир нима деб гап отсалар (унинг ўзи ҳамда дўстлари устидан кўпинча масхара қилиб кулишарди) у чурқ этмай шартта ўгирилиб, бошқа казармага йўл оларди; баъзан эса, жуда ўтказиб юборганларида қип-қизариб кетарди. Кўпинча худонинг бундай ювош, кўнгилчан бандаси қайси гуноҳлари учун, қамоққа келиб қолдиёкин, дея бошим қотарди. Иттифоқо мен касалхонада — маҳбуслар палатасида даволанардим. Сироткин ҳам тоби қочиб мен билан ёнма-ён ётарди; бир оқшом ўзаро қаймоқлашиб ўтирганимизда, у бехос ҳаяжонланиб, гап орасида ўзини солдатликка қай аҳволда жўнатилгани, хайрлашаётиб онасининг йиғлаганлари, аскарликда қанчалар қийналгани ҳақида ҳикоя қилиб берди. У аскарликдаги ҳаётга мутлақо кўнिकолмагани, у ердаги одамларнинг барчаси баджаҳл, бераҳм командирлар эса доимо улардан норози юрганларига чидаёлмаганини ҳам эслаб ўтди.

— Хўш, кейин нима бўлди? Кейин? — деб сўрадим мен. — Қайси гуноҳинг учун бу ерларга, яна тагин маҳсус бўлимга келиб қолдинг?.. Эҳ, сени қара-ю, Сироткин, Сироткин!

— Ҳа, Александр Петрович, шунақа. Батальонда бор-йўғи бир йил хизмат қилдим. Бу ерга эса рота командири Григорий Петровични ўлдирганим учун келдим.

— Буни эшитганман, Сироткин, бундан хабарим бор, лекин чин сўзим, ишонмайман. Қани ўзинг айт-чи, сен кимни ҳам ўлдиролдинг? Сен-а?

— Шундай бўлиб қолди, Александр Петрович. Ўзим ҳам жуда қийналиб кетгандим.

— Ахир, сенга ўхшаган ёш аскарлар чидаб яшайти-ку? Тўғри, бошида оғир бўлади, кейин ўрганиб кетсан, бора-бора қарасанг биноидек солдат бўлибсан. Менимча сени онанг талтайтириб юборган, мўйлабинг чиқса ҳам еру кўкка ишонмай, аллада азиз, тўрвада майиз қилиб эркалатган шекилли.

— Тўғри, онам мени жуда эркалатарди. Мен аскарликка кетгач, кўрпа-ёстиқ қилиб ётиб олибди, эшитишимча, ўша ётганича ўрнидан турмабди... Ўзи охири пайтда аскарлик жуда жонга текканди. Бу воқеани эшитгач, еганим заҳар, ичганим заққумга айланди. Бу ёқда командирнинг мени кўрган кўзи, отгани ўқи йўқ, арзимаган нарса учун жазолайверади. Қани, нима учун, дейдиган биронта тирик жон йўқ. Мен ҳаммасига чидаб тинчгина юраман, вино ичмайман, ҳар хил ёмон ишларга аралашмайман... аммо лекин сизга айтсам, Александр Петрович, одам атрофидагиларга қўшилмай яшаса, ишлари чатоқ экан. Ҳасратлашай, десанг бир шерик топишмайди, кўнглингни бўшатай, десанг, атрофинг тўла бағритош одамлар... Баъзан, секингина бир чеккага, ҳеч ким йўқ ерга бориб йиғлаб олардим. Бир куни соқчиликда турибман, десангиз. Ярим кеча. Мени авахта ёнидаги замбарак тиртагини қўриқлагани қўйишганди. Шамол өсади... Ўшанда кеч куз эди. Куз кечалари шунчалик зимистон, зим-зиё. Юрагим жуда сиқилди, шунчалар сиқилдики!.. Бор-э, деб милтиқни олиб найзасини чиқардим-да, ёнимга қўйдим, бир пой этигимни ечиб, милтиқ нилини кўкрагимга тираб, бошмалдоғим билан тепкинни босиб юбордим. Чирқ этди-ю, отилмади! Мен милтиқни сянчиклаб текширдим. Ичнини тозалаб артгач, янгидан порох олиб чақмоқтошнини тўғрилаб қўйдим-да, яна кўкрагимга тўғриладим. Буни қаранг-ки бу сафар порох ўт олди-ю, аммо милтиқ барибир отилмади. Нима бўлди ўзи, деб ўйлайман. Этигимни ки-йиб найзани милтиқ учига ўрнатдим-да жимгина у ёқдан-бу ёққа юра бошладим. Ана шунда, нима қилсам ҳам, қаёққа борсам ҳам майли-ю, фақат шу аскарликдан қутулсам бўлгани, деган нохуш хаёлга бордим. Ярим соатдан сўнг командир келяпти, у асосий рундни бошқарарди.* Тўппа-тўғри тепамга келиб ўшқира бошлади: «Соқчиликда ҳам шунақа турадимиз, галварс!» Мен милтиқни қўлимга олиб, жон-жаҳдим билан пайзасини шундай қорнига санчдимки, нилга довури кириб кетди. Маана, тўрт минг чақирим йўл босиб махсус бўлимга келиб турибман.

У алдамаётган эди. Акс-ҳолда махсус бўлимга юборишмаган бўларди. Оддий жинойтлар анча-мунча енгилроқ жазоланарди. Шуниси ҳам борки ўртоқларининг орасида фақат мана шу Сироткингина кетворган йиғитча эди. Қазармамиздаги унга ўхшаган жами 15 нафар маҳбуслар ҳақида нима ҳам дейиш мумкин? Уларга қараб туриб одам ҳайрон қолади; икки-учтасига аранг чидаса бўлади; қолганлари эса қаланғи-қасанғи ўта кўрмисиз, шалпангқулоқ ва ирkit одамлар бўлиб, баъзилари эса ҳатто қаримсиқ кўринар эди. Шаронт тақозо этиб қолса, бу тўда ҳақида бошқа сафар муфассал ҳикоя қилиб бераман. Сироткин эса мазкур бобнинг бошида ғирт маст ҳолда емакхонага бостириб кириб менинг қамоқхона хусусидаги ибтидоий тушунчаларимни алғов-далғов қилиб юборди, деб тилга олганим Газиннинг ошниси эди.

Бу Газин, даҳшатли бир махлуқнинг ўзи эди. У одамларнинг юрагини олиб қўйган, Газин деса ҳамма қўрқувдан зир титрарди. Менга, доимо ер юзида бундан кўра ваҳшийроқ, ёвузроқ кимса бўлиши мумкинмасдек туюларди. Мен Тобольскда, ўзининг манфур қилмишлари билан ном чиқарган машҳур қароқчи Каменевга рўбарў келгандим, кейин қочоқ солдатлардан чиққан, судланган аристон — мудҳиш одамкуш Соколовни кўргандиму, лекин бунақасини учратмагандим. Уларнинг иккови ҳам Газинчалик жирканч таассурот уйғотмаганди. Гоҳо назаримда бамисли одамдек келадиган баҳайбат ўргимчан ёнимда тургандек бўларди. У татар эди; фавқулодда кучли, ва қамоқда унга тенг келадигани топилмасди; унинг гавда тузилиши афсонавий қаҳрамон — Геркулесни эслатар, бўйи ўртадан тикроқ, калласи бўй-бастига нисбатан номутаносиб тарзда беўхшов ва катта эди; ҳампша букчайиб, одамларга ер тагидан ўқрайиб юрарди. Қамоқда Газин ҳақида турли-туман ғалати, кўз кўриб қулоқ эшитмаган миш-мишлар тарқалганди: унинг ҳарбийлардан экани ҳаммага маълум эди; қанчалик рост, қанчалик ёлғонлигини билмасдим, аммо маҳбуслар уни Перчинскдан қочганлардан, деб таърифлашарди; у Сибирга бир неча бор бадарга қилинган, неча марталаб қочган, исминини ўзгартирган ва ниҳоят тақдир тақозоси билан бизнинг қамоқдаги махсус бўлимга келиб қолган эди. У илгари, азбаройи дилхушиликка болаларни сўйишни яхши кўрарканмиш, деб ҳикоя қилишарди: болани хилват ерга алдаб-сулдаб олиб борармиш; дастлаб бояқишнинг жонини кўзига кўрсатиб, қийнаб, сўнгра қурбонининг талваса билан қалтирашидан обдан лаззатлангач, жингина, секин-

секип, маза қилиб сўярмиш. Бу узунқулоқ гапларни эҳтимол Газин ўзининг важоҳати билан барчанинг кўнглига ғулгула солгани оқибатида тўқиб чиқаришгандир, аммо бу ёлгон-яшиқларнинг бари унинг маҳобати, важоҳатига тўғри келарди. Шунга қарамай ичмаган кушларида Газин ўзини олижаноб кишилардек тутарди. Бундай пайтларда у ҳамиша индамай юрар, ҳеч ким билан ҳеч қачон ёқа бўғишмас ва жанжал-тўполонлардан ўзини олиб қочарди-ю, бироқ худди бошқаларни назар-писанд қилмай ўзини ҳаммадан юқори қўяётгандек туюларди; кам гапирар, худди ўчакишгандек ўзини одамови бир алфозда тутарди. Унинг ҳар бир ҳаракатидан сокинлик ва ўзига чуқур ишонч аломати кўриниб турарди. Кўзларидан кўпни кўрган ва ўта айёр одамлиги сезилар, аммо юзи билан кулгусида инсонни таҳқирловчи манманлик ва шафқатсиз алланима мавжуд эди. Газин вино сотар ва қамоқдаги энг бадавлат винофурушлардан ҳисобланарди. Бироқ, йил давомида ўзининг ҳам бир-икки марта тўйгунча ичиб, маст бўлишига тўғри келарди, ана шунда унинг тийнатиға хос йиртқичлик ошқора бўларди. Қайфи ошиб борган сари Газин аввал масхаралаб тегажақлик қилар, кейин худди атайлаб тайёрлаб қўйилгандек энг қабиҳ, жирканч сўзлар билан одамларни сўка бошларди; ниҳоят гирт маст бўлиб қолгач, ғазабдан қутуриб пичоқ билан одамларга ташланарди. Унинг бемисл кучидан воқиғ аристонлар иложи борича кўзига кўринамасликка ҳаракат қилишар, чунки Газин дуч келган кишига бало-қазодек ташланар эди. Аммо кўп ўтмай ундай қутулишининг йўлини топишди. Ҳамказармаларидан ўн чоғли киши унга кутилмаганда барабар ёпишиб дўпсочлаб кетишарди Бу муштбўрондан кўра шафқатсизроқ манзарани тасаввур қилиш мумкин эмасди: унинг кўкраги, юраги, қорни, кураги демай, дуч келган жойинга тўхтамай ва узоқ то сулайтириб қўймагунча ураверишарди. Бошқа одамни бундай уришга журъат қилолмасдилар: бундай уриш одамни жопига қасд қилиш билан баробар эди, аммо Газинни эмас. Охири Газиннинг беҳуш, жонсиз жасадини пўстинга ўраб-чирмаб нарға ётқизиб қўярдилар. «Начора. Ётиб дам олсин!» Дарҳақиқат, Газин кечаси билан ётиб дам оларди; эртасига каллаи саҳарлаб ўрнидан турарди-да, ҳеч нарса бўлмагандек, чурқ этмай, қовоғини солиб ишга чиқарди. Газин ҳар сафар ичиб олганда авахтадагилар унинг учун бу кун албатта калтакланиш билан тугашини билишарди. Унинг ўзи ҳам буни яхши тушунарди-ю, барибир тўйгунча ичарди. Бу аҳвол

бир неча йил давом этди. Ниҳоят, аристонлар секин-аста Газин таслим бўлаётганини пайқашди. Ҳали у ери, ҳали бу ерининг оғриётганидан шикоят қиладиган бўлиб қолди; тинка-мадори қуриб тез-тез касалхонага борадиган бўлиб қолди... Аристонлар ўзларича: «Ахир енгилди-ку!» деб қўярдилар.

Одатда маишатбоз аристонлар ўз хурсандчиликларини бекаму кўст бўлиши учун ёллайдиган анови аблаҳ скрип-качи поляк билан олдинма-кейин емакхонага кирган Газин индамай, ҳаммани бирма-бир кўздан кечиргачча, ошхона ўртасида тўхтади. Маҳбусларнинг нафаси ичига тушиб кетди. Ниҳоят, мен билан ўртоғимга кўзи тушди-ю, Газин ўқрайиб, таҳқиромуз қараб қолди, сўнгра бир нима эсига тушган одамдек мамнун кулимсиради ва гандираклаганча ёнмизга келди.

— Сўрашга ижозат берсинлар,— дея гап бошлади рус тилида,— қани айтинг-чи, сизлар қайси даромадларингиз эвазига чой ичяпсиз?

Мен, яхшиси унга жавоб қайтармай жимгина ўтирган маъқуллигини англаб, секингина ўртоғим билан кўз уриштириб олдим. Чунки арзимаган эътироздан Газин қутуриб кетиши мумкин эди.

— Демак, пулларингиз борга ўхшайди.— деганча тергашда давом этди у,— роса кўлдир, бир халта бордир, а? Қани айтинглар-чи, мириқиб чой ичамиз, деган умид билан каторгага келганмидинглар? Мириқибми? а? Гапир-саларинг-чи, сенларни...

Аmmo, уни пайқамагандек индамай ўтиришимизни кўрди-ю, қизариб-бўзарди ва ғазабдан қалтираб кетди. Унинг ёнида кунжакда аристонларнинг бир йўла тушлик ва кечки овқати учун тайёрлаб қўйиладиган поннинг ҳаммаси сизадиган ёғоч сандиқ турган эди. Сандиқ шунчалар катта эдики, унинг ичига қамоқдаги маҳбусларнинг ярмига етарли пон сизарди; ҳозир эса бўм-бўш эди. Дафъатан, Газин ана шу сандиқни иккала қўли билан ушлади-да, бошимиз узра азот кўтарди. Яна бир муддат ўтса у бизларни пачақлаб ташлаган бўларди. Қотиллик ёки бировнинг жонига қасд қилиш ҳаммага — бутун қамоқхонага фавқулудда кўнгилсизлик келтириши мумкин эди: тинтувлар, сўроқлар, қатъий, шафқатсиз чора-тадбирлар қўллаш кўпайиб кетар, шунинг учун аристонлар иложи борича ҳаддан ошмасликка тиришиб, бундай вазият юзага келмаслиги учун жонларини жабборга берардилар,— шунга қарамай ҳозир бу одатга хилофан емакхонада ўтирганларнинг бари чурқ этмай пайт

пойламоқда эди. Бизларни ҳимоя қилиш учун бир оғиз сўзни дариг тутишарди. Газинни огоҳлантириш учун лоақал бир нима дейишса-чи — бизга нисбатан уларнинг юрагидаги нафрат бунчалар ҳам кучли бўлмаса!.. Афтидан бизнинг таҳлика остидаги аҳволимиз уларга ҳузур бағишлар эди... Аммо бу сафар, худога шукр, яхшилик билан тугади: Газин садиқ билан энди урамав, деганди даҳлиз тарафдан кимдир қичқариб қолди:

— Газин! Винони ўғирлаб кетишди!..

Газин садиқни гумбурлатиб полга ташлади-да, телбаларча югуриб чиқиб кетди.

— Худони ўзи бир асради,— дейишди ўзаро аристонлар. Кейин ҳам улар анчагача шу воқеани эслаб юришди.

Кейинчалик мен, жонимизга оро кирган виқоннинг ўғирланиши ҳақидаги ўша хабар чинмиди ёки атай, Газинни чалғитиш учун айтилганмиди, билишга сира мунссар бўлолмадим.

Ўша куни қош қорайгач, казармаларнинг эшиги ёпилиши олдидан тахта девор тагида у ёқдан-бу ёққа юрарканман, бениҳоя оғир қайғу-ҳасратдан юрагим шушчалик сиқилган эдики, бундай ситамни кейинчалик, қамоқ муддатим тугагунга қадар бошқа бошимдан кечирмаганман. Бинобарин, авахтадами, каземетдами, сургундами, бари бир, қаерда бўлишдан қатъий назар, тутқушликдаги биринчи кунни одамзод қийналиб ўтказди, бу табиий... Бироқ эсимда, мени ўша оқшом ҳаммасидан кўра бир фикр — келгусида, узоқ йиллар давомида муттасил таъқиб қилган ва ҳозир, айни кунда ҳам сабаби бир қадар номаълум бўлган муайян жинойтларнинг турлича жазоланиши ҳақидаги фикр хаёлимни эгаллаб олган эди. Тўғри бир жинойтни иккинчи бир жинойт билан таққослаб, ҳаттоки, тахминан бўлсин солиштириб кўриш мумкин эмас. Масала, мана буларнинг ҳар иккови: униси ҳам, буниси ҳам одам ўлдирган; иккала жинойтни юзага келтирган сабаблар, шарт-шароитлар ўрганиб чиқилган; у ишга ҳам, бу ишга ҳам деярли бир хил жазо берилди. Ваҳоланки, қаранг, бу жинойтлар орасидаги тафовут қанчалик катта! Мана, биттаси дейлик, арзмаган нарса — бир бош пиёз учун одам ўлдирган; катта йўлга чиққан, ўтиб кетаётган мужикни сўйган, ёнини қовлаштириб-қоқиштириб қараса бор-йўғи атиги бир дона пиёз чиққан: «Отагинам, нима қилай! Мени ўлжа деб юборгандинг, қара, мана бир мужикни сўйиб атиги бир дона пиёзли бўлибман». — «Тен-так! Бир бош пиёз бир тийинми, юзтасини жонини олсанг, юзта пиёзми — мана сенга бир сўм!» (Қамоқ ривоя-

ти.) Иккинчиси эса хотини, синглиси, қизининг номусиффатини шаҳватпараст золимнинг таважжуҳидан ҳимоя қиламан, деб одам ўлдирган. Бир сон минг нақуварлар таъқибидан дарбадар қочиб юриш жонига текканидан, очликдан силласи қуриб илиги пучаётган чоқда ҳам азбаройи ўз эрки ва ҳаётини ҳимоя қилатуриб одам ўлдиради; бошқаси эса болаларни сўйишдан роҳатланиш учун, уларнинг қайноқ қонини ўз тапаси, бармоқлари билан ҳис қилиш ва унинг даҳшатга тушишидан ҳузурланиб, пичоқ чуқурроқ сапчилган чоғидаги жонсарак титроғидан роҳатлангани учун одам ўлдиради. Хўш, оқибати-чи? Оқибатда иккови ҳам битта каторгага келиб тушади. Тўғри, жиноятчиларга берилган жазо муддатларида тафовут бор. Бироқ, муддатлардаги бундай тафовутлар нисбатан оз; ҳолбуки, бир-бирига ўхшаш жиноятларнинг орасидаги тафовут эса сон-саноксиз. Демак, қанча жиноят бўлса, шунча тафовут. Аммо бу фарқни, фараз қилайлик, йўқотиш, тўғрилаш мумкин эмасдир, эҳтимол бу ўзига хос айлананинг квадратурасидек гоят чигал, мушкул, ҳагто ҳал қилиб бўлмас масаладир. Борди-ю, мана шу тафовут бўлмаган тақдирда ҳам бошқа фарқ — жазо оқибатлари орасидаги фарққа диққат қилинг... Мана умри каторгада чириб, ўзи шам янглиг эриб, адо бўлиб бораётган инсон; буни эса каторгага етиб келмасдан бурун дунёда ҳатто мана шундай хуррам ҳаёт, мана шундай довюрак йигитларнинг дилкаш қароргоҳи борлигини хаёлига ҳам келтирмаган одам. Ҳа, қамоққа шунақалар ҳам келишарди. Энди, мана бу одамни олсак, у ўқимшили, ўта виждонли; фаҳм-фаросати жойида, имони саломат. Юрагидаги бениҳоят кучли афсус-надоматнинг ўзиёқ ҳар қандай жазодан кўра эртароқ ва тезроқ унинг бошига етади. У ўз қилмиши — жиноятини қоралаб ич-этини еб юради ўзини энг шафқатсиз, бераҳм, даҳшатли қонундан ҳам қаттиқроқ, аёвсизроқ жазолайди. Ёнидаги мана бу маъюб эса ҳибсдалик даврида ақалли бирор маротаба бўлсин жинояти — қотиллиги ҳақида бош қотиришини эп билмайди. Билъакс, у ҳатто ўзини маълум маънода айбсизман, деб санайди. Ваҳоланки, баъзилар озодликдаги бундан минг чандон оғирроқ ҳаётдан қутилиш ниятида атай жиноятга қўл уриб, каторгага келишади. Эркинликда у ниҳоятда хўрланиб яшаган, ҳаминша очин-тўқин юрган ва хўжайини эшигида кечани кеча демай, итдек ишлаб қийналган эди; қамоқда эса уйдагига қараганда анча енгил, ноп умри бини бўлиб кўрмаган даражада сероб; ҳайит кунлари мол гўшти берилади, боз устига мунтазам хайр-садақа, яна

инлаб қўшимча пул топши ҳам мумкин — нимаси ёмон? Жамоа-чи? Бари уddaбурро, эпчил, билимдон; шу тариқа у ошналарига ҳурмат кўзи билан қарайди; уларга қойил қолади, илгари у бундай одамларни сираям кўрмаганди; агар дунёда энг улуғ жамият бор бўлса, демак бу улуғ жамият уларники деб ҳисоблайди. Наҳотки мана шуларнинг икковига ҳам берилган жазо бир хилда таъсир қилади? Аммо, шундай бўлса ҳам, ҳал қилиб бўлмайдиган масалалар билан бош қотириб ўтиришдан нима фойда? Бу ёқда ногора чалапти, казармага кириш вақти етди.

IV

ИЛҚ ТААССУРОТЛАР

Хуфтондан сўнг йўқлама бошланди. Бу маросим тутагач, ҳар бир казарма эшигига махсус қулф солинар ва аристонлар то саҳарга довр қамалиб ётардилар.

Йўқламани унтер-офицер икки нафар солдат билан келиб, ўтказарди. Бунинг учун аристонларни гоҳо ҳовлида сафга тизишар, шунда назоратчи офицернинг ўзи таширф буюрарди. Бироқ, бундай маросим аксар ҳолларда хонаки тарзда, яъни казармалар бўйича ўтказиларди. Бугун ҳам шу тахлитда ўтаётганди. Назоратчилар саф бўйлаб ҳар бир одамнинг олдидан ўтиб санар, аммо дамодам янглишар, ҳисобдан адашгач саф бошига қайтиб борар ва яна бир бошдан санашга тушардилар. Ниҳоят, бечора соқчилар матлуб рақам ҳосил бўлгач, казармани қулфлаб жўнадилар. Казарма хийла тор эди, ораси жуда яқин қилиб зич қурилган нарларда ўттизга яқин маҳбус жойлашганди. Ҳали ухлашга эрта эди. Афтидан ҳар ким нима биландир шуғулланиши керакка ўхшарди.

Казармада бошлиқлардан, илгарироқ эслатиб ўтганим — инвалидгина қолди, холос. Бундан ташқари ҳар қайси казармада — турган гапки, яхши хулқ-атвори учун майорнинг шахсан ўзи маҳбуслардан сайлаб қўйган старший ҳам бўларди. Бинобарин, старшийларнинг ўзи ҳам қалтис ва бемаъни шўхликлари эвазига қўлга тушиб қолиш ҳоллари ниҳоятда кўп учраб турарди; шунда уларни роса савалашарди ва зудлик билан ўрнига бошқа маҳбусни сайлашарди. Маълум бўлишича, аристонларга тез-тез дўқ-пўписи қилиб мени таажжубга солаётган Аким Акимич бизнинг казармада старший эди. Ҳеч ким унинг дўқ-пўписаларига жиддий эътибор бермас, маҳбуслар унинг танбеҳларига майнавозчилик билан жавоб қайта-

ришарди. Ивалид эса Аким Акимичдан эслироқ эди, ҳар бир ишга бурнини суқавермасди, мабодо аралашиб қолсам, одоб юзасидан, хўжақўрсинга у-бу деб қўярди. Ҳозир жойида жимгина ўтириб, этигига баҳя уриб тикиш билан банд эди. Аристонлар унга деярли аҳамият беришмасди.

Қамоқдаги ҳаётимнинг мана шу дастлабки кунийёқ ўзимча бир хулоса чиқардим ва бу хулосанинг нечоғли ҳақ эканига келгусида чуқур ишонч ҳосил қилдим. Хусусан: аристон бўлмаганлар, кимлигидан қатъий назар, маҳбуслар билан тўғридан-тўғри бевосита боғланган одамдан бошлаб, яъни назоратчиси, соқчиси, солдатми, қўйинг-чи, хуллас қамоқхона турмушига жиндек алоқадор кимсаларнинг ҳаммаси маҳбусларга маҳоват билан кўз-қулоқ бўлиб туришарди. Худди ҳар бир дақиқада, мана ҳозир туйқисдан аристон пичоқ ўқталиб ўзларига ташланиб қоладигандек, таҳлика ичиде кутиб юришарди. Лекин энг қизиғи маҳбусларнинг аксари ўзларидан қўрқажакларипи сезишар ва афтидан шу сезги уларни сурбетликми, беадабликми, хуллас, шунга ўхшаш бирон бемаънилик қилишга ундарди, чоғи. Ҳолбуки аристонлар ўзларидан тап тортмайдиган бошлиқни энг яхши бошлиқ, деб ҳисоблашарди. Умуман олганда, жиннилик ёки беадаблик ўз йўлига-ю, агар маҳбусларга ишонч билдиришса ўзларини бир мунча дилпазир сезишарди. Ҳаттоки, ишонч билдириш орқали уларнинг эътиборини қозониш мумкин эди. Гарчи, камдан-кам юз берган бўлса ҳам, аммо бошлиқлардан биронтасининг авахтага махсус соқчи ёки назоратчисиз кириб келишидек жасорат менинг кўз ўнгимда юз берганди. Бу маҳбусларни нечоғли қойил қолдиргани, ижобий маънода қойил қолдирганини кўриш керак эди. Бундай довурак одам ҳаммавақт маҳбуснинг юрагида ўзига нисбатан аҳтиром туйғуларни уйғотар, мабодо, ҳақиқатан бирор бемаънилик юз бергудек бўлса ҳам, унинг олдида амалга ошмасди. Тўғриси, қаердан пайдо бўлади, билмадим, лекин аристон зоти бор экан, ўша ерда хавотир, ундан қўрқини ҳисси ҳам яшайди. Маҳбус ёки қароқчининг ташқи кўринишидан тортиб буниинг маълум сабаблари бор; ундан ташқари қамоқхонага яқинлаб келаётган ҳар қаандай одам шу жамоаниннг ичиде биронтаси ўз ихтиёри билан бу ерга келмагани, минг бор чоратадбир кўрилганига қарамай тирик одамни мурдага айлантириб бўлмаслигини, демак у ўз туйғуларни — интиқом ва яшаш иштиёқи ҳамда зўр ҳавас ва зарурий аҳтиёжларни тўла қондириш ҳисси билан яшаётганлигини се-

задн. Аммо буларга қарамай, мен қатъий ишонтириб айтаманки, ҳар ҳолда маҳбуслардан қўрқининг ҳеч кераги йўқ. Бир одамнинг дабдурустдан бошқа одамга пичоқ билан ташланиб қолиши унчалик осон иш эмас. Хуллас агар хавф-хатар эҳтимоли бўлса ҳам, агар у юз берган тақдирда ҳам бундай бахтсиз тасодифларнинг фавқулод-далигини инobatга олган ҳолда қўрқмай айтавериш мумкин — бу арзимас воқеадир. Дарвоқе, мен энди қайсики, ниҳоят қамоққа етиб келганидан кўпчилигининг ҳатто мамнунлиги (баъзан янгича ҳаёт шунчалар яхши туюлади), шу сабабли тинч ва осойишта яшашга чоғлангани майли-ю, бундан ташқари ўзиникилардан кўнгиллари нотинчлиги учун ҳам ортиқча жинниликка йўл қўймайдиган судланган аристонларни назарда тутиб айтишман. Ҳар бир маҳбус у ҳар қанча мард ва ботиб бўлмасин, каторгадаги ҳамма нарсадан чўчирди. Судланган аристон эса у бошқа гап. Буниси чинданам шундай бекорга, чу-пончи эртага жазо ўтагани чиқши кераклиги учун ҳам дафъатан бегона кишиларга ташланиб қолишга қодир эди; мабодо, янги иш бошланиб кетса, демак жазо ҳам кейинга сурлади. Бундан кўзда тутилган мақсад нима қилиб бўлмасин ва иложи борича тезроқ «ўз толенни ўзгартириш»дир. Мен ҳатто шунга ўхшаш бир ғалати психологик воқеани биламан.

Авахтада, ҳарбий разряд бўйича қамалганлар орасида мол-мулки мусодара қилинмай, икки йиллик муддат билан қамалган, ўтакетган мақтанчоқ ва бориб турган қўрқоқ бир собиқ аскар — аристон бўларди. Мақтанчоқлик билан қўрқоқлик умуман рус солдатларида камдан-кам учрайдиган ҳол. Бизнинг солдат шунчалик ўзидан ортмайдики, мабодо кўнгли хушлаб қолган тақдирда ҳам мақтанчоқлик қилишга қўли тегмайди. Агар борди-ю, битта-яримтаси мақтанчоқ экап, у ҳолда ўша солдат, ҳаммавақт ё ишёқмас, ё қўрқоқ бўлиб чиқади. Дутов (ўша маҳбуснинг фамилияси) ниҳоят тегишли қисқа муддатни тугатиб яна муштазам батальонга жўнаб кетди. Аммо Дутов сингари ахлоқ тузатиш учун қамоққа юборилганларнинг аксари у ерда батамом бузилиб кетади ва одатап улар озодликда уч-тўрт ҳафта кайфу сафо қилиб юргач, яна бирор жиноятга қўл уриб судланади ва энди фақат 2—3 йилга эмас, балки «доимий» разряд бўйича 15—20 йил муддат билан қамоққа қайтиб келади. Худди шундай бўлди. Қамоқдан чиқиб кетганига уч ҳафта тўлар-тўлмас Дутов бировнинг қўрғонига ўғирликка тушган; буям етмагандек қўрслик қилиб ғалва кўтарган.

Иши судга ошиб оғир жазога маҳкум этилган. Келгусидаги жазони ўйлаб номардларча, қўрққанидан бепихоя талвасага тушган Дутов ўша саф орасидан ўтказиб савалаш тайин қилинган кун арафасида маҳбуслар хонасига кириб келаётган назоратчи офицерга пичоқ билан ташлабган. Турган гапки, бу қилмиши билан у ўзига берилган жазо даражасини ҳамда мажбурий хизмат муддатини бепихоят кучайтириб юборишини жуда яхши тушунган. Бироқ ҳамма гап шундаки, у жазонинг даҳшатли дақиқаларини ақалли бир неча кунга ёки ҳатто бир неча соатга кейинроққа суришни кўзда тутиб шундай қилган. Дутов шу қадар юраксиз эдики, пичоқ билан ташлана туриб офицерни жароҳатлаш у ёқда турсин, балки буни расмийт учун, фақатгина янги жиноят юз бериб, уни яна суд қилишлари мақсадида амалга оширган.

Албатта жазоланишдан олдинги дақиқалар маҳкум учун қўрқинчлидир, мен бир неча йил мобайнида улар учун машъум бўлган кун арафасида анча-мунча судланганларни кўришимга тўғри келди. Одатда мен судланган аристонлар билан касал бўлган пайтларимда, госпиталда тез-тез учрашиб қолардим. Россиядаги барча маҳбусларга ўзлари учун энг раҳмдил инсонлар — докторлар экани маълум эди. Улар, биргина оддий халқни ҳисобга олмаганда, бепхитёр шундай қиладиган деярли барча бегона кишилар сингари маҳбусларни ҳеч қачон ажратиб ўтиришмасди. Маҳбуснинг жинояти қанча мудҳили бўлмасин, у зинҳор-базинҳор юзига солмас, аксинча кўрган-кечирган азоб-уқубатлари ва умуман шўрпепоналиги учун барча гуноҳини кечириб юборарди. Бутун Россия халқи жиноятни бахтсизлик, жиноятчининг аса шўрпепона, деб юритиши бежиз эмас. Бу жуда катта аҳамиятга дойиқ таърифдир. Бу таъриф тушунмасдан, савқи табиий равишда айтилгани учун янаям муҳим аҳамият касб этарди. Докторлар кўпдан кўп ҳолларда, айниқса оддий маҳбуслардан кўра оғирроқ шароитда яшаётган судланган аристонлар учун чин маънодаги бошпапа, шафқатпанона вазифасини ўтарди. Мана шунинг учун ҳам судланувчи ўзига белгиланган машъум жазо кунини ҳисоблаб кўрарди-да, ҳар нечук бу оғир дамларни жипдек бўлсин орқага суриш умидида кўпинча госпиталга жўпарди. Балки машъум муддат эртага эканини билгани туфайлидир, касалхонадан чиқарқан жуда қаттиқ ҳаяжонлапарди. Баъзилар ғурури йўл қўймай, ўз ҳаяжонини яширишга уриңдилару, лекин беўхшов ва сохта хатти-ҳаракатлари билан бари бир шерикларини чалгита олмасди. Ҳамма гап

нимадалигини фаҳмларди-ю, одамгарчилик юзасидангина ўзларини билмаганга солардилар. Мен ўзи солдатлардан чиққан бир қотилни — қонун бўйича неча дарра уриш мумкин бўлса шунчага маҳкум этилган ёшгина маҳбусни билардим. У жазо арафасида шунчалик довдираб қолган эдики, винога бурнакини қўшиб, эритиб ичишга журъат қилган эди. Айтмоқчи жазо олдидан судланган маҳбус ҳаммавақт вино топаоларди. Вино ўша машъум кундан анча илгарироқ олиб ўтилар, катта пулга сотиб олинарди; судланувчи ярим йил емай-ичмай энг зарур нарсасидан воз кечса кечардики, лекин жазоланишга чорак соат қолганда ичиш учун бир шиша винога етарли пул жамғариб қўярди. Умуман аристонлар орасида мастликда одам қамчи ёки дарранинг оғригини унчалик сезмайди, деган ақида юрарди. Мен мавзудан четга чиқиб кетдим, чоғи. Бечора йигитча насибасини ичгану ўша заҳотиёқ оғир дардга мубтало бўлган; у дамо-дам қон аралаш қуса бошлаган ва госпиталга уни қарийб беҳуш ҳолда элтиб қўйишган эди. Бу қусиш унинг кўксига шунчалик ёмон таъсир ўтказган эдики, орадан бир неча кун ўтмаёқ ўпкасида ҳақиқий сил касалининг аломатлари пайдо бўлди ва ярим йил ичида ўлиб кетди. Уни парвариш қилган докторлар бу маразнинг қаердан ёпишганлигига сира ақллари етмасди.

Бироқ жазо олдидан жиноятчиларнинг кўпинча саросимага тушишлари ҳақида ҳикоя қилиш билан бирга шунини ҳам айтиб ўтишга мажбурман, уларнинг баъзилари аксинча ғайритабиий диловарлиги билан кузатувчини лол қолдирар эди. Ҳайратангиз, қандайдир ҳиссизлик даражасига кўтарилган бир неча жасорат намуналари эсимда турибди, зеро мана бундай мисолларни кўплаб келтириш мумкин. Айниқса, даҳшатли бир жиноятчи билан бўлган учрашув сира ёдимдан чиқмайди. Ёз кўпларининг бирида, аристонлар палатасида бугун кечки пайт, қочоқ солдатлардан Орлов деган машҳур қароқчини жазолашармиш, кейин эса бизнинг палатага келтиришармиш, деган миш-мишлар тарқалди. Орловни интизор кутаётган бетоб маҳбуслар уни шафқатсиз равишда азоблайдилар, деб таъкидлашди. Ҳамма ҳаяжонланарди; тап оламап, мен ҳам бу машҳур қароқчини ўта қизиқиш билан кута бошладим. Ўзи анчадан буён Орлов ҳақида ғаройиб ҳодисалар эшитиб юрардим. Бу чоллару болаларни сесканмай сўйишга қодир ёвуз кимса — фавқулодда продали ва ўз кучидан мағрур, камдан-кам учрайдиган одам эди. Орлов бир қанча қотилликда айбланиб, саф орасидан ўтказиб

калтаклаш жазосига ҳукм қилинган эди. Уни шомдан кейин олиб келишди. Палатага аллақачон қоронғулик чўкиб, шамчироқлар ёқиб қўйилганди. Орлов деярли ҳушсиз эди, ранги бир аҳволда, қуюқ тим қора сочлари ҳалқа-ҳалқа бўлиб манглайига ёпишиб қолганди. Унинг пишиб, қаварган орқаси қонталаш эди. Аристонлар туви билан унинг бошида парвона бўлишди, худди ўз қондоши ёки валншеъматларига ғамхўрлик кўрсатаётгандек авайлаб, чуқур эътибор ва алоҳида меҳр билан уни парвариш қилишди; керагида у ёнбошидан бу ёнбошига ётқизиб қўйишди, дамба-дам сувини янгилашди, дори-дармон ичиришди. Эртасигаёқ Орлов ҳушига келди ва ўрнидан туриб палатанинг у бошидан бу бошига икки марта бориб келди. Буни кўриб мен ёқамни ушлаб қолдим, чунки у касалхонага келганида жудаям рамақижон ва ҳолдан тойган аҳволда эди; чунки Орлов ўзига белгиланган калтак саноғини бирваракайига ярмини ўтаган эди. Доктор, агар бундай жазо яна давом эттирилса муқаррар ўлим билан тугашини пайқагачгина ишора бериб тўхтатган эди. Бундан ташқари Орловнинг жуссаси кичик, кўринишдан нимжон эди. Бу ҳам етмагандек судгача узоқ вақт зах хонада ётавериш ҳолдан тойган эди. Кимки, қачон бўлмасин судланган аристонни учратган бўлса, эҳтимол унинг азобдан тиришган аянчли ва рангпар юзи жонсарақ нигоҳини узоқ вақтгача эсдан чиқармайди. Аммо шунга қарамай, Орлов жуда тез соғая бошлади. Чамаси унинг ички, руҳий ғайрати вужудига жуда катта мадад берарди. Чундан ҳам бу ғайриоддий одам эди. Қизиққанлигим учун Орлов билан яқиндан танишиб олдим ва бир ҳафта давомида уни кузатиб юрдим. Шунинг эътирофи этишим мумкинки, мен умримда ундан кўра кучлироқ, матонатлироқ кишини учратмаганман. Бир пайтда Тоболскда худди Орлов сингари машҳур, қароқчилар тўдасининг собиқ атаманини кўришга муваффақ бўлгандим. Бунинг йиртқиш ҳайвондан бир туки кам эмасди ва сиз ҳали кимлигини билмаёқ савқи табиий равишда ёнилизда мудҳиш махлуқ турганини бутун вужудингиз билан ҳис қилардингиз. Аммо мени даҳшатга солган нарса унинг руҳий овсарлиги эди. Тала унинг кўнглидаги барча ҳислатларини шу қадар янчиб ташлаган эдики, бир кўришдаёқ бу одамдан яккаю ёлғиз бадан роҳатининг ваҳшиёна ҳирси, шаҳватпарастлигу баданпарастлик қолганлигидан воқиф бўлардингиз. Бу Коренев деганлари, аминманки, киприк қоқмай одам сўйишга қодир эканига қарамай, жазо арафасида кўрқувдан эс-ҳушини йўқотиб, даҳшатдан титраб-қақ-

паган бўлар эди. Орлов эса унинг тамомла акси эди. Бу тапа устидан қозонилган узил-кесил галабанинг ошкора намоёниси эди. Кўринишдан бу одам ўзини истаганча идора қила олиши, ҳар қандай жазо ва жафони писанд қилмаслиги ҳамда умуман дунёда ҳеч нарсадан тап тортмаслиги сезилиб турарди. Унда интиҳосиз қувват, фаолиятга ташналик, қасоскор рух, кўзлаган мақсадга эришмоқ аҳди мужассам эди. Шунга қарамай, мен унинг галати маиниликни кўриб ҳайратга тушган эдим. Орлов ҳамма нарсага қандайдир ақл бовар қилмайдиган даражада менсимай қарар, аммо бунда зиғирча сохта олифтагарчилик сезилмасди. Менимча ер юзиде ўзининг ягона обрў эътибори билан унга таъсир эта олувчи бирон-бир зот бўлмаса керак. Ўзини гўё дунёда ҳеч нарса қойил қолдирмайдигандек ҳамма нарсага фавқулудда сокин ва осойишта назар соларди. Бошқа маҳбусларнинг ўзига нисбатан ҳурмати зўр эканини гарчи яхини тушунса ҳам, уларнинг олдида заррача олифталик қилмасди. Ҳолбуки, маинилик ва такаббурилик, беистисно, деярли ҳамма аристонларга хос иллат эди. Орлов анчайин ақлли эди; гарчи маҳмадона бўлмаса ҳам тушуниб бўлмас даражада кўнгли очик эди. Менинг саволларимга у соғайишнинг кутаётганлиги, иложи бўлса жазонинг қолган қисмини ҳам тезроқ ўтамоқчилиги ва ўша кунни кўтараолармиканман, деб чўчиганлари борми, очикдан-очик жавоб берди. «Лекин энди эса,— кўзини қисиб қўшиб қўйди у,— ҳаммаси ўтди, ҳисоб. Қолганига ҳам чидайману, кейин ҳайё ҳуйт деб Нерчинскка жўнаймай. Кўзим етяпти, ўша ерга юборишади! Ана ўшанда, йўлдаёқ қочаман! Албатта қочаман! Тезроқ орқам тузала қолса эди!» У мана шу беш кун давомида жавоб тегадиган кунни сабрсизлик билан кутди. Мана шу интизорликда эса у баъзан ўта ҳазилкаш ва қувноқ кайфиятда юрди. Мен унинг саргузаштлари ҳақида гап очиниша урилиб кўргандим. Саволларимни эшитиб унинг озгина жаҳли чиқди-ю, аммо ҳаминша очик-ойдин жавоб қайтарди. Мен унинг ҳамиятига тегадиган саволларни бериб юрагига қўл солаётганимни пайқаб қолгач, шундай жирканиш ва кибр билан қарадики, мен дафъатан унинг олдида катталардек мушоҳада юритишга арзимайдиган ёш, тентаккича бир болага айланиб қолгандим, ҳатто унинг юзиде менга нисбатан ачиниб ифодалари қалқиб чиққанди. Зум ўтмай бирон-бир киноясиз ва бегараз кўнглида устимдан роса кулди. Менимча, ёлғиз қолгач ҳам сўзларимни эслаб ўзича бир неча бор кулиб қўйган бўлса ажаб эмас. Инҳоят, яра-чақаси битиб улгур-

маган бўлишига қарамай унга жавоб тегди; шунда менга ҳам жавоб беришди-ю, госпиталдан Орлов икковимиз бирга қайтишимизга тўғри келди: мен авахтага, у эса ўзининг аввал яшаётган ери — кордегардияга. Хайрлаша туриб, у қўлимни самимий сиқиб қўйди, бу унинг тарафидан кўрсатилган чуқур ишонч аломати эди. Менимча Орлов ўзидан ва шу лаҳзалардан ғоят мамнун эканлиги учун шундай қилганди. Воқеан унинг мендан нафратланмаслиги мумкин эмасди ва у албатта, худди муте, заиф, аянчли ҳамда ҳар жиҳатдан ўзига нисбатан тубан кимсага қарагандек қараши шарт эди. Эртасигаёқ уни иккиламчи жазога топширишди...

Эшикларни беркитишганда дафъатан, казармамиз қандайдир алоҳида манзара — чинакам турар жой, ўлан тўшак қиёфасини касб этди. Ана энди мен маҳбусларга — ўз ўртоқларимга бемалол назар солишим мумкин эди. Кундузи кичик офицерлар, назоратчилар ва умуман бошлиқлардан бирортасининг ҳар лаҳзада казармага кириб қолш аҳтимоли борлиги учун қамоқхона аҳли хотиржам бўлолмай, ниманидир таҳлика ва ташвиш билан кутгандек ўзларини бошқачароқ туттишарди. Бироқ казарманинг қулфлаганлари ҳамона аристонларнинг барчаси енгил тортиб жой-жойига борди ва деярли ҳар бир киши бирон-бир ишга тутинди. Казарма бирдан ёришиб кетди. Ҳар бир маҳбус ўз ёнига ёғоч шамдонда шам ёқиб қўярди. Ким этигини сирмаб тикишга, ким бирорта қўйлагини ямаб-ясқашга ўтирди. Казарманинг бадбўй ҳавоси соат сайин кучайиб борарди. Бир тўда ишқибозлар ерга тўшалган шолчага чўк тушиб қарта ўйинини бошлашди. Деярли ҳар бир казармада шам, чоғроққина эски шолча ва ўйналавериб увадаси чиқиб кетган қартани сақловчи аристон бўларди. Буларнинг бари бир сўз билан «майдон» деб аталарди. Майдон эгаси қарта ишқибозларидан бир кеча учун ўн беш тийин ҳақ олар, унинг бор-йўқ тирикчилиги ҳам шундан иборат эди. Қартабозлар одатда учлик, бурра ва ҳоказо ўйинларга ишқибоз эди. Фақат пул тикиб ўйнаш расм эди. Ўйинга қўшилган ҳар битта одам чўнтагидаги бор мис чақаларни олдига тўкиб қўяр ва то бор-йўғидан ажралмагунча ёки шерикларининг пулини қоқиб олмагунча майдондан туриб кетмасди. Ўйин ярим кечага бориб тугар, баъзан эса тонгга қадар, то казарма эшиклари очилгунга довур давом этарди. Қамоқхонанинг ҳар бир казармасидаги каби бизнинг хонада ҳам доимо тиланчилар, байгушлар, бор-йўғини ё бой берган, ё ичиб битирган, ёки оддийгина қилиб айтганда табиатан қаш-

шоқ кишилар бор эди. Мен табиатап деяпман, ҳамда шу тушунчага алоҳида урғу беряпман. Дарҳақиқат, ҳамма ерда, одамлар орасида, шароит ёки вазият қандай эканидан қатъий назар баъзи бир ғалати шахслар — муте ва кўпинча ялқов бўлмаган, аммо қисмат абадулабад қашшоқликни тақдир этган кимсалар учрайди ва бундайлар доимо топилиб туради. Улар ҳаминша сўққабош, ҳаминша исқирт, ҳар доим қандайдир уқубат тоши остида эзилгандек ва нимадандир саранг ҳамда абадий кимнингдир қарамоғида, кимнингдир одатда ипратпараст ёки қутилмаганда бойиб кетган ва обрў-эътибори ошганларнинг хизматида бўладилар. Ҳар қандай ишни бошлаш, ҳар қанақанги ташаббус улар учун кулфат ва ташвиш манбаи эди. Гўё улар шахсан ҳеч қачон бирон-бир иш бошламаслик шарти билан ва фақат бировларга хизмат қилиш, ўз эрки бўйича эмас, балки ўзгаларнинг ногорасига ўйнаб яшаш бурчи билан туғилгандек эди; уларнинг мақсади то сўнги нафасигача ўзгаларга ювиндихўрлик қилиш эди. Бунинг устига ҳеч қандай муҳит, ҳеч қандай фавқулодда ўзгаришлар уларни давлатманд қила олмасди. Улар абадий қашшоқлар эди. Мен бундай кимсаларнинг оддий халқ ичидагина эмас, балки барча жамоалар, тоифалар, гуруҳлар, журналлар ва уюшмаларда урчиб ётишини англадим. Ҳар бир казармада, ҳар бир қамоқда майдон ҳозирландими, бас, шундайларнинг бири ўша заҳоти малайликка ҳозире назир бўларди. Умуман айтганда, бирон-та майдон бундай кавшбардорни четлаб ўтолмасди. Уни қартабозлар беш тийин тўлаб кечасилик хизматга ёллашарди ва унинг асосий вазифаси тун бўйи пойлоқчилик қилиш эди. Кўп ҳолларда у ҳовлидаги тик этган товушга қулоқ солиб, тун қоронғусида олти-етти соат пичан гарамни устида ўттиз градус совуқда мзиллаб чиқарди. Майор ёки қоровуллар, баъзан ярим кечада, шовқин кўтармай қамоқхонага кириб, ўйинчиларни ҳам, тирикчилик билан шуғулланаётганларни ҳам, ташқаридаи бемалол кўриниб турадиган шамларни ҳам устидан чиқиб қолардилар. Ҳеч бўлмаганда, ҳовлидаги пичан гарамни ёнидаги эшик қулфлари бирдан шақирлаб бошлагач яшириниш, шамчи-роқларни ўчириб, нарларга ётиб олишнинг пложи бўлмай қоларди, улгуролмасдилар. Аммо шундай ҳодиса юз берса пойлоқчи малай майдондагилардан балога қоларди, шунинг учунми, бундай янглишишлар айтиш мумкинки фавқулодда кам рўй берарди. Беш тийин, ҳатто қамоқ шароити учун ҳам албатта, қулғили даражада арзимаган пул эди-ю, лекин мени бу ва бунга ўхшаш ҳодисаларда ёллов-

чиларнинг баджаҳллиги ва аямаслиги ҳайрон қолдирарди. «Пул олдинги, энди хизматини қил-да!» — дейишарди улар. Бу ҳеч қандай эътирозга ўрин қолдирмайдиган асос эди. Тўлайдиган арзимас чақаси учун ижарагир жуда кўп нарса талаб қилар, илож топса-ю, ўша маҳбуснинг сиқиб сувини ичса ва ҳатто бу ҳам етмагандек ёлловчи берган ҳақини миннат ҳам қилиб қўярди. Пулини орқа-ўнгига қарамай совуриб кўнгил хушлаётган бадмаст ўз югурдагининг ҳақидан шак-шубҳасиз уриб қоларди; бундай манзаранинг маълум бир қамоқхона-ю, бир майдонга эмас, балки ҳамма ерга хос эканини шохиди бўлгандим.

Мен казармада деярли ҳамма бирон бир ишга тутинди, деб ҳикоя қилаётгандим: қартабозларни ҳисобламаганда яна беш чоғли беғам маҳбуслар бўлиб, улар ўша заҳотиёқ ухлагани ётишди. Менинг ўрин-тўшагим шундоққина эшик биқинида жойлашган эди. Ёнимда Аким Акимич менга қараб ётарди. У деярли ҳар кун хуфтонгача ишлар, мўмайгина ҳақ тўлаш эвазига шаҳардан берилган буюртма, қандайдир ранг-баранг хитой фонуси ясашдан бош кўтармасди. Фонус ясашга у жуда моҳир эди, умуман қатъий тартиб асосида, чалғимай ишлаб ўтирарди; ишни тугатгач Аким Акимич ҳаммаёғини қоқиб-суқиб тўшагини ёзар, чўқиниб олар, сўнгра хогиржам ўрнига чўзилар эди. У саришталик билан хушфёллиكنинг икир-чикиригача энг аҳамиятсиз рукиларига ҳам эътибор берар ва кадрларди шекилли; афтидан у ҳамма ноқис ва калтафаҳм кишилар сингари ўзини ҳаддан зиёд доно одам деб, ҳисоблашга мажбур эди. Эсимда уни иқим суймаган эди. Аким Акимич ҳақида биринчи кунёқ кўп иккиланган ва бу шахснинг бишойндек, мурод-мақсадига етиб яшаш ўрнига қамоққа тушиб қолганига ҳаммасидан кўра бошим қотган эди. Ҳали келгусида Аким Акимич номини тез-тез тилга олишимга тўғри келади.

Лекин аввал казармамиз аҳлини бирма-бир таърифлаб ўтай. Бу ерда менинг узоқ йиллар давомида ҳаёт кечиршимга тўғри келади, шу вайдан маҳбусларнинг бари менинг бўлажак ҳамхоналарим ва ўртоқларим эди. Табиийки, уларни ҳаррос қизиқини билан кузатиб, ўрганиб юрган эдим. Нардаги ўриннинг чап тарафида аксари талончилик учун ва турли муддатга сургун қилинган бир тўда тоғликлар жойлашган эди. Булар икки нафар лезгин, битта чечен, уч киши эса доғистон татарларидан эди. Чечен худовинг тунд ва ўта қайсар бандаси эди; у деярли ҳеч ким билан гаплашмас, атрофдагиларга доимо жирканиб, уларни хушламай, заҳарханда — истеҳзо билан

қарарди. Лезгинларнинг бири узун, нозик, қуш бурувли чол бўлиб кўринишдан ғирт қароқчига ўхшарди. Лекин Нурра дегани эса, дастлабки кунданоқ менда ҳаддан зиёд ёқимли ва дилбар таассурот қолдирганди. Бу ўрта яшар, ўрта бўйли, гавда тузилиши Геркулесникига ўхшаш бақувват, малла соч, мовий кўзли, пучуқ, эртаю-кеч отда юргани учун бўлса керак, оёқлари қийшиқ одам эди. Бутун аъзойи-бадани тиг ва ўқ асоратида тилинган, жароҳатланган эди. Нурра Кавказда тинчгина яшар экану, бироқ, нуқул секингина шаккок тоғликлар тарафига ўтиб, ўшалар билан бир жон, бир тан бўлиб русларга ҳужум қиларкан. Қамоқда уни ҳамма яхши кўрарди. У ҳаммавақт хушчақчақ, хушмуомала бўлибгина қолмай, ҳалол ишлар, ўзини осойишта ва сокин тутар, гарчи аристонлар турмушида тез-тез учраб турадиган аблаҳлик ва пфлосликларга жирканиб қараса ҳам, ўғирлик, фирибгарлик, ичкиликбозлик ҳамда умуман нимаики адолатсизлик бўлса, ўша нарсадан ғазабланар, жанжал, тўполонларга аралашмасди; мабодо устидан чиқиб қолса норози оҳангда тескари ўгирилиб оларди. Унинг ўзи қамоқдаги узоқ умри давомида бировнинг нарсасига кўз олайтирмаган, бирон-бир беодобгарчилик қилмаган. У ўта художўй эди. Ибодатларга ҳурмат-эҳтиром билан муносабатда бўларди; мутаассибларча рўза тутар, кечалари қойим туриб намоз ўқирди. Ҳамма уни яхши кўриш билан бирга ҳалоллигига заррача шубҳа қилмасди. «Нурра — арслон» — дейишарди маҳбуслар; шу-шу унинг номига арслонни қўшиб айтиш урф бўлиб қолган эди. Муайян муддатни ўтагач мени Кавказга уйга қайтариб юборишади, деб у қатъий ишонар ҳамда ягона шу умид билан яшарди. Назаримда шу умидидан маҳрум этилса, у адоий-гамом бўладигандек эди. Қамоққа келган кунимоқ унга алоҳида эътибор бергандим. Дарвоқе, унинг меҳрибон, ёқимтой чеҳраси ўзга маҳбусларнинг ёвуз, тунд ҳамда бачкана афгангорлари орасида яққол кўзга ташланиб турарди. Шу боис пайқамасликнинг ҳеч иложи йўқ эди. Авахтага келганимга ҳали ярим соатлар чамаси бўлмаганди шекилли, Нурра ёнимдан ўта туриб самимий кулимсираганча елкамга уриб қўйди. Аввалига бу нимани билдираркин, дея тушунмадим. У рус тилида жуда ҳам ёмон гапирарди. Шундан сўнг кўп ўтмай, у яна ёнимга келиб, яна елкамга қўл ташлаб дўстона кулимсиради. Сўнг яна ва яна ва бу ҳолат уч кунгача давом этди. Кейинчалик бундай ақл югуртириб билсам, у менга раҳми келаётгани, қамоқ билан танишув менга қанчалар оғир бўлаётганини

сезиб, ўз дўстлигини изҳор этиш ва кўнглимни кўтариш, ўзининг ҳомийлигини билдириш учун бу ишорани қилган экан. Меҳрибон ва соддадил Нурра!

Доғистонлик татарларнинг учови ҳам қондош оғанилар эди. Улардан иккитасининг ёши ўтинқираб қолган, аммо учинчиси эса, эндигина йипирма иккиларга чиққан, лекин яна ҳам ёшроқ кўришарди. Унинг исми — Алей эди. Алейнинг ўрни ёшимда эди. Унинг чиройли, хушрўй, файзли, айни чоқда соддадил-олижаноб чеҳраси бир қарашдаёқ мени ўзига ром этганди. Мен бошқа биронтаси эмас, балки айнан Алей кўшини бўлгани учун тақдирга шукроналар, ҳамду санолар ўқигандим. Бир сўз билан айтганда, унинг бутун қалби тароватли, ҳатто айтиш мумкинлиги, гўзал юзида акс этиб турарди. Кўлгиси шунчалар ишонувчан, беғараз, шунчалар болаларча мусаффо; катта-катта қора кўзлари эса шунчалар мулоим, майин боқардики, айниқса мен унга тикила туриб ҳаминша ҳаловат топаётганимни ҳис қилар, ҳатто соғинч ва қайғу-ҳасратлардан бирмунча фориғ бўлгандек, ўзимни енгил сеза бошлардим. Мен муболағасиз айтяпман. Ўз юртида кунлардан бир кун унинг энг катта акаси (унинг бешта акаси бўлиб, ҳозир иккитаси бошқа ерга аллақандай заводга юборилган эди) қиличингни ол-да, отга ўтир, деб қандайдир сафарга ўзи билан бирга олиб кетган, тоғликларининг хонадонида ўзидан каттани ҳурмат қилиш одати шунчалар кучли эканки, бу бола қаёққа кетаётганлигини сўраш уёқда турсин, ҳатто сўрашни хаёлига ҳам келтирмаган. Улар эса Алейни огоҳлантириш шарт эмас, деб ҳисоблаганлар. Хуллас, ака-укалар йўлтўсарликка — бадавлат бир армани савдогарни талаш учун отланишган эди. Шировардида улар соқчини, армани савдогарни бўғизлаб, унинг мол-мулкни талаб кетишади. Аммо бу жиноят фош бўлади-ю, олтовлон ака-укалар қўлга олинади, сўнгра суд қилиниб Сибирга, мажбурий хизматга жўнатилади. Суднинг Алейга кўрсатган бутун муруввати шундан иборат эдики, у нисбатан қисқароқ — тўрт йилга кесилганди. Огалари уни акаларча эмас, қандайдир оталарча меҳр билан яхши кўришарди. Алей сургунда улар учун мисоли таскин-тасаллидек эди, уни кўрганда табиатан тунд ва оғир табиатли акаларининг юзи ёришар, у билан гаплашиб қолсалар-ку (улар Алейни ҳалиям жиддий нарсалар ҳақида гаплашиш мумкин бўлмаган ёш бола ҳисоблаганликлари учун у билан онда-сонда гаплашардилар) баджаҳл чеҳраларига мулоим, юмшоқ ифода таралар ва мен уларга қараб туриб ўзимча акалари Алей

билан қандай мавзуда бўлишидан қатъий назар, ақалли унинг жавобини эшитиш учун, ҳазил-мутойиба қилишар, ҳаммавақт ўзаро кўз уриштириб кулимсираб қўйишлари орқали кулгили, болаларга хос нарсалар ҳақида гап қотишади, дея ўйлардим. Унинг ўзи эса акаларига нисбатан эҳтиром туйғулари азбаройи кучли бўлганидан улар билан гаплашишга деярли журъат эта олмасди. Бу боланинг каторгада шунча йил яшаб, қандай қилиб бузилмай, фаҳш йўлига кирмай, раҳмдиллиги, виждони ва имонини атроф-муҳитдан муҳофаза қила олганини тасаввур қилиш қийин эди. Дарвоқе, Алей кўрнинишидан беозор, мулоим бўлиб туюлса ҳам, аслида кучли ва келишган одам эди. Уни мен кейинчалик янада яхшироқ билиб олдим. Алей ифбатли қизлардек покиза йиғит эди, қамоқда бироптасининг ярамас, бешарм, қабих ёки адолатсизлиги ва зўравонлигидан хабар топса гўзал кўзларида норозилик ифодалари алангаланар ва шунда унинг кўзлари янада гўзаллашиб кетарди. Гарчи у ўзини бекордан-бекорга хафа қилдириб қўядиганлар топфасидан бўлмаса-да, жанжал тўполонлардан нарироқ юрар, керагида ўзини ҳимоя қила оларди. Шунга қарамай, у ҳеч ким билан сан-манга бормеган эди, уни каттаю-кичик барча яхши кўрар, ҳамда эркаларди. Дастлаб у менга шунчаки одоб юзасидан назорат билан муомала қилиб юрди. У билан оз-оздан суҳбатлаша бошладим, бир неча ойдан сўнг эса Алей акалари йиллар давомида ўргана олмагани — рус тилида гапиргани жуда яхши ўрганиб олди. Назаримда у ўта фаросатли, бағоят камтар ва хушфезъл ҳатто анчайин сермулоҳаза бола эди. Умуман, елдиндан айтиб қўяйки, мен Алейли оддий одамлардан, деб ҳисобламайман ва шунинг учун у билан бирга ўтган дамларимни ҳаётимдаги энг ажойиб лаҳзалар сифатида эслаб юраман. Ҳаётда яратганининг ўзи томонидан шунчалар сиёланган, табиатан ажойиб хулқли инсонлар учрайдики, бир замонлар ўтиб уларнинг айбиб кетиши уёқда турсин, биргина шу ҳақда ўйлашнинг ўзини тасаввурга сиғдирилмайсиз. Негадир улардан кўнглингиз ҳаммавақт хотиржам бўлади. Менинг Алейдан ҳозир ҳам кўнглим тўқ. У ҳозир қаерларда экан-а?..

Қамоқхонага келганимга орадан анча вақт ўтгач, кунлардан бир кун нарда, аллақандай оғир ҳаёллардан юрагим сиқилиб ётардим. Ҳар доим нима биландир шуғулланувчи меҳнатсевар Алей, гарчи ҳали ётишга эрта бўлса ҳам бу сафар бекор ўтирарди. Айтганча, шу кунларда мусулмонларнинг рамазон ҳайити бўлиб, доғистопликлар байрам қилаётганди. Алей кафтларига бошини қўйганча чалқанча ётиб ҳаёл сурарди. Бирдан у мендан сўраб қояди:

— Айтчи, биродар, сенга ҳозир жуда оғирми?

Мен қизиқсиниб унга бошдан-оёқ кўз югуртирдим. Дарвоқе, ҳамиша сипо, хушмуомала, олижаноб Алейнинг тўсатдан ва бундай рўйирост савол беришини кутмаганим учун бу қилмиши менга ғалати туюлди-да, унга қизиқсиниб назар ташладим: бироқ, синчклаб қарагач, унинг чеҳрасида хотиралар туфайли қалққан интиҳосиз қайғу-ҳасрат, соғинч ифодаларини пайқаб, айни шу дақиқаларда унга ҳам жуда-жуда оғир эканига ишонч ҳосил қилдим. Ўзимнинг гумонимни унга айтдим. Алей хўрсиниб, ғамгин кулиб қўйди. Мен унинг майин ҳамда самимий кулимсирашини ёқтирардим. Бундан ташқари кулаётган чоғида у гўзаллиги ва кўркамлигидан дунёдаги энг соҳибжамол қизлар ҳавас қилса арзигулик икки қатор садафдек тишларини ялтиратиб куларди.

— Тўғриси айт-чи, Алей, ҳозир сизларнинг Доғистонингизда ҳайитни қандай ўтказаетганларни ҳақида ўйлайсан-а? У ерда яхшидир, а?

— Ҳа,— деди у қувончдан терисига сиғмай, кўзлари чарақлаб.— Лекин бу ҳақда ўйлаётганимни сен қаердан билдинг?

— Билмай бўладими? Айт-чи, у ерда бу ердагидан яхшидир?

— Эҳ, нимасини айтасан...

— Ҳозир сизларда гуллар очилиб ётгандир, жаннатдагидек, тўғри эмасми?

— О-оҳ! Яхшиси гапирма, — у жуда қаттиқ ҳаяжонланмоқда эди.

— Менга қара, Алей, синглинг борми?

— Бор, сенга нима?

— У сенга ўхшайдими? Агар ўхшаса жудаям соҳибжамол бўлса керак.

— Менга ўхшармиш. У шунчалар гўзалки, бугун Доғистонни изласанг ҳам бунақасини тополмайсан. Воҳ, синглим шундай чиройликки! Сен бундай қизни умринг бино бўлиб кўрмагансан. Мени онам ҳам шундай соҳибжамол эди.

— Онаг сени жудаям яхши кўрса керак-а?

— Оҳ! Яхши кўрганга қандоқ-ки! У мени ғамимда куйиб адо бўлгандир. Мен унинг энг суюкли ўғли эдим. Опам мени ҳаммадан, ҳатто синглимдан ҳам кўпроқ яхши кўрарди... Бугун у тушимда ёнимга келиб, аҳволимни кўриб юм-юм йиғлапти.

У бирдан жимиб қолди ва ўша оқшом қайта чурқ этиб огиз очмади. Аммо ўшандан буён нима сабабдандир

кўнглида менга нисбатан туйган эҳтиром юзасидан ҳеч қачон биринчи бўлиб оғиз очмаса ҳам, энди иложи борича тез-тез суҳбатлашишга ҳаракат қиларди. Аммо мен унга мурожаат қилганимда беҳад қувониб кетарди. Мен ундан Кавказ ҳақида, унинг ўтмиш ҳаёти ҳақида сурштирдим. Акалари Алейнинг мен билан ўқтин-ўқтин суҳбатлашишига халал беришмас, аксинча, бу уларга хуш ёқарди. Алейга нисбатан борган сари меҳрим ортаётганини кўргач, уларнинг ҳам менга бўлган меҳр-муҳаббатлари чандон ортди.

Алей ишда ёрдамини аямас, казармада ҳам менга қўлидап келганча ёрдам берар, афтидан нима қилиб бўлмагани оғиримни енгил қилиб менга ёқиш унга жуда хуш ёқар ва унинг бу кўрсатаётган илтифотларида заррача хокисорлик ёки таъмағирлик эмас, балки менга нисбатан аллақачон ошқора бўлган ҳароратли дўстона туйғулар сезиларди. Дарвоқе, унинг зеҳни ўткир, уқуви кучли эди; у кўйлақни бичиш-тикишни ўрганиб олди, этикни сирмаб тикар, кейинчалик эса унча-мунча дурадгорлик ишларига ҳам қўли келиб қолди. Акалари уни кўкларга кўтариб мақтар ҳамда у билан фахрланишар эди.

— Менга қара, Алей,— дедим кунлардан бир кун унга,— шима сабабдан сен рус тилида ўқиб-ёзишни ўрганиб олмайсан? Кейинчалик бу ерда Сибирда сенга қанчалик асқотишни мумкинлигини биласанми?

— Жудаям хоҳлайман, аммо кимдан ҳам ўрганардим?

— Бу ерда саводхон одам кўп. Истасанг мен ўргатаман.

— Вой, илтимос ўргатақол.— У шундай деди-ю, ўрнидан туриб кетди ва илтижо билан қўл қовуштириб, менга қаради.

Биз эртасигаёқ кечки пайт машғулотни бошлаб юбордик. Менда қамоқда манъ этилмаган Янги Ақоид китобининг рус тилига таржима қилинган наشري бор эди. Алифбесиз, ёлғиз мана шу китоб ёрдамида Алей қарийб бир неча ҳафтада шариллатиб ўқишни ўрганди. Уч ой ўтгач, эса у китобни мустақил равишда ўзи ўқиб тушуна оладиган бўлди. У шавқ билан берилиб ўрганарди.

Кунларнинг бирида Алей билан китобдан Кўҳсор сурамини бошдан-оёқ ўқиб тушардик. Мазкур суранинг баъзи оятларидап қаттиқ таъсирланган Алей қайта-қайта тақорлаётганини пайқаб қолдим.

Мен ундан, ҳозир ўқиб чиққан сураминг сенга ёқдими, деб сўрадим.

Алей менга тезгина қараб олди-ю, юзига қизиллик югурди.

— Нимасини айтасан, жудаям,— деб жавоб қилди у, — ҳазрат Исо набий пайғамбарлардан, у худонинг сўзларини одамларга етказган, жуда ажойиб.

— Ҳаммасидан кўра сенга қайсиниси ёқади?

— Афу эт, сев, душманларингдан ҳам мурувватинг-ни аяма ва уларни сев, деган ерлари. Қара, қандай ажойиб сўзлар!

У суҳбатимизга қулоқ солиб ўтирган акаларига юзланди-да, бир нималарни жўшиб гапира кетди. Улар ўзаро узоқ ва жиддий мулоҳаза юритгач, тасдиқ маъносида бош қимирлатиб қўйдилар. Сўнгра алоҳида, латиф, хусусан чин муслимона табассум билан (қайсики мен жуда яхши кўрадиган, айниқса мана шу табассумнинг спполигидан кўнглим сув ичадиган) менга юзланиб: Исо худонинг элчиси экани, у ҳақиқатанам ҳайратомуз мўъжизалар яратгани, у чинданам лойдан қуш ясаб, ўткир нафаси билан жон ато этгач, қуш учиб кетгани... бу ҳаммаси уларнинг ҳам муқаддас китобида битилгани хусусида гапириб ўзларича тасдиқлаган бўлишди. Исо алайҳиссаломни кўкларга кўтариб, унинг номига мадҳу санолар айтиб, менга беадад фароғат бахш этаётганларидан заррача шубҳаланмас, Алей эса акаларининг ниҳоят мана шундай яхшилик ва ҳуррамликни менга раво кўришни истаганликларидан беҳад шод ва бахтиёр эди.

Хат-савад хусусидаги машқларимиз ҳам ҳаддан зиёд муваффақиятли суръатда юришиб кетди. Алей қоғоз, патқалам, спёҳ топиб келди (бинобарин, бу нарсаларни менинг пулимга сотиб олинишига йўл қўймади) ва қарийб икки ой ичида беҳато ёзишни ўрганиб олди. Бунга акалари ҳам қўйил қолди. Уларнинг фахр ва мамнулигининг чегараси йўқ эди. Менга қай йўсин ташаккур изҳор этишни билмасдилар. Мабодо ёнма-ён ишлаб қолсак, бири олиб, бири қўйиб менга кўмаклашар, ҳамда буни ўзлари учун катта бахт деб ҳисоблашарди. Алейни-ку, асти қўяверасиз. У эҳтимол мени худди ўз акаларидек яхши кўрарди. Унинг қамоқдан чиқиб кетар қувини бир умр унутмайман. Алей мени казарманинг орқа тарафига олиб ўтди-да, бўйнимдан қучоқлаб, йиғлаб юборди. У илгари бироқ марта бўлсин мени ўпмаган ва йиғламаган эди. «Сен менга шунчалар яхшилик қилдинг, шунчалар яхшилик қилдингки,— дерди у,— ҳатто отам ҳам, онам ҳам менга бундай яхшилик қилолмасди: сен мени одам қилдинг, худодан қайтсин, мен сени тоабад унутмайман...»

Қаердайкин у ҳозир, қаердайкин меннинг азиз, меҳрибон Алейим!..

Черкеслардан ташқари бизнинг казармада бошқа аристонларга қўшилмай, ўзларича алоҳида онла бўлиб яшовчи яна бир гала поляклар ҳам бор эди. Мен, булар одамовилиги, қувгиндаги русларга адовати туфайли ўз навбатида ҳамманинг нафратига дучор бўлганларини айтиб ўтгандим. Улар олти нафар бўлиб ҳаммаси ҳолдан тойган, касалманд кишилар эди. Ораларида баъзилари ўқимшили одамлар эди; булар ҳақида кейинроқ, алоҳида га батафсилроқ тўхтаб ўтарман. Қамоқдаги ҳаётимнинг сўнгги йилларида гоҳо-гоҳо баъзи бир китобларни айнан шулардан сотиб олардим. Бу ерда биринчи ўқиган китоб менга жуда қаттиқ, галати, алоҳида таъсир қилган эди. Вақт-соати етгач, бу таассуротларим ҳақида махсус ҳикоя қилиб бераман. Бу таассуротларим ўзим учун шоён қизиқарли бўлишига қарамай амишманки, кўнчилик мутлақо тушунмаса ҳам керак. Чунки, баъзи нарсалар ҳақида уларни бошдан ўтказмай, ҳис қилмай туриб ҳукм чиқариш ярамайди. Шуни айтишим лозимки, маънавий маҳрумият жисмоний ҳодисаларнинг барча кўринишларидан бағоят оғирдир. Қамоққа келаётган оддий одам ўзи яшаб турган жамиятдан кўра тақомиллашганроқ муҳитга келиб тушгандек бўлади. У жуда кўп нарса — она тупроги, сўласи, ҳаммасидан жудо бўлди, бироқ муҳит ўшандайини қолади-ку! Қонун томонидан оддий кишилар билан муайян жазога тортилган мумтоз, маърифатли одам кўп ҳолларда ундан кўра кўпроқ нарса йўқотади. У қалбидаги ўзининг барча талаб-эҳтиёжи, барча одатларини янчиб ёки бўғиб ташламоғи керак; ўзи учун қониқарсиз муҳитда яшани, ўзининг илгариги ҳаётига бутунлай номуносиб шароитда нафас олишга ўрганиши, кўнчилиши керак... Бу ахир сувдан қумга чиқариб ташланган балиқнинг ўзи эмасми... Кўпинча қонун бўйича ҳаммага берилган бир хил жазо унга ўн чандон оғирроқ азобга айланади. Мабодро моддий кўнчикмага айланиб қолганда ҳам ундан воз кечишга тўғри келадиган ҳақиқатдир.

Поляклар эса ўз ҳолича алоҳида гуруҳ бўлиб яшашарди. Улар олти нафар бўлиб доимо бирга юришарди. Казармаиздаги барча маҳбуслар орасида азбаройин уларнинг кўнглини овлагани учун бўлса керак, фақатгина бир яҳудий чолни ёқтиришарди. Дарвоқе, қарийб ҳамма аристонлар калака қилиб унинг устидан кулсалар ҳам, аммо бари бир яхши кўришарди. Мен уни эсласам ҳатто ҳалихануз кулгим қистайди: у гўёки арзанда эди. Ҳар сафар

унига қараганимда, Гоголнинг «Тарас Бульба» асаридаги Янкель исмли яҳудий ўз хотини билан аллақандай кийим жавонида тунаш учун ечинган чоғида дафъатан жўжа-хўрозга ўхшаб қолгани кўз олдимга келаверади. Бизнинг яҳудий, Исай Фомич эса худди пати юлинган жўжага икки томчи сувдек ўхшаб кетарди. Бу элликларга чиққан, паст бўйли, нимжон, қувгина ва айни чоқда гирт тентак одам эди. У қўрс ва димоғдорлиги устига ўтакетган қўрқоқ эди. Бутун афт-башарасини ажип тилиб ташлаган, пешонаси билан бетида дор остида босилган тамганинг изи кўзга ташланарди. Унинг қандай қилиб олтинчи даррага чидаганини сира тасаввуримга сиғдирилмасдим. Бу ерга у қотилликда айбланиб тушган эди. Ёнида жазо туганган заҳоти доктор орқали жуҳуд хотинлар бериб юборган дори қоғозини яшириб юрарди. Мана шу қоғоз билан икки ҳафтада тамгалар изини йўқотадиган малҳам олса бўларди. Исай Фомич қамоқда бу малҳамни иплатишга юраги дов бермаслигига сабаб, ўн икки йиллик жазо муддати тугалини сабрсизлик билан кутар, ана ўшандагина бу виятини бетўхтов амалга оширишни кўнглига тугиб қўйганди. «Агар шундай қилмасам одамлик турқини йўқотиб қўяман,— деган эди менга бир кун,— мен эса алдатта юксак яшашни истаям». Биз яқин дўст эдик. У ҳаминша кўтаринки бир кайфиятда юрарди. Каторгада унинг турмуши яхши кечарди; унинг қўлида заргарлик ҳунари бор эди, шаҳарчада заргар йўқлиги учун у буюртмаларга кўмилиб кетган, шу сабабли оғир ишлардан озод қилинган эди. Табийки, Исай Фомич кўп пул топиши оқибатида аллақачон судхўрга айланиб қолган, айни чоқда фойда тўлаш ҳамда гаровга бирон нарсасини қолдириш шарти билан қарийб барча маҳбусларни пул билан татмицлаб турарди. Уни мендан илгарироқ тушганини ва унинг бу ердаги дастлабки кунларини менга поляклардан бири тасвирлаб берганди. Бу жуда кулгили воқеа бўлиб, буни кейинроқ ҳикоя қилиб берарман; умуман Исай Фомич хусусида ҳали кўп гапиришга тўғри келади.

Казармаининг қолган қисмини қариялар ва қироатхонлардан иборат тўрт нафар эски дин ҳомийлари — уларнинг орасида Стародублик чол ҳам бор эди; икки-уч нафар ғамгин малоруслар, юз бичими нафис, нозик бурунли, эпдигина йингирма учга чиққанига қарамай саккиз нафар одамнинг бошига етган ёшгина маҳбус, оралариди биттаси казармада овунчоқ бўлиб қолган қалбаки пул ясовчилар тўдаси ва ниҳоят бир неча тунд, оғир табиат, тақирбош ва бадбашара, писмиқ ва ҳасадгўй, боз устига

узоқ йиллик муддати тугагунча одамларга хўмрайиб, қо-воқ уюб, чурқ этмай, улардан жўрттага нафратланиб, ўз атрофига жирканиб қаровчи кимсалардан иборат эди. Буларнинг барчаси янги ҳаётимнинг тамгин. илк оқшоми тўс-тўполон, аччиқ дуд, ҳақорат ва бамисол ҳаёсизлик, қўланса ҳаво, кишанлар жаранги, қарғиш ва бешарм қаҳ-қаҳалар аро бир зумгина лип этиб кўз олдидан ўтди. Мен бошим тагига кўйлагимни ташлаб (ҳали менинг ёс-тигим йўқ эди), нарға чўзилдим-да, устимга пўстишимни ёпдим, бироқ дастлабки кунги мудҳиш ва кутилмаган та-содифларнинг бари-баридан қийналиб бутун аъзойи-бада-ним қақшаб оғриётганига қарамай алламаҳалгача кўзимга уйқу келмади. Лекин, менинг бу янги ҳаётим энди-энди бошланаётган эди. Ҳали мен хаёлимга ҳам келтирмаган ва тасаввур ҳам қилиб улгурмаган жуда кўп воқеалар истиқболда кутаётган эди...

V

БИРИНЧИ ОЙ

Қамоққа келиб тушганимнинг тўртинчи кунини ишга чиқишимга буйруқ беришди. Гарчи, ҳаддан зиёд ғайри-табiiий ҳодиса юз бермагани, жилла қуриса, шусиз ҳам менинг аҳволи-руҳиятимдаги нотабиийликли эътиборга олган ҳолда айтиш мумкинки бу дастлабки иш куним хотирамда абадий сақланади. Аммо, бу ҳам бари бир илк таассуротларимдан бири эди, чунки мен ҳали-ҳануз бар-ча нарсаларга қизиқиб, анграйиб қарашимни қўймаётган эдим. Бу дастлабки уч кунни мен ниҳоятда оғир кечин-малар оғушида ўтказгандим. «Мана дарбадар кезинла-римнинг якуни — мен қамоқдаман! — деган саркаш фикр ҳоли-жонимга қўймасди, — мана менинг борар манзилим, менинг хавотирлашиб, ишонқирамай, қўрқа-писа кириб келган бошпанам... Худо шоҳид, эҳтимол, орадан апча за-монлар ўтиб бу ерларни ташлаб кетганимга афсус ҳам чекарман!..» — дея мен баъзан ўз яранга атай туз сепини эҳтиёжини қондирувчи бадхоҳлик ҳисси таъсирига бери-либ ёки худди ўз дарду аламларимга маҳлиё бўлишни кстагандек ва худди бахтиқаролик қанча терап бўла-шунча ҳузур-ҳаловат, фарогат мавжуд, деган тасаввурда ўз фикримни давом эттирдим. Вақти келиб бу маконни ташлаб кетганимдан афсусланиш ҳисси мени ўзининг ва-ҳимаси билан даҳшатга соларди: ўша пайтдаёқ нысоннинг мудҳиш даражада яповчанлигини кўнглим сезган эди. Аммо бу ҳали олдинда эди, ҳозир эса теварак-атрофим-

даги ҳамма нарса қандай даҳшат... адоват, хусуматга ёр эди, балки ҳаммаси шундай эмасдир, бироқ ҳарқалай менга шундай туюларди. Мени бондан-оёқ қузатаётган янги маҳбус ўртоқларимнинг нигоҳидаги ёввойи иштиёқ, ўз жамоаларида тўсатдан пайдо бўлиб қолган янги жиноятчига нисбатан нафратомуз раҳмсизлиги — буларнинг бари мени шунчалик қийнаб юборган эдики, иложи борича тезроқ ҳамда истиқболда яна қандай гам-аламлар кутаётган бўлса бирдан тотиб кўриб ҳамма қатори, ўша ҳамма билан бир меъёрда ҳаёт кечира бошлаганини исташимдан тезроқ ишга ҳайдашларини бетоқат кутаётгандим. Турган гапки, ўша пайтларда мен мутлақо шубҳаланмаган, яъни ғаразғўйлик замридаги умидбахш унсурларини ҳали пайқамаетган эдим. Шундай бўлса ҳам, ҳатто мана шу уч кун ичида рўпара келган бир печа очиққўпигил, дилкаш кишилар ўз вақтида кўнглимга олам-жаҳон далда беришган эди. Ҳаммадан кўра менга Аким Акимич илтифот кўрсатиб меҳрибончилигини аямаган эди. Қолган баджаҳл, ичп қора маҳбуслар орасида яна бир печа меҳрибон, хушчақчақ кишилар ҳам борлигини сезмаслигим мумкин эмасди. «Ҳамма ерда бадхулқ одамлар учрайди, ёмонлар орасида ҳам кўнгли тоза кишилар бўлади, — дея беихтиёр кўнглимга таскин беришга ошиқардим, — ким айта олади? Эҳтимол бу одамлар қамоқдан ташқарида қолган *бошқалардан* кўра у даражада ёмон эмасдир». Мен шундай деярдиму ўз фикримдан иккиланардим, бироқ ваҳоланки — ё тавба! — мазкур тахминларим ҳам қалчалик ҳақиқат экапини ўша пайтда билаолармидим!

Мана, масалан, бу ерда бир киши бор эди, жуда узоқ йиллардан кейингина мен унинг қандай одам эканлигини тушуниб етгандим, ҳолбуки қамоқда кечирган ҳаётим давомида у деярли ҳаминша мен билан, менинг ёнимда юрган эди. Сушилов деган маҳбус эди бу. Зеро ҳозир, *бошқалардан кўра* ёмон бўлмаган аристонлар ҳақида сўз очилишим биланоқ беихтиёр Сушилов эсимга тушди. У менга мулозамат қиларди. Бинобарин, ундан ташқари яна бир хизматкорим бор эди. Бу аввалбошда, дастлабки кунларданоқ Аким Акимич агар қамоқнинг овқати ёқмаса ва ўзимга бирон бошқа егулик олишни кармоним кўтарса ойига ўттиз тийин тўласам ҳар кун алоҳида овқат тайёрлайди, дея тавсия қилган маҳбус — Осип эди. Осип аристонлар томонидан иккита ошхона учун тайинланган тўрт ошпазнинг бири эди, лекин бари бир ошпаз бўлиш-бўлмаслик тўрттовининг хоҳиш-истагига ҳавола қилишарди; ҳамонки шундай экан, бугун маъқул кўрган ошпаз эрта-

сигаёқ бу ишдан бўйин товлашга ҳағли эди. Оппазлар бошқа ишдан дарҳон эди, уларнинг бутун вазифаси нон ёпишу қарам шўрға пишириндан иборат эди. Ёизда, азбароён ҳазар қилганларидан эмас, ёшхонага унча-мунчанинг фарқига борадиган, плёжи борича ҳалол одамлар сайланарди,— балки бегараз ҳазил тариқасида уларни пазандахон деб аташарди, ошпазларимиз эса бунини кўнглига заррача оғир олишмасди. Осипни қарийб ҳар доим тайинлашарди ва сурушкасига бир неча йилдан буён мухтазам равишда пазандахонимликни адо этиб келар, фақат гоҳо-гоҳо, қачонки юраги сиқилиб кетса ёки шу билан бирга ёкино олиб ўтиш хумор қилиб қолсагина, ўшанда ҳам вақтинчалик рад этарди. Контрабанда учун қамалганига қарамай Осип фавқулодда ҳалол ва юввош одам эди. Бу ўша — мен эслатиб ўтган балинд бўйли, бақувват, ҳамма нарсадан, айниқса дарра деса нафаси ичига тушиб кетадиган итоатгўй, мулоим, ғариб ҳамда барчага бирдай меҳрибон, ҳеч ким билан ҳеч қачон сепманга бормаган, азбароён кўрқоқ, юраксизлигига қарамай контрабандага ишқибоз бўлгани учун ҳам вино олиб ўтишдан ўзини тиёлмайдиган шахс эди. У гарчи, айтайлик Газинчалик кўламда бўлмаса ҳам — чунки бундан ортингига таваккал қилишга юраги дов бермасди,— бошқа ошпазлар билан шерикчиликка вино сотарди. Мана шу Осип билан ҳаммавақт келишиб яшардим. Энди, махсус егулик учун маблағ хусусига келсак, унчалик кўп пул бўлиши шарт эмасди. Мабодо овқатланишим учун ойинга атиги бир кумуш танга сарф бўлади, десам янглишмайман. Табиийки, қамоқхонанинг бепул нони ва менинг жирканишимга қарамай (дарвоқе кейинчалик бутунлай ўрганиб кетдим) гоҳо-гоҳо, шунда ҳам ичакларим сурнай чалаётгандагина ичадиганим қарам шўрва бу ҳисобга кирмасди. Одатда мен қадоган бир фунгдан ҳар кунни мол гўшти сотиб олардим. Қишда эса мол гўшти арзимас чақа турарди. Гўшт учун бозорга ҳар бир казармада биттадан тартибни назорат қилиш учун тайин этилган, гарчи улардан ҳеч ким талаб қилмаса-да, деярли ҳар кунни маҳбусларга зарур нарсаларни харид қилиб келишни ўз ихтиёрича зиммаларига олган, баъзан-баъзан унадиган арзимас майда-чўйдан ҳисобламаса, хизматлари эвазига бирон нарса таъма қилмайдиган инвалидларнинг қайси биридир бориб келарди. Нафсиламбрига айтганда, улар азбароён қулоқлари тинч юриши учунгина шундай қилишар, аке ҳолда аристонлар билан чиқинша олмасдилар. Хуллас, инвалидлар винодан бошқа ҳамма нарса: та-

макп, тошчой, гўшт, кулчалар ва ҳоказо ва ҳоказоларни олиб ўтишарди. Гарчи, аҳён-аҳён жигига тегиш учун эслатсалар-да, лекин ҳеч қачон вино хусусида сўз очмасдилар. Осип менга сурункасига бир неча йилдан буён, деярли айнан бир хилдаги гўшт қовуриб берарди. Унинг қандай қилиб қовурилганини айтмаса ҳам бўлади — бу бошқа масала, пичунги гап бунда ҳам эмас. Шуниси ажабланишлики, мен Осип билан шунча йил давомида бироп марта бўлса-да, ўтириб суҳбатлашмаган эдим. Гапимиз қовушиши учун кўп ҳаракат қилгандиму, бироқ Осип уқувсиз ҳамсуҳбат эканлигидан ё кулиб қўяр, ё ҳа ёхуд йўқ, дея жавоб қайтаришдан нарига ўтмасди. Турпб-туриб бу етти яшарлик Геркулесдан одамнинг кулгиси қистайди.

Аммо, Осипдан ташқари менга ёрдам берадиган кишилардан яна бири Сушилов эди. Мен уни чақирмаганман ҳам ва изламаганманам. Гўё унинг ўзи мени топгандек, ашиқроғи, ҳатто қачон, қай йўсиндалиги эсимда йўқ, менга илҳақ бўлиб, мени ўзи йўқлаб келганди. Дастлаб Сушилов кийимларимни ювиб бера бошлади. Бунинг учун казармалар ортида махсус, оғзи гордек кир ўра қазиб қўйилган бўлиб, шу ўра оғзидаги пошполикка тегишли тоғораларда аристонларнинг эғни-боши ювиб чайиларди. Бундан ташқари Сушилов менга ёқиниш учун ўз ихтиёрича сон-сапоқсиз вазифалар ўйлаб топганди: ҳали чойнагимни чегалаб берган, ҳали турли-туман топшириқларимни бажаргани елиб-югурар, пўстинимни ямашга элтган, ҳафтада бир марта этинимни мойлаган, — ҳуллас буларнинг барини сидқидилдан, — худди зиммасидаги мажбуриятдек, сабаби ёлғиз яратганининг ўзигагина аён, алоҳида таралдуд билан бажарар, бир сўз билан айтганда ўз тақдирини мутлақо менинг тақдирим билан боғлаган ва менинг ҳамма юмушларимни ўз зиммасига олган эди. У ҳеч қачон айтмайлик: «Сизнинг кўйлақларингиз мунча ёки сизнинг камзулингиз сўкилибди», ва ҳоказо демасди, балки ҳар доим: «*Кўйлагимиз* энди мунча бўлди, аттанг, *курткамиз* сўкилибди», деярди. Сушилов кўзларимга шундай тикилардики, назаримда яшайдан мақсади менинг оғримни енгил қилишдан иборатдек туюларди. Унинг касб-кори ёки аристонларнинг татыбири билан айтганда бироп-бир қўл ҳунари йўқ эди, чамаси ёлғиз мендан унадиган чақалар билангина тирикчилиги ўтарди. Мен унинг хизматлари эвазига имконим борича, яъни, тийишлаб ҳақ тўлар, у эса ҳаммавақт жимгина, сўзсиз миннатдор бўлиб олаверарди. Сушилов кимгадир хизмат қилмай туролмас, шу нуқтаи назардан қараганда бошқалардан кўра мулоҳим-

роқ ва ҳақ тўлашда ҳалолроқ бўлганим учун мени танлаган шекилли. У ҳеч қачон қосаси оқармайдиган одамлар топфасидан эди ва бундай кимсаларни бизда майдонларга пойлоқчи сифатида ёллашар, булар беш тийини учун туи бўйи қора совуққа қарамай пичанхонада бедор ўтириб, майор келмаяптимникин, деган хавотирда ҳоғлидаги тиқ этган товушга қулоқ тутиб тоғотар ўтириб чиқишар, мабодо ухлаб қолиб, хавф-хатардан ичкаридагиларни огоҳ қилолмасалар ҳамма нарсадан маҳрум бўлганлари етмагандек камига орқаларини даррага тутиб берардилар. Мен бундай кишилар ҳақида айтиб ўтгандим. Ҳаммавақт, ҳар ерда, деярли дуч келган одамнинг олдидан ўз шахсини топташ, ўзини настга уриш, жамоат ишларида эса иккипчи даражали эмас, ҳатто учинчи даражали шахс сифатидагина иштирок этиш — бу Сушилов сингари кимсалар учун қисмат эди. Буларнинг ҳаммаси оддийгина, уларнинг табиатидан келиб чиқарди. Сушилов ғариб, шўрпешона, итоатгўйи ва хўрланган киши эди, гарчи бизда ҳеч ким унга қўл кўтармаса-да, табиатан қапдайдир зада, эзилган одам қиёфасида юрарди. Нима учундир менинг унга ҳаминша раҳмим келарди. Ҳатто шундай туйғусиз унинг юзига қаролмасдим; нима сабадан раҳмим келарди, ўзим ҳам билмайман. У билан бундай ёзилиб суҳбатлашнишни ҳам эвини қилолмасдим; ўз навбатида у ҳам сўзамол эмасди, афтидан бу унга турган-битгани машаққат эди, агар гапни қисқа қилиш учун унга бирон иш буюрсанг ё бирон ерга бориб келишни илтимос қилсанг ўшандагина жонланиб кетарди. Алоҳа, иш буюриб унга қанчалик ҳузур-ҳаловат бахш этаётганимни англаб етдим. У новча ҳам, пакапа ҳам, ақлли ҳам, теппак ҳам эмас, уни келишган ҳам, кўрмасиз ҳам деб бўлмасди, на ёш, на қари — озгина чўтир, қисман малла эди. У ҳақда муфассал маълумот беришнинг сираям иложи йўқ эди. Фақат бир нарсани айтиш мумкин: у назаримда ва билишимча фақатгина ўзининг бечоравашлиги ва хокисорлиги туфайли худди Сироткин каби ўша жаҳоога мансуб эди. Гоҳо-гоҳо уни асосан бир нарсача учун — Сибирга маҳбуслар тўдаси билан келаётганда йўлдаёқ арзимаган бир сўм пул билан янги кўйлакка *алмашингани* учун калака қилишарди; мана шу ўзига кўйган арзимас нарх устидан кулишарди аристонлар. Алмашиниш — болсқа бировнинг номига ўтиш, демак ўз тақдирини ўзгартириш дегани эди. Мен бу ерда яшаган кезларимда Сибирга жўнатиладиган аристонларнинг орасида ҳали ўзининг ривоятлари билан табаррукланган ва маълум шартлари талабларига эга бу одат гуллаб-яшнаёт-

гак эди. Гарчи кейинчалик ўз кўзим билан кўргач, ишончимга тўғри келгани билан аввалига буни эшитиб сира-сира ишонмагандим.

Бу мана бундай амалга ошириларди. Дейлик, бир гуруҳ аристонлар Сибирга жўнатилган. Ораларида маҳбусларнинг ҳар тоифасидан: каторгага ҳам, заводга ҳам, бадарга қилинганлар ҳам бор — ҳаммалари бирга кетишпти. Қаердадир, йўлда, айтайлик Пермь губерниясига етганда маҳбусларнинг биронтаси бошқа одам билан алмашишини истаб қолади. Масалан, аллақандай қотил ёки муҳим бир жинояти эвазига кетаётган Михайлов, деганларни узоқ йиллар бадалида сургунда юришни ўзинга эп билмайди. Фараз қилайлик у питрак, доғули, кўпини кўрган, иш кўзини билади; шундай экан у пайсалламай ўша гуруҳдан гўлроқ, ғариброқ, итоатгўй, аммо нисбатан озроқ: ё бир-икки йил муҳлат билан заводга ёки мажбурий хизматга ёхуд каторгага бўлса ҳам қисқароқ муддатга кетаётган одамни, яъни кўнглидаги кимсани қидиради. Охири Сушиловга рўпара келади. Аллакимнинг кавшбардори бўлган Сушилов шунчаки бадарга қилинган, холос. У бир ярим минг чақиримли масофани турган гапки, сариқ чақасиз — чунки Сушиловнинг ҳеч қачон чўнтагида ҳемири бўлмаган, бўлиши мумкин эмас — демак ҳолдан тойиб, дармони қуриб, лоақал онда-сонда бўлсин маза-матрали емишсиз, бепул бериладиган озиқ-овқатга қаноат қилиб, иссиқни иссиқ, совуқни совуқ демай қамоқхонанинг юпун кийимида, арзимас мис чақалар эвазига дуч келган одамга югурдаклик қилиб босиб келяпти. Михайлов мапа шу одамнинг бошини айлантиради, у билан тил топишади, ҳатто дўстлашиб олади ва ниҳоят бирон-бир бекатда винога роса тўйдиради. Сўнгра, алмашишини таклиф қилади. — Михайлов, мен эмишқим, шундай қилиб десанг, аллақандай каторгага эмас, балки қандайдир «махсус бўлимага» кетяпман. Гарчи бу каторга саналса-да, лекин махсус, шундай бўлгандан кейин демак, яхшироқ. Махсус бўлима мавжуд бўлган замонларда унинг ўзи асли нимадан иборатлигини ҳатто бошлиқларнинг ўзи, ақалли Петербургни мисол тариқасида олсак, у ердагилар ҳам ҳеч нарса билишмасди. Бу Сибирнинг чекка ўлкаларида биридаги алоҳида ва махсус, аҳолиси сиёрак (мен яшаган чоқда етмишга яқин одам бор эди) хилват бир макон бўлиб, у ерни топиб боришнинг ўзи амримаҳол эди. Мен кейинчалик ўша ёқларда анча йил ишлаб Сибирни яхши билишига қарамай махсус бўлим мавжудлигини илк бор мендан эшитган одамларни ҳам учратгандим. Қонулар

мажмуасида бу ҳақда бор-йўғи олти қаторгина: «Фалон қамоқхона қошида то Сибирда бағоят оғир мажбурий хизмат қароргоҳлари очилгунга доғур энг ашаддий жиноятчилар учун махсус бўлилма таъсис этилади», деб ёзиб қўйилганди. Ҳатто маҳбусларнинг ўзи бу бўлилма ҳақида тасаввурга эга эмасдилар: нима бу, абадийми ё бироқ муддатгами, деган саволларга аниқ жавоб тополмасдилар. Муддати кўрсатилмаган, фақатгина, то бағоят оғир ишлар жорий этилгунча, деб айтилган: бундан чиқди демак «каторганинг узунаси бўйлаб». Турган гап, бу махсус бўлилма ҳақида ҳеч кимса на Сушилов, на шу гуруҳдагиларнинг биронтаси, ҳатто Михайловнинг ўзини истисно қилмаганда ҳам тайинли гап айтолари, дарвоқе, эҳтимол ўзининг ана-мана деб уч-тўрт минг чақирим йўл босиб ўтганлиги ва ҳаддан зиёд мудҳиш жиноятнинг оғир-енглигини тарозуга солиб кўргачгина Михайлов жиндек тасаввурга эга бўлган бўлса бордир. Ахир шу жинояти эвазига уни ўйнагани юборинмайди-ку, Сушилов эса бадарга қилинган, холос, бундан яхшироғи учрамайди. «Алмашинишни хохламайсанми?» Соддадил ҳамда ширакайф Сушилов ўзини сийлаган Михайловдан азбаройи беҳад миннатдорлиги учун бу таклифни рад этишга журъат этолмайди. Боз устига қулоғига чалинган гапларга қараганда алмашиниш мумкин, бошқалар алмашиняпти-ку, демак, бунда ҳеч қандай гаройиб ва ғайритабиий нарсаси йўқ. Шартланадилар. Сушиловнинг фавқулудда гўллигидан фойдаланган имонсиз Михайлов унинг номини янги қўйлақ ва кумуш сўлкавойга сотиб олади ва ўша заҳоти, икки-уч одамнинг гувоҳлигида пулни қўлига тутқазди. Эртасига Сушиловнинг кайфи тарқайди, аммо уни япа ичиринишади, бильакс энди рад этишнинг оқибати ҳам ёмон, чунки бир сўм пул тугади, қўйлақ ҳам қўн ўтмай эгасини топиб кетди, хохламайсанми, унда пулни қайтариб бер. Сушилов бунча пулни қаердан топсин? Бермаса артель ундириб беради, бундай нарсага артелдагилар қаттиққўл. Устига-устак сўз бердингми, бажар — артелнинг ҳам талаби шу. Йўқса ғажиб ташлайдилар. Уриб дабдала қилишади ёки ўлдириб қўяқолишади, ҳеч бўлмаганда ҳол-жонингга қўйишмайди.

Чинданам, мана шундай ишда артель ақалли бир марта бўлсин маҳбусларни ўз майлига ташлаб қўйса, бас, пом айирбошлаш одати адои тамом, деяверинг. Модомки лафзида турмаслик ва пулни олгач орадаги шартномани бузини мумкин бўлса унда ким риоя қилади, дейсиз?! Бир сўз билан айтганда бу артелнинг, кўпчилигининг иши, шу-

нинг учун партия бу қирриқликка қатъий йўл қўймайди. Ниҳоят, Сушилов қараса, энди кеч, тавба-тазару билан иш битмайди ва оқибат тамоман розилик беришга мажбур бўлади. Бу ризо ҳаммага овоза қилинади, зарурият туғилса яна битта-яримтасини едириб-ичиришади. Табиийки, уларга ҳам бари бир: ким, қайси биттаси жаҳаннамга равона бўлади. Михайловми, Сушиловми фарқи йўқ, лекин, вино ичиришдими, меҳмон қилишдими, демак, бас, сган оғиз уялар қабилида энди, ғиринг деб оғиз очипмайди. Навбатдаги маъзилдаёқ, дейлик, йўқлама қилинади; Михайловга келганда: «Михайлов», деб қақришса, Сушилов овоз беради: «Мен!» «Сушилов!», дейишганда эса Михайлов қичқиради: «Мен!»— бўпти, қани кетдик. Бу ҳақда энди ҳеч кимса оғиз очмайди. Тобольскда, сургундагиларни табақаларга ажратиш чоғида бадарга қилинган «Михайлов» бу тарафга, «Сушилов» эса кучайтирилган соқчиларнинг назорати остида қайдасан махсус бўлим, деб йўлида давом этади. Энди ҳеч қанақа шикоятга ўрин йўқ; айтганча шикоят қилиб ниманиям ишот қилардинг? Бундай иш қанчагача чўзилади? Ҳали қандай тугайди? Ниҳоят, гувоҳлар қани? Мабодо гувоҳларни топсанг ҳам бўйин товлашади. Хуллас, натижада Сушилов атиги кумуш сўлкавой билан янги кўйлак деб махсус бўлинмага келиб қолади.

Аристонлар алмашилгани учун эмас (гарчи енгил жазоланган кипи нисбатан оғирроқ жазоланган кпши билан алмашилса ҳар қандай панд еб қолган тентак сипгари ундан ҳазар қилишарди), балки фақат янги кўйлак билан атиги бир сўмлик кумуш пул олгани учун Сушиловни калака қилишарди. Тўғрида, ахир одамнинг ҳам нархи шунчалик арзон бўладими? Одатда, яна тағин нисбатан олганда, катта маблағ эвазига алмашинадилар. Ҳатто бир неча ўн сўмлаб сўрашарди. Аммо Сушилов шунчалик ғариб, бепаво, ҳамма учун шунчалик аҳамиятсиз, почор одам эдики, унинг устидан кулиш бировнинг эсига ҳам келмасди.

Сушилов билан узоқ йиллардан бери бирга яшардик. У бора-бора менга жуда қаттиқ боғланиб қолди; мен буни сезмаслигимнинг иложи йўқ эди, чулки ўзим ҳам унга жуда ўрганиб қолгандим. Бироқ кулларнинг бирида у, бунинг учун ўзини сираям кечиролмайман, илтимосимга қарамай қайспдир юмушимни бажармади, ваҳоланки у ҳозиргина мендан пул сўраб олганди, шунда мен ноинсофлик билан: «Менга қаранг, Сушилов, пулни олишга оласиз, айтганимни эса бажармаянсиз»,— дейишгача бор-

дим. Сушилов индамай айтганимни бажаришга югуриб кетди, ammo шундан сўнг бирдан маъюслашиб қолди. Орадан икки кун ўтди. Ўзимча: менинг айтган гапларим оғир ботган бўлиши мумкин эмасов, деб ўйладим. Ўша пайтда Антон Васильев, деган аристон унда арзумаган қарзини ҳол-жонига қўймай қистаётганидан хабарим бор эди. Турган гапки, ёнида пули йўқ, беролмайди, мендан сўрашга эса ботинолмайди. Учинчи куни мен унга: «Сушилов, сиз назаримда Антон Васильевга бериш учун мендан пул сўрамоқчи эдингиз? Манг ахир», дедим. Ўшанда мен нарда ўтирардим, Сушилов қаршимда турарди. Чамаси мен унинг ночор аҳволи ҳақида қайгурганимдан, боз устига кейинги пайтларда унинг фикрича, шундоқ ҳам мендан кўп пул олгани, шу важ яна беришим мумкинлигига ишоволмай юганида ўзим унга пул таклиф қилганимдан ҳангу манг бўлиб қолганди. У аввал пулга, кейин менга қаради-да, бирдан бурилиб чиқиб кетди. Табиийки, унинг бу қилиғи мени ҳаддан зиёд ажаблантирди. Ортидан излаб чиқиб уни казармаларнинг орқа тарафидан топдим. Сушилов авахтанинг тахта деворига бошини тираб, қўллари билан чаңгаллаганча манглайини деворга босиб турарди. «Сушилов, сизга нима бўлди?»,—деб сўрадим ундан. У менга қайрилиб қарамади, во ажабо, назаримда у ҳозир йиғлаб юборадигандек туюлди. «Сиз, Александр Петрович... ўйлайсизки..—дея тутила-тутила кўзларини яширишга ҳаракат қилиб гап бошлади у,—ўйлайсизки мен сизга...—пул учун, шундай... мен эса... мен... эҳ, сизни қаранг!» Шундан сўнг у яна девор томонга ўгирилди-да, ҳатто пешонасини уриб олди ва ўкраб йиғлаб юборди!.. Қамоқда йиғлаётган одамни биринчи бор кўришим эди. Сушиловни аранг юпатишга муваффақ бўлдим. У ўшандан буён имкон борича хизматимни астойдил ўташга, алҳол, ҳол-аҳволимдан сидқидил «хабар олиб туришга», кўз-қулоқ бўлиб туришга бел боғлади-ю, бироқ баъзи, деярли кўзга кўримас белгилар орқали унинг ҳеч қачон таъпаи-дашномини юрагидан кечирмаслигини пайқаб қолдим. Ваҳоланки, ўзга маҳбуслар уни ҳар қанча қалака қилишса ҳам, пайтин пойлаб топиб хўрлашса, баъзан қаттиқ ҳақорат қилишса ҳам улар билан муросан-мадора қилиб дўстона яшар ва ҳеч қачон аразлашни хаёлига келтирмасди. Ҳа, ҳатто узоқ йиллар бирга яшаб ҳам одамни тушуниш беҳад қийин бўларкан.

Мана шунинг учун ҳам кейинчалик кўз ўнгимда ҳақиқий қиёфасида гавдаланган каторга бир қарашда мутлақ бошқача таассурот уйғотганди. Мана шунинг учун

ҳам барига оч пазар билан, диққат билан қараганим билан барибир бурнимнинг тагида содир бўлган жуда кўп нарсаларнинг туб моҳиятини тушуна олмадим. Турган гапки, даставвал мени муҳим, қатъиян мисли кўрилмаган ҳодисалар ҳайратга солган эди-ю, аммо буларни ҳам эҳтимол янглиш тушунганлигим учунми юрагимда оғир, умидсиз, ғамгин таассурот уйғотганди. Бундай бўлишига асосан, мендап хиёл илгарироқ қамоққа келган ҳамда каторгадаги биринчи кунларимни адоқсиз ғам-ғусса билан ҳаром қилган аристон — А-в билан учрашувим сабаб бўлган эди. Дарвоқе, мен қамоқда А-в га дуч келишимни, А-в билан учрашимни ҳали етиб келмай туриб, йўлдаёқ билгандим. У менинг дастлабки оғир кунларимни заҳарлаган ва руҳий уқубатларимни беҳад кучайтириб юборган эди. Бу одам ҳақида гапирмай туролмайман.

Бу инсоннинг қанчалар тубайлашуви, разиллашуви ва ботиний дунёсидаги ҳар қандай маънавий бойликни осонликча ва афсус-пушаймонсиз ҳалок қилиб юбориши мумкинлигининг энг машғур намунаси эди. Мен у ҳақда, авахтада нималар бўлаётганини майорга шипшитувчи ҳамда унинг денгичи Федька билан дўстлашиб, олган деб қисман эслатиб ўтгандим. А-в дворянлардан чиққан ёшгина йигит эди. Унинг қисқача таржимаи ҳоли бундай: ҳеч ерда ҳеч қанақа курсларни битиролмай, унинг фосиқона феъли атворидан қора ташвиш чеккан Москвадаги қариндошлари билан ораларидан қора мушук ўтгач, Петербурга келади ва азбаройи пул ишлаш ва ундан аввал Петербург ҳаёти, унинг қаңдолатфуруш дўконлари-ю, Мещинскаядаги исловатхоналари* билан майхоналарига ишқибоз бўлиб йўлдан озган чоғида вужудига сингиб кетган энг қабиҳ ва бузуқ айш-ишрат билан ҳакалак отган нафсини зудлик билан қондириш учун жирканч бир жосусликка, яъни ўн нафар кишининг ҳаёт-мамотини сотишга азму ихтиёр қилади. Кўп ўтмай у фопш қилинди; ўзининг хуфя маълумотлари билан мутлақо айбсиз одамларни балоғардон қилиб, ўзгаларни алдагани учун уни ўн йил муҳлат билан Сибирга, бизнинг авахтага сургуш қилиб юборинган эди. У жудаям ёш, ўн гулидан бир гул ҳам очилмаган эди. Назаримда тақдирида юз берган бундай фавқулодда ўзгарини унинг хонуменига ўт қўймоғи ва унинг вужудини жувбушга келтириб шуурида қаңдайдир кескин бурилиш ясамоғи керакдек туюларди. Аммо у буларнинг ҳаммасига тез кўникди, ҳеч жирканмай, унга қарши руҳан исён ҳам кўтармай, бунда ҳеч қандай қўрқинчли нарса ҳам кутмай ўзининг янги тақди-

рини ўйлаб нетмай қарши олди. Башарти у нимадан хавотирланган бўлса, фақат меҳнат қилиш зарурияти ва Петербургдаги қандолатфурушлик билан Мешчанскаядаги қовоқхоналардан маҳрум бўлиб қолганпдангина қўрққанди, холос. Ҳатто унга маҳбус, деган ном билан ҳам баттарроқ аблаҳлик ва насткашлик қилишига йўл очиб бергандек эди. «Маҳбусми, демак маҳбуслигича қолиши керак; модомки шундай экан шунга қараб разиллик қилиш айб эмас». Бу айнан унинг мулоҳазаси эди. Мен ушбу ифлос одамни худди ноёб, камдан-кам учрайдиган ҳодисадек эслаб юраман. Мен қотиллар, фосиқлар ҳамда ашаддий ёвуз кимсалар орасида бир неча йил яшагандиму, аммо қатъиян шуни таъкидлайманки, ҳаётимда А-в дек бунчалик узил-кесил руҳий инқироз, бунчалик кескин фосиқлик ва бунчалик юзсизларча виждонсизликни учратмаган эдим. Орамизда дворянлардан бўлган падаркуш бор эди; аммо кўпгина хусусиятлари ва фактларга кўра шунга ишонч ҳосил қилдимки, ҳатто ўша кимса ҳам хамави А-в дан олижаноброқ, одамийроқ эди. Қамоқда А-в кўз ўнгимда қандайдир жағванафсга, ниҳоятда қониқтириб бўлмайдиган даражада бемисл йиртқиқона жисмоний лаззатга ўч бир парча гўштга айланди ва сўнгга қамоқдаги ҳаётимнинг сўнгги дамларига қадар шундай бўлиб қолаверди. Бинобарин, ҳузур-ҳаловати ва ҳавасини тариқча қондириш учун ниҳоятда совуққонлик билан одам ўлдирishi, сўйинishi, хуллас ёниғлиқ қозон ёниғлигича қолишини билса, ҳар қандай қабоҳатга тайёр кимса эди. Мен ҳеч нарсани маҳоват қилаётганим йўқ; А-в ни жуда яхши билиб олганим учун шундай деяпман. Бу писонининг ботиван ҳеч қандай меъёр, ҳеч қандай қонуниятга бўйсунмаган жисмониятининг ўзи нечоғлиқ кунпаякун бўлиб боришини кўрсатувчи мисол эди. Унинг машғу таҳқиқромуз кулгусидан шуичалар жирканардимки! Бу бир бахайбат махлуқ, маънавий Квазимодс* эди. Ана энди унинг айёр ва ақлли, хушрўй экани, ҳатто бирмунча илму мурод ҳосил қилгани, қўлидан иш келишини тасаввур қилиб кўриш-а! Йўқ, жамиятда бундай одам яшагандан кўра ёнғи, ўлат ва очлик ҳукм сургани минг карра яхшироқдир! Мен қамоқда ҳамма аблаҳлашиб кетгани, жосуслик билан чақувчилик авж олиб, аристонларнинг бунга парво қилмасликлари хусусида гашириб ўтгандим. Лекин шунга қарамай аристонлар А-в билан жуда ипоқ эдилар ва бизга нисбатан унга кўпроқ дўстона муносабатда бўлардилар. Бадмаст майорнинг кўпчилик кўз ўнгида кўрсатган эътиمودи туфайли унинг обрў-эътибори маҳбуслар ўртасида

чандон ортиб кетганди. Дарвоқе А-в сурат чизишни биламан, деб (аристонларни эса гвардия поручиги бўлганман, деб шионтирганди) майорни шионтирган эди, ўз навбатида майор уни табиийки, ўзининг портретини чиздириши учун уйимга жўнатишлар, деб талаб қилганди. Апа ўша ерда у ўзининг хўжасига, демак қамоқдаги ҳаммага ҳаддан зиёд таъсир ўтказувчи ва шу тариқа қамоқдаги ҳамманинг олдида обрў-эътибори балад Федька билан топишиб олганди. А-в майорнинг топшириғига бивоан орамизда юриб айғоқчилик қилар, майор эса кайфида юзига тарсакилаб ураётган маҳал уни ҳаминша жосус ва чақимчи, деб сўкарди. Уриб-уриб хуморидан чиққач, майор яна стулга ўтириб олиб А-вга портретни давом эттиришни буюрган ҳоллари ҳам тез-тез бўлиб турарди. Афтидан майоримиз А-вининг тенги йўқ рассом, қарийб Брюлловдек улкан санъаткор эканига (бу рассом ҳақида у ҳам эшитганди) чин кўнгилдан шионарди-ю, аммо шунга қарамай, ҳуда-беҳуда лунжига туширишдан ўзини тиёлмасди, негаки сен аини чоқда рассом тугул Брюлловнинг ўзи бўлган тақдирингда ҳам сен маҳбус, мен эса сенинг бошлиғинг эканман, демак сени нима қилсам ихтиёр ўзимда, деган фикр калласига ўрнашиб қолган эди. Дарвоқе, майор этигини тортишвориш, ётоқхонадан турли-туман тувакларни олиб чиқишга А-вини мажбур этиб юрса ҳам анча вақтгача унинг буюк санъаткор эмаслиғига кўнчаолмаган эди. Портрет эса ҳадеганда битмасди — у қарийб бир йилга чўзилди. Ниҳоят, майор ўзига фириб бераётганларини фаҳмлаб етди ва портретнинг битмаётгани у ёқда турсин, аксинча, ўзига тобора ўхшамай бораётганига тўла шионч ҳосил қилгач, тепа сочи тикка бўлиб рассомни роса дўн-послади, сўнгра бир таъзирини есин, деган кўнгилда оғир ишларни бажариш учун қамоққа жўнатиб юборди. Сарсар кунлар, улфати Федька, майор дастурхонидан ўзига тегиб турадиган лўқмалар ва умуман Федька иккови майор емакхонасида ўзлари учун ўйлаб топган кайфу-сафолару, барча маншатлардан бенасиб қолишни кўтаролмасди ва чамаси А-в бунга жуда ўкинди. Уни ҳайдагач, майор лоақал М. деган маҳбусни таъқиб қилмай қўйди. А-в бояқиш М. вининг ҳар бир оғиз гапини оқизмай-томизмай майорга етказар, бунинг сабаби эса қуйидагича эди: А-в этиб келганда М. қамоқда яккамоҳов бўлиб юрарди. У жудаям сиқиларди; ўзга аристонларга қўшилолмаи уларга ваҳима билан жирканиб қарарди, уларнинг юриши-туришида кўнглини илтишши мумкин ниманки бўлса ҳаммасини пайқамас ва кўрмас, ва шу тариқа улар билан сира

тил топишолмас эди. Нима эксанг шуни ўрасан, деганларидек маҳбуслар ҳам унинг нафратига нафрат билан жавоб қайтаришарди. Умуман қамоқда М. га ўхшаганларнинг ҳолига маймун йиғларди. А-в нинг қамалиш сабаби М. га қоронгу эди. Билъакс, ким билан алоқа боғлаётганини фаҳмлаган А-в дарров ўзини М сингари, яъни жосусликнинг қурбониман, деб ишонтиради. Қамоқда яккамохов бўлиб юрган М. бундай улфат, ҳамрозни худонинг ўзи юборди, деб қувонади. Унинг ёнидан бир қадам нари жилмай, тахминича жуда қийналиши лозим бўлган дастлабки кунларда А-вни юпатиб, охириги чақаларигача бериб, едириб-ичириб, зарурдан зарур буюмларини у билан ўртада баҳам кўрарди. Бироқ А-в ўша заҳоти М. ни худди мана шу олижаноблиги учун ҳар қандай пасткашликдан нафратланиши, айниқса, ўзига бутунлай ўхшамаганлиги учун ёмон кўриб қолади ва майорни кўрди дегунча қамоқхона ва майор ҳақида М. нимаики деган бўлса оқизмай-томизмай етказиш пайига тушарди. Шунинг учун майор М. ни бутун вужуди билан ёмон кўриб қолади ва эза бошлайди, мабодо қалъа комендант орага тушмаса эди М. нинг бошига ит кучини соларди. Кейинчалик, М. унинг барча пасткашлигидан хабар топгач эса А-в андишага бориш ё ҳижолат чекиш у ёқда турсин, балки у билан учрашиш ва уни калака қилишни яхши кўрарди. Мазмунан бу унга ҳузур бахш этарди. Унинг бундай қилигини М. нинг ўзи бир неча бор кўрсатган эди. Кейинчалик бу пасткаш, малъун бир маҳбус билан назоратчига қўшилиб, қамоқдан қочган эди, аммо ушбу воқеа ҳақида кейинчалик айтиб берарман. А-в ўзинча таржимаи ҳолимдан беҳабар деб ўйлаган шекилли дастлаб менга ҳам ялтоқланиб кўрганди. Такрор айтаман, у каторгада шундоқ ҳам ўзимни қўйгани жой тополмай юрган пик кунларимда юрагимни бешбаттар сиқиб юборган эди. Мени гирифтор қилишгач дафъатап, авани мудҳиш ифлослик ва сафолотли кўриб ҳаддан зиёд даҳшатга тушдим. Мен бу ерда ҳамма одамлар ҳам шундай ярамас ва губан деб ўйлагандим. Аммо ҳаммани А-вга ўхшатиб янглий ўйлаган эканман.

Бу уч кун давомида юракларим қоп бўлиб қамоқда тентираб юрдим, ўрнимда ётиб ададсиз хаёлларга чўмдим, кўйлак тиктириш учун (турган гапки, пулга) бепул берилган бўздан Аким Акимич тавсияси билан бир арпистонга элтиб бердим, яна Аким Акимичнинг қатъий талабига кўра ўта юпқа тўшак (авра-астари бўз кигиз) ҳамда жун тиқилган ва эҳтимол одатланмаганим учун бўлса керак,

тошдек қаттиқ ёстиқ сотиб олдим. Аким Акпмич мапа шу буюмлар билан мени таъминлаш учун вақтини, ўзини аямай елиб-югурди. ўз қўли билан бошқа маҳбуслардан сотиб олган подшоликка қарашли жулдур чалвор ва камзулларнинг парча-пурчалари ва эски-туски мовутдан чойшаб тикиб берди. Пошшолк буюмлари муддати ўтгач, аристонларнинг шахсий мулкига айланарди; тамомила тўзиб, эскирганига қарамай бари бир бирон кори-ҳолга яратиш умиди борлиги, ўша замониёқ беғалва сотиб юбориш мумкинлиги туфайли бу нарсалар қўлдан қўлга ўтарди. Бу ҳодисотларнинг ҳаммаси даставвал мапи беҳад ҳайратга солган эди. Умуман биринчи марта оддий халқ орасида янашим эди. Менинг ўзим ҳам гўё шулардек авом халқнинг биттасига, худди улардек маҳбусга айланиб қолган эдим. Гарчи аҳамият бериб ўтирмасам-да, қилиқлари, ақидалари, мулоҳазалари, туриш-турмушларининг ҳеч бўлмаганда шакли, қонуниятини менга юққан эди. Мен гарчи хабардорлигим ва эшитганимга қарамай, гўё илгари буларнинг мавжуд эканига шубҳаланмаган ва ҳеч нарса эшитмагандек анграйиб ҳамда довдираб қолган эдим. Аммо воқелик билиш ва миш-мишларга қараганда мутлақо ўзгача таъсир кўрсатади. Масалан, мен илгари қачон бўлмасин, шундай латта-путталар, шундай эски-тускиларни ҳам буюм ўрнида кўришларини тасаввур қила олармидим?! Мана, ахир булардан ўзимга чойшаб тикиб олдим-ку! Аристонларга кўйлаклик учун берилган мовутнинг қайси хилидан эканини тасаввур қилиб бўлмас эди. Кўришишидан росмана мовут дейсиз — дағал, пишиқ, аммо озгина кийилгач дабдаласи чиқиб, мислсиз даражада тилка-пора бўлиб кетарди. Шундайлигига қарамай мовут кўйлакни бир йиллик муҳлатсиз янгилашмасди, бироқ бу муҳлатнинг охиригача эҳтиётлаб ҳам кийишнинг иложи йўқ эди. Аристон турли-туман оғир нарсаларни кўтарарди, орқалаб ташийди; кўйлак ишқаланади ва тез йиртилади. Пўстинлар эса уч йил кийиш шартин билан берилар ва одатда, мапа шу муддатнинг бошидан-охиригача ундан ҳам энгил, ҳам чойшаб, ҳам тўшак ўрнида фойдаланишар эди. Гарчи учинчи йил адоғида, яъни муҳлат тугар олди оддий бўздан ямоқ тушмаган, олақуроқ пўстинни аристонларнинг эғнида камдан-кам учратиш мумкин бўлса ҳам аслида, пўстинлар пишиқ эди. Шунга қарамай, ҳатто тепкилаб кийилганларини ҳам муҳлати битгач, қирқ тийин кумуш ақчага сотиш мумкин эди. Баъзилари эса — яхшироқ сақланганлари уч, кўтарса, тўрт танга баҳоланар, каторгада эса бу катта пул эди. Пул эса

— мен бу ҳақда айтгандим — қамоқда беқиёс аҳамият ва қудратга эга. Қатъиян яна шуни айтиш мумкин, каторгада, гарчи барча ҳожати текинга қондирилиб, бошлиқлар пулни нима қиладди, деб ўйлаган хемирисиз маҳбуслардан кўра озми-кўпми пули бор аристон ўн барабар камроқ азоб чекарди. Бунинг устига қайтарамаи, агар аристонлар пул топишнинг ҳар қандай имкониятларидан маҳрум қилинсами улар ё ақлдан озган ёки чивиндек қирилиб битган бўларди (ҳамма нарса билан татминланганига қарамай) ёхуд, алоҳа, бирлари сиқилгандан, бошқалари азбаройи тезроқ, амаллаб қатл этилиш, йўқ бўлиб кетиб ёки бошқачароқ айтганда «қасматни ўзгартириш» ниятида ўзларини ҳар балога гирифтор қилар, кўз кўриб қулоқ эшитмаган ёвузлик қилган пайиға тушардилар. Агар аристон ўз улушини деярли ит азобида тонса ёки қўлга киритиш учун кўпинча ўғирлик ва фирибгарликка вобаста гаройиб ҳийлалар ишлатса-ю, лекин айни чоқда аҳмоқларча орқа-ўнгига қарамай, енгилтақлик билан беҳуда совурса бу, гарчи бир қарашда шундай туюлгани билан асло унинг пулни қадрламайди, дейишга изи бермайди. Аристон пулга ўлардек, ақлдан озгудек даражада ҳирс қўйган, мабодо, дилхушлик чоғида чиндавам орқа-ўнгига қарамай пайраҳадек сочиб ташларкан бу бежиз эмас, чунки пулдан ҳам азизроқ, деб ҳисобланган нарса учун сочади. Маҳбус учун пулдан ҳам кўра нима азиз бўлиши мумкин? Озодлик ёки ақалли озодлик ҳақида қандайдир орзу. Аристонлар эса ўзинга етгунча хаёлилараст. Бу ҳақда кейинроқ бирон нима гапириб берарман, аммо ҳозир хонаси келиб қолганда шуни айтиб қўяй: агар, *йигирма йилга* сургун қилинганига қарамай, мени ўзимга ўта хотиржамлик билан, дейлик маца бундай: «худо хоҳласа маца кўрарсиз, муддат тугасми, ана ўшанда...» деган маҳбусни кўрганман, десам ишониншармикин! «Аристон» сўзининг тугал маъноси ҳам озодликдан маҳрум инсон, деган тушунчани англатади, чиқимдор бўлатуриб эса у энди ўз хоҳишинча ил тутади. Ҳар қандай таъғалар, кишавлару ёруғ дунёни тўсиб қафасдан йиртқиш сингари сақлаш учун хизмат қилувчи машғур говларга қарамай у ўта таъқиқланган лаззат — мусаллас топиш, клубничкадан фойдаланиш, ҳатто баъзан (доим бўлмаса ҳам) тартиб ва интизомни бузаётганларга панжа орасидан қараётган бошлиқлар, инвалидлару унтер-офицерларга пора бериши мумкин; қўйинг-чи, бу ҳам етмагандек уларга сурбетлик қилиш, (беадаблик қилишни аристонлар айниқса жуда яхши кўришарди) яъни спртдан

қараганда қандайлигидан қатъий назар, ақалли, вақтинча бўлсин эрки ва ҳуқуқи беадад кўпроқ эканига ўртоқлари ва ҳатто ўзини ишонтириш — хуллас, бир сўз билан айтганда кайф-сафога ружу қилиши, гавго кўтариши, кимнидир жон ерига қадар ачиштириб юбориши, кимнидир оёқ ости қилиб ташлаши ва ўша одамга буларнинг барига қодир экани, буларнинг барини амалга ошириш ўз қўлида эканига — яъни бу шўрликнинг тушига ҳам кирмаган нарсага ўзини ишонтириши мумкин эди. Айтмоқчи балки мана шунинг учун, аристонлар орасида ҳатто ичмаган пайтларида ҳам беадаблик, мақтагчоқлик, гарчи хаёлий бўлса ҳам шахсини қулгули ва апоийларча улуғлашдек иллатларга ялли мойиллик кучли экани сезилади. Ниҳоят бошдан-оёқ мапа шу сафоатда ўзига яраша хавф-хатар бор — демак буларнинг бари лоақал, қилча бўлсин ҳаёт шарпаси ва озодликнинг кўз ялғамас хулёсидан дарак берди. Озодлик учун нималардан воз кечмайсан ахир? Бўйинга сиртмоқ солиб бўғилса қайси бир миллионер бир бора тўйиб нафас олиш учун тамоми мол-дунёсидан воз кечмас эди.

Гоҳида, бошлиқлар узоқ вақт мобайнида ҳеч кимга зарари тегмай, парвои фалак, ҳеч ким билан иши бўлмайд, атрофдагиларга ўрناк бўлиб, қўйинг-чи, мақтаса арзигулик хулқ-атвори учун ўн бошиликка тайинлашиб яшаб юрган бирор-бир аристоннинг бирдан, ҳеч нарсадан-ҳеч нарса, худди жин ургандек шўхлик қилиб қўйиши, кайфу-сафога муккасидан кетиши, тўполон кўтариши, баъзан эса ҳатто жиноятга қўл уриши: ё олий маъмуриятнинг олдида ўзини тутолмай сўкши, ё кимнидир ўлдириб ёки кимнидир номусига тажовуз қилишгача бориб етишини кўриб ёқа ушлайдилар. Унга қараб туриб ажабланадилар. Ваҳоланки, ҳеч ким кутмаган ўша одам вужудидаги ногаҳоний жунбуш сабаблари аҳтимол гам-ғуссадан ўртанган, талвасага тушган шахснинг ўзини намойиш этмоғи, ўзини беихтиёр, табиий равишда қўмсамоғи, бирдан уйғониб қолиб алам, қутуриш, ақлдан озини, ҳушдан кетиш, шайтонлаш даражасига бориб етганлиги, ўзининг хўрланган шахсини ошқора намойиш этиш истағи билан боғлиқдир. Бу тириклайини кўмилиб, лаҳадда ҳушига келгач, гарчи турган гапки, ҳар қанча кучанган билан барибир фойдасиз эканлигини англаган ҳолда ҳам чиқиб кетиш, қутулиш учун жон-жаҳди билан талпинган одамнинг талвасасидек гап. Лекин ҳамма бало шундаки, бундай пайтда ақл-идрок ёрдам беришга ожиз, чунки бу жон талвасасидаги беҳуда уринишдир. Яна шуни эътибор

га олайлик, аристоннинг ўзига деярли зигирча бўлсин эрк бермоғи жипоят ҳисобланади; шундай экан каттами, кичикми бари бир жипоят. Маишат маишатдай бўлсин, таваккалми-таваккал, бўпти, ҳатто қотиллик ҳам чикора. Чулки ипсон бошлаб олса бўлгани: қуюшқондан чиққач, уни ҳеч қандай куч тўхтатолмайди. Мана шунинг учун яхшиис, қандай қилиб бўлмасин бунгача етиб келишга йўл қўймаслик керак. Шунда ҳамма ҳам тинчгина юрарди.

Тўғри, ҳаммаси аёл; лекин бунга қандай қилиб эришиш мумкин?

VII

ЯНГИ ТАНИШЛАР. ПЕТРОВ

Кунлар ўтиб борган сари мен ҳам секин-аста кўника бошладим. Янги ҳаётга хос кундалик воқеа ва ҳодисалар мени тобора камроқ саросимага соларди. Турли-туман можаролар, шароит, одамлар — ҳамма-ҳаммаси кўзимга оддий нарсалар сингари кўринарди. Бу ҳаётга кўникмоқ мумкин эмасди, аммо аллақачон содир бўлган ҳодиса сифатида тап олиш лозим эди. Дилимда ҳамон сақланиб қолган барча англашилмовчиликларни сиртимга чиқармай иложи борича кўпроқ ичимга ютардим. Энди мен қамоқда ҳардамхаёл тентираб юрмас ва ўз қайгуларимни ошқора намоён қилмас эдим. Энди аристонлар менга ўта қизиққонлик билан камдан-кам тикилар, ортимдан сохта сурбетлик билан таъқиб этишмасди. Афтидан, улар ҳам менга ўрганган эди-ки, буни кўриб беҳад қувонардим. Мен аллақачон ўз уйимда юргандек, қамоқ бўйлаб сайр қилар, қадамимни билиб босар ва ҳатто чамаси ҳеч қачон кўника олмайман, деб ўйлаган нарсаларга ҳам кўникиб қолган эдим. Ҳар ҳафта мунтазам равишда сочимнинг ярмини қирдиришга қатнардим. Ҳар шанба кун бекорчи пайтимизда бизни шунинг учун навбат билан кордегардияга чақиришар (сочини олдирмаган одам энди ўзи жавоб берарди) ва батальонлардан чақирилган сартарошлар бошимизга муздек совун суртиб ишқар, сўнгра ўтмас устаралар билан шундай бераҳмларча қиришардики, шу азобни эсласам, ҳатто ҳозир ҳам сесканиб кетаман. Шунга қарамай тездан бунинг давоси топилди: Аким Акимович азбароин тирикчилик важдан бир тийинга хусусий устарасида қулинг ўргилсин қилиб соч слувчи сартарош-

ни кўрсатиб қўйди. Маҳбусларнинг кўпи, ваҳоланки улар поэтикони эмасдилар, — подшоликнинг сартарошидан тўйиб кетганлари учун ўша маҳбус-сартарошга қатнардди. Бу аристон-сартарошни — пима сабабдандир — *майор* деб аташар ва у нимаси билан майорга ўхшарди, тушунолмасдим. Энди, мана шунини ёзаётганимда бу повча, қотма ва камган, ҳийла овсар ва доимо ўз касбига жиддий берилган, шахсий устараси ўта чархланган бўлишига қарамай тўхтовсиз равишда ишқашни яхши кўрганлиги ва гўё ўзининг бутун ҳаёт-мамоти деб билганлиги учунми, муқаррар қўлида қайиши билан кўз ўнгимдан ўтаётган эди. Дарвоқе, устараси ўткир бўлса ва соч-соқол олдиргани келган мижозини кўрса бениҳоя хурсанд бўлиб кетарди: унинг совуни ёқимли, қўли енгил, сочи тоза оларди. Афтидан у ўз ҳунарига ишқивоз эди ва бу билан фахрланарди, ўзига узатилган иш ҳақини худди, чиндан ҳам гап пулда эмас, ишқивозчиликка боғлиқ дегандек, менсимайгина оларди. Бидир-бидирлаб қамоқдаги гапларни етказётган маҳал сартарош номини тилга олатуриб беҳос, эҳтиётсизлиги орқасидан уни *майор* деб юборганида плаңмайордан балога қолганиди. Плаң-майорнинг жазаваси тулиб, роса алам қилган эди. «Сен итдан тарқаган майор нималигини билармидинг?!» — дея қичқирган эди. А-внинг таъзирни бераётган чоқда оғзидан кўпик сочиб. — Тушунасанми, майор ўзи ким, қанақа одам, аблаҳ! Келиб-келиб битлиқи маҳбусни майор дейишга, яна ўзимга айтишга қандай тилинг борди!..» Бундай одам билан фақатгина А-в мурося-мадора қила олади.

Авахтадаги дастлабки кунларимдаёқ, мен озодлик ҳақида орзу қила бошлаган эдим. Тутқунлик қачон тугайди, деб хаёлан олиб борган мингдан-миг кўринишига, татбиқларга эга ҳисоб-китоб менинг энг сеvimли машғулотиimgа айланган эди. Ҳатто, мен бундан бўлак нарса ҳақида ўйлашга ожиз эдим ва озодликдан маҳрум этилган ҳар бир одамнинг мапа шундай йўл тутишига амшман. Маҳбуслар худди мен каби ҳисоблашганим йўқми билмадим, аммо биринчи қадамдаёқ, ишонч умидларининг бу қадар беҳудалигини кўриб, лол қолган эдим. Маҳбуснинг умиди ҳақиқий маънода ҳаёт кечираётган одамнинг умидидан кескин фарқ қилади. Албатта озод инсон ҳам тирик жон — умид қилади (миёсол учун ҳаётида бипрон ўзгариш юз беришга, мўлжалдаги ишни амалга оширишга), аммо шу билан бир қаторда — у яшайпти, ҳаракат қилипти; айни ҳаётнинг пасту баландлари уни кўп нарсада чалғитади. Маҳбуснинг эса йўриғи бошқа. Боринги,

қамоқ ҳаёти, каторга ҳаёти бўлса ҳам бу ерда бари бир ҳаёт давом этапти, дейлик; аммо маҳбус ким бўлишидап, қанча муҳлатга сургун қилчигапидан қатъий назар у ўз тақдирини узил-кесил, нитиҳсси деб ёки ҳақиқий ҳаётнинг парчаси деб ўзини ишоятиролмайди. Сургун қилingan ҳар бир киши ўзини *уйида эмасдек*, худди меҳмонга келгандек ҳис қилади. Унинг учун йигирма йил гўё икки йилдек, кўз-очиб юмгунча ўтади-ю кетади, инчунун 55 ёшида озодликка чиқаётганида ҳозир қандай бўлса шундай, ўттиз беш ёшли бир азамат, қони қайнаган алфозда қолишига мутлақо шубҳа қилмайди. «Тирик бўлсак кўрамиз!» — дейди у ўзича ва барча гумон ҳамда аламоқ хаёлларини қайсарлик билан бахридан ўтади. Қўйинг-чи, маҳбус бўлишдаги абадий маҳкум этилганлар ҳам баъзан, ана-мана дегунча бирдан Питерда маълум муддат белгилаб: «Перчинскдаги конларга иборилсин!» деган руҳсати олиб қолишига умид боғлаб юрадилар. Ана унда зўр: аввало Перчинскка йўл узоқ, салкам ярим йил юрилади, гуруҳ билан сафарга чиқиб, нимасини айтасиз, қамоқдагидан минг чандон яхшироқ! Перчинскда жазо муддатини тугатиб, ана ўшаида... Баъзи қари-қартаг маҳбуслар ҳам мана шундай орзу қилади-я!..

Тобольскда деворга занжирбанд этилган маҳбусни кўрганди». У тахминан бир саржини узунликдаги кишанда ўтирарди; койкаси ҳам ёнгинасида эди. Унинг энди сургундаги ақл бовар қилмас бирон мудҳиш жинояти учун шу жазога мустаҳиқ этгандилар. Беш йиллаб, ўн йиллаб ҳам шундай ўтиришарди. Кўпчилиги қароқчилардан эди. Уларнинг орасида аслзодага ўхшашроқ атиги биттагина маҳбусни учратандим; у қачонлардир, қаердадир хизмат қилган эди. У ювошигина эди, шивирлаб гапирарди; ёқимли жилмаярди. Ўзининг кишалини, қандай қилса койкага қулайроқ ёттиш мумкинлигини кўрсатган эди. Шунақа ўз вақтида шайтонни қулогидан ушлаган кўришарди. Умуман, буларнинг ҳаммаси типчигина ўтиради ва зоҳираи мамнундек туюлади, ваҳоланки, ҳар бири тезроқ шу муддат ўтишини ўлардек хоҳлайди. Нимага, деб ўйларсиз? Мана нима учун... ана ўшаида у пастак, гинитин гумбазли, диққинафас, зах хонадан чиқиб қамоқхона ҳовлисида эркин юра олади... холос. Қамоқдан-ку энди икки дунёда қўйиб юборишмайди. Занжирдан бўшаганлар бу ёнига умрбод, ўла-ўлгунча кишанланган ҳолда қамоқда сақланишини ўзи ҳам яхши билади. Шунга қарамай, барибир занжирбанд муддат тезроқ ўта қолишини сабрсизлик билан кутади. Ахир, мана шу умидсиз

ўлиб жинни бўлиб қолмай беш ёки олти йил зашжирда ўтира олармиди? Буни кўрган яна биронтаси шу жазога дуч келишни истармиди?

Иш жонимга оро кириши, соғлиғимни, жисмимни яхшиламоғи мумкинлигини сезардим. Муттасил руҳий безовталик, асабийлашини, казарманинг бўғиқ ҳавоси мени тамомила ишдан чиқариши мумкин эди. «Тез-тез очик ҳавода бўлишим, ҳар куни ўлардек чарчашим, оғир юкларни кўтаришга ўрганишим керак ва ҳеч бўлмаганда шу йўл билан ўзимни сақлаб қоламан,— дея ўйлардим,— чндамасам бўлмайди, шундай қилсам қамоқдан соғлом, тетик, кучли ва тийрак аҳволда чиқаман». Мен явглишмагандим: меҳнат билан ҳаракатнинг жуда катта нафи теккан эди. Қамоқда ўртоқларимдан (деорян наслидаги) бирининг шам янглиғ эриб адо бўлиб бораётганини ўз кўзим билан кўриб даҳшатга тушгандим. У мен билан бирга кириб келганда ҳали навниҳол, келишган, тетик йигит эди-ю, аммо нимжон, қаримсиқ, бир оёғидан ажралиб, нафас сиқилиш касалига мубтало аҳволда қамоқдан озод бўлган эди. «Йўқ — дея ўйлардим, унга қараб.— Мен яшамоқни истайманми демак яшашим керак». Шунинг учун аввалига меҳнатга ҳавасим туфайли аристонлардан балога қолдим. Улар анча вақтгача кесатиб, устимдан кулиб юришди. Аммо ҳеч кимга қулоқ солмай, ҳатто алебастр янчишга юборишса ҳам (менинг энг биринчи танишган ишим) кўтаришкани кайфиятда жўнайвердим. Алебастр янчиш жуда осон иш эди. Нижеперлик маъмуриятидагилар пложи борича, дворянларга енгиллик туғдириш пайидан бўларди, шунга қарамай бунга эркалатиш деб эмас, балки инсоф юзасидан деб қараш керак эди. Чунки ҳеч қачон оғир иш қилиб ўрганмаган, нимжон одамлардан умумий нормага биноан, эл қатори вазифа топшириб, сўнгра талаб қилиш кулгили ҳодисадир. Бироқ, бу ҳамниша амалга ошавермасди, мабодо амалга ошса ҳам кўпинча махфий суратда қилишарди. Буни четдан жиддий кузатиб туришарди. Тез-тез оғир ишларни бажаришга тўғри келарди, ана ўшанда табиики, дворянлар бошқалардан кўра икки баробар машаққат чекар эди. Алебастрга енгил ишлиги учун одатда уч-тўртта қари ёки нимжон маҳбусларни, шу ҳисобда турган ганки, бизларни ҳам юборишарди; боз устига ишнинг кўзини биладиган биронта одамни ҳам орамизга қўшиб қўйишарди. Одатда бир неча йилдан бери мунгазам равишда доимо Алмазов деган баджаҳл, қорамағиз, қотма, ёши ўтинқираган, одамбезор, ҳар нарсадан жирканувчи маҳбус қат-

нарди. У биздан беҳад нафратланарди. Шундай бўлса ҳам Алмазов шу даражада камгап эдики, азбаройи бизга жаврашга эринарди. Алебастр куйдириб, янчиладиган сарой дарёнинг хилват ва тик қирғоғида жойлашган эди. Айниқса, қишнинг булутли кунларида дарё ҳам, кўзга чалинаётган нариги қирғоқ ҳам зерикарли бўлар эди. Бу ёввойи ва кимсасиз манзара замирида дардчил, ҳасрат тўла алланима мавжуд эди. Бироқ, бепоён, оппоқ қор сатҳига қуёш ярқираб нур сочган маҳал бундан ҳам ҳасратлироқ бўларди; қани энди қанотинг бўлса-ю, мана шу соҳилдан бошланиб, бир ярим чақиримлик масофада жанубга томон чўзилиб, ястланиб ётган чўлу биёбошлар узра парпираб учиб кетсанг! Алмазов ўз одатига кўра индамай, қовоғини уйиб ишга киришарди; биз унга кўнглидагидек ёрдам бера олмаслигимиздан гўё уялаётгандек хижолат чекар, Алмазов эса худди унинг олдида айбимизга иқрор бўлиб, ўзимизнинг ортиқчалигимиз учун узр сўрашимизни кутгандек, ҳеч қандай кўмак сўрамай жўртга бир ўзи ишга уйнайди. Ҳолбуки, бор-йўқ қилнадиган юмуш, баъзан биз алебастр келтириб тўлдирган хумдонга ўт ёқиб куйдириш эди. Алебастр яхшилаб куйдирилгач, эртасигаёқ уни хумдондан ташиб чиқиш бошланарди. Ҳар биримиз махсус яшикка алебастр солиб залворли тўқмоқ билан майдалашга тушардик. Бу жуда ҳам дилпазир иш эди. Мўрт-мирт алебастр бинойидек осон ва соз майдаланганидан кўз очиб-юмгунча оқиш жимир-жимир кукунга айланиб қолар эди. Биз тўқмоқларни қулочкашлаб шундай ҳам гумбирлатиб солардик-ки, азбаройи баҳри-диллимиз очиларди. Охири ҳориб-чарчаб ҳам қолардик, ўзимизни руҳан енгил сезардик; юзлар қизариб, қон қизиб кетарди. Ана шунда Алмазов ҳам бизни худди ёш боладек аяйбошларди; мурувват қилиб трубка чекишга ўтирарди-ю, аммо ишқилиб бирон гап тошилгудек бўлса, мингилламай иложи йўқ эди. Аммо ҳамма билан шундай муносабатда эканига қарамай, у асли меҳрибон одам эди шекилли.

Мен яна қайроқтошни айлантириш учун устахонага борардим. Қайроқтош катта ва оғир эди. Айниқса токаръ (инженер усталардан бири) бирон-бир зина панжарасининг устунига ўхшаш ёки биронта чиновникнинг баҳай-бят стулига деярли гўладан оёқ йўнганида айлантириш учун анча-мунча зўр бериш даркор эди. Бундай пайтда қайроқтошни айлантириш бир одамга оғирлик қилгани учун одатда икки киши — мен билан бирга дворянлардан яна Б. деган маҳбусни жўнатишар эди. Бир неча йиллар

мобайида агар бирон нимани йўнини зарур бўлиб қолса, бу иш бизларнинг зиммамизга юкланар эди. Б. нимжон, дармонсиз, ҳали ёшгина бўлатуриб юраги хаста эди. У мендан бир йилгина аввал, ўзининг бошқа икки нафар ўртоғи — бири ҳибсдаги умри давомида кечаю-кундуз ибодатдан бош кўтармаган (шунинг учун аристонлар уни ҳурмат қилишарди) ва менинг қўлимда жон берган мўйсафид, иккинчиси эса ярим йўлдаёқ тинка-мадори қуриб, шалвираб қолган Б. ни сурункасига етти юз чақиримлик масофагача опичлаб борган, ҳали ниҳоятда ёш, соғлом, юзлари қип-қизил, кучли ва жасур йиғит билан бирга қамоққа келиб тушган эди. Уларнинг орасидаги ўзаро тотувликка ҳавас қилса арзирди. Б. ниҳоятда ўқинишли, олижаноб, олийҳиммат инсон эканига қарамай хасталиги туфайли ахлоқан бузилиб кетган ва жиззакни бўлиб қолган эди. Иккимиз биргаликда қайроқтошни бемалол эплаштирар ва ҳатто айтиши мумкинки бу билан овунар эдик. Мазкур иш эрталабки сайр сингарни менга алоҳида кайфият бахш этарди.

Мен қор курашга деса, ўзимни томдан ташлар эдим. Бу қиш бўйи тез-тез, одатда бўронлардан кейин воқе бўларди. Бир кечаю-бир кундуз хуруж қилган бўрон тўхтагач, қор баъзан уйларнинг деразаси, баъзиларини эса деярли томига қадар кўмиб юборарди. Бўрон тиниб, қуёш чарақлаган кезларда бизни гоҳо тўда-тўда қилиб, гоҳо эса қамоқхонадагиларни ҳаммасини маъмурий бинолар олдидаги қор уюмларини кураб ташлагани ҳайдаб чиқаришар эди. Ҳар бир кишига курак тутқазипар, ҳамма учун ялпи — баъзан шунчалар эплаштириш мушкул, норма тайинланардики азбаройи қандай тугатсак деб бош қотирди-ю, аммо ҳамма бир жон, бир тан бўлиб ишга киришарди. Ҳозиргина ерни қоплаб, билинар-билнимас юзи қотаёзган қор шунчалик бўш эдики, курак билан уни бўлак-бўлаклаб олиш ва кумуш кукунидек тўзғитиб отиш мумкин бўлар эди. Курак қуёш нурида ярақлаган оппоқ қорга шундай ҳам ўйиб кетардики, асти қўйверинг. Аристонлар деярли ҳаммавақт бу ишни ўйнаб-кулиб бажаришарди. Соф, замҳарир ҳаво, мутгасил ҳаракатдан бадаллари яйраб кетарди. Ҳамманинг баҳри-дили очиларди; тинмай қаҳқаҳа, қийқириқ, ҳазил-мутойиба янграр эди. Қорбўрон ўйини бошланарди, турган гапки, бир дақиқа ўтар-ўтмас бу ҳазил-ҳузуллар билан вақти чоғликдан тadbиркор ва баджаҳл одамлар норози бўлар ва хуллас умумий ҳавас-иштиёқ одатда жеркиш, койишлар билан хотималанар эди.

Секип-аста менинг таниш-билишларим ҳам кўпая бошлади. Шуниси ҳам борки улфат орттиришга кўзим учиб тургани йўқ эди, чунки кўнглим ҳалиям нотинч, ўзим эса ҳамон шубҳа билан ҳеч кимга шпонқирамай юрардим. Дастлаб Петров деган арпстеп мени зиёрат қила бошлади. Мен зиёрат деяпман ва бу сўзга алоҳида урғу бермоқчиман. Петров бизнинг казармадан анча узоқ бўлган махсус бўлимда турар эди. Спёкидан орамизда бирон муносабат тугул, ўзаро яқинлик йўқ ва мутлақо бўлиши ҳам мумкин эмасди. Ҳолбуки ўша дастлабки вақтда Петров мени кўргани деярли ҳар кунни бир келиб кетар ёки бекор қолиб одамлардан азбаройи ҳолироқ юрай деб казармаларнинг орқа тарафда сайр қилиб юрганымда тўхтатиб гапга солишни худди ўзининг бир вазифасидек ҳисобларди. Аввалига бу менга эриш туюлди. Аммо унчалик улфативжон гапга чечан эмаслигига қарамай Петров шундай қилдики, тез орада унинг келиб-кетишини ҳатто соғинадиган бўлиб қолдим. У ўрта бўйли, бақувват, эшчил, беқарор, истараси иссиққина, ялпоқ юз, ранг-наранг, қарашлари қатъий, садафдек тишлари бир текис одам бўлиб остки лабиниинг тагига ҳамиша бир чиндим майдаланган тамаки ташлаб юрарди. Лабиниинг остига тамаки ташлаб юриш кўпчилик маҳбусларга хос одат эди. Петров ёшига нисбатан навқирон кўринарди. Унинг ёши қирқларда эди-ю, аммо бир кўрган одам ўттиздан ортиқ бермасди. Мен билан у ҳамиша ҳаддан зиёд эркин гаплашар, ўзини ниҳоят даражада тенг олиб, яъни фавқулодда номусли ва назокатли одамдек тутар эди. Айтайлик, мабодо у менинг ёлғиз бўлиш истагида эканлигимни сезиб қолса атиги икки дақиқагина ҳол-аҳвол сўраб, сўнг ўша заҳоти хайрлашар ва ҳар сафар турган гапни, қамоқда ҳеч қачон, ҳеч кимга раво кўрмагани эътибор билдирганим учун ташаккур изҳор этарди. Ажабо, орамиздаги бундай муносабат дастлабки кунлардагина эмас, балки сурункасига бир неча йиллар мобайнида давом этиб келгани ва унинг чинданам менга садоқатли эканига қарамай деярли ҳеч қачон дўстона муносабатга айланмаган эди. Мен ҳатто ҳозир ҳам: мендан у нима истарди, нима сабабдан ҳар кунни келиб безор қиларди, аниқ бир жўяли гап айтолмайман. Гарчи у кейинчалик буюмларимни ўғирлаган бўлса ҳам қандайдир *бехосдан* ўғирларди; у мендан қарийб ҳеч қачон пул сўрамасди, демак, ёнимга пул ёки бирор манфаат юзасидан келмаслиги аниқ эди.

Сабабини билмадим, лекин ҳамиша у худди ҳибсда эмас, балки қаердадир, узоқ шаҳардаги уйида яшайдиган-

дек ва ўтган-кетганда янгилликлардан хабардор бўлиб қўйиш, мендан ҳол-аҳвол сўраш, қандай яшаётганимизни кўриш учун қамоққа таширф буюрадиганга ўхшарди. У ҳамиша, худди кимнидир қайдадир қолдириб келгану ўша ерда уни кутаётгандек, худди қайдадир ниманидир тугатишни керагу доим ўшаёққа шошаётгандек бўларди. Шунга қарамай гўё унчалик ҳовлиқмаётгандек туюларди. Унинг сичков нигоҳи ҳам аллапечук галати: бирмунча мардонанвор тус ва истеҳзо ифодалари акс этарди. Аммо у предмет оша йироқларга қарарди; худди бурни остида турган буюм оша қандайдир ўзга, янаям олисдаги нарсани кўришга чоғланганга ўхшарди. Бу унинг чехрасига фаромушхотир тус бағишларди. Баъзан, Петров менинг ёнимдан чиқиб, қаерга бораркин, уни қаерда шунчалик нитизор бўлиб кутишаётган экан, деб кузатардим. Аммо у менинг олдимдан чиққач, ҳовлиққанча бирон-бир казармага ёки емакхонага йўл олар, ўша ерда ҳангомалашиб ўтирганларнинг сафига қўшилиб, диққат билан уларнинг гап-сўзларига қулоқ солар, ўзи ҳам ҳатто ҳаяжон билан гапга аралашар, аммо туйқусдан жим бўлиб қоларди. У гапиряптими, чурқ этмай ўтирибдими фарқи йўқ, бари бир қиёфасидан шунчаки ўтиб кетатуриб киргандек, апави ерда иши қолиб кетаётган ва ўша ерда уни кутишаётгандек бир алфозда ўтирарди. Энг қизиғи. шундаки, унинг ҳеч қачон, ҳеч қандай иши бўлмаганди; у (турган гапни мажбурий ишни ҳисобламаганда) тараллабедод юрар эди. Унинг қўлида на ҳунари, на чўнтагида пули бўларди. Аммо, у пул хусусида кўнам қайғуравермасди. Мен билан нималар ҳақида гаплашмасди дейсиз?! Унинг гап-сўзлари ўзига ўхшаб пойинтар-сойинтар эди. Чунончи, ҳибсхонанинг орқа тарафида ёлғиз юрганимга кўзи тушиб қолса бўлгани, тўсатдан мен томонга бурилиб келаверади. У ҳар доим ҳовлиқиб юрар ва ҳамиша кескин буриларди. Юриб келарди-ю, аммо худди югуриб келганга ўхшарди.

— Салом.

— Салом.

— Сизга халал бермадимми?

— Йўқ.

— Биласизми, мен сиздан Наполеон ҳақида сўрамоқчийдим. У, анови, ўн иккинчи йилдагига қариндош бўлади-я? (Петров ўзи кантонистлардан бўлиб, саводи ҳам бор эди.)

— Шундай.

— Уни қанақа президент дейишарди?

Петров худди бирон нарса хусусида иложн борича тезроқ биллиб олиши шартдек ҳамиша ҳовлиқиб, қисқа-қисқа савол берарди. У гўё зигирча ҳам пайсалга солиш мумкин бўлмаган катта аҳамиятга эга иш юзасидан маълумот тўплаётганга ўхшарди.

Мен, у қандай президент эканини тушунтиргач, ким билсин, яқин орада император ҳам бўлиб қелар, деб ило-ва қилдим.

— Қанақасига?

Буни ҳам, билганимча тушунтириб бердим. Петров йўлакай бекаму кўст уқиб ва узил-кесил тушунар ва ҳатто мен томонга бошини эгиб диққат билан тинглар эди.

— Ҳм. Биласизми, Александр Петрович, мен сиздан мапа шимани сўрамоқчийдим: айтишларича, кафти тово-нигача етиб, бўйи энг новча одамдек келадиган маймум зоти бормиш, шу тўғрими?

— Ҳа, шундай маймумлар бор.

— Булар қанақаси бўлдийкин?

Мен, баҳоли қудрат буни ҳам тушунтирдим.

— Улар қаерда яшайди?

— Иссиқ ўлкаларда. Суматра оролида яшашиди.

— Не, Америкадаги оролни? У ерда одамлар боши билан юрармиш, дейишади-ю?

— Боши билан юришмайди. Сиз антиподлар ҳақида сўрайсиз, чоғи.

Мен имкон борича Американинг қандай мамлакатлиги ҳамда антиподларнинг ўзи нималигини тушунтирдим. У, азда-базда фақат антиподлар ҳақида эштитиш учун ҳовлиқиб келган одамдек қулоқ қоқмай тинглади.

— Ҳа-а! Бултур адъютант Арефьевдан олган китобдан графиня Лавальер тўғрисида ўқигандим, буларнинг ҳаммаси ростдан бўлиб ўтганими ёки уйдирмами? Дюманинг китобини айтяпман.

— Турган ганки, уйдирма.

— Хўп хайр, ташаккур.

Шундай дерди-ю, Петров кўздан ғойиб бўларди. Ганнинг нўст калласи, суҳбатимиз йил — ўн икки ой деярли шу тахлит қовушмасди.

Мен Петров ҳақида одамлардан суриштира бошладим. Бу ошпа-оғайнигарчиликдан хабар топган М. мени ҳатто огоҳлантириб қўйди. У айниқса дастлабки кунлари қамоқда кўпчилик маҳбуслар кўнглига даҳшат солгани билан бари бир биронтаси, ҳатто Газин ҳам Петровчалик ўзида кўрқинчли таассурот уйғотмаганини айтиб берди.

— Бу аристонлар орасидаги энг таштортмас, энг дов-

юраги, — дерди М.— Унинг қўлидан ҳар бало келади; агар қайсарлиги тутса ҳеч нарсадан тап тортмайди. Мабодо, калласига ўрнашиб қолса у сизни ҳам аямайди, шунчаки, сўйиб кетади, тамом вассалом: хуноб ҳам бўлиб ўтирмайди, афсус ҳам чекмайди. Унинг эси жойида эмасмикан, деб қўяман, ўзимча.

Мени ушбу мулоҳаза жуда қизиқтириб қўйди. Аммо М. нима сабабдан Петров кўнглида шундай таассурот қолдирганлиги ҳақида бирон жўяли гап айтолмасди. Во ажабо: кейинчалик сурункасига бир печа йил давомида Петров билан ош-қаттиқ бўлиб деярли ҳар куни дардлашиб юргандим, у мендан доимо самимий меҳр-муҳаббатини (нима сабабдан шундайлигини сира билолмасдим) дариғ тутмаганди; мана шу йиллар мобайнида у ҳибсда эс-ҳушини йиғиб яшаган ва бирон қабиҳ ишга мутлақо қўл урмаганига қарамай ҳар сафар унга қараб ва у билан дардлаша туриб ўзимча М. нинг ҳақлигига ва Петровнинг энг довюрак ва ҳеч нарсадан тап-тортмас одам эканига иқ-рор бўлардим. Нима сабабдан шундай туюларди, буни ҳам тушунтириб беролмайман.

Шуни ҳам айтиб ўтишим керакки, жазога чақирганларида плац-майорни ўлдиришга чоғланган ва аристонларнинг таъбири билан айтганда, майорни «худо асраб» жўнаб қолганидаги ўша маҳбус мана шу Петров эди. Бир сафар, қамалмасидан бурун, ҳарбий машқлар пайтида полковник уни бир тарсаки урган экан. Эҳтимол, у бундан аввал ҳам кўп калтак еган бўлса бордир. Аммо бу сафар у чидаб туrolмади ва тўғридан-тўғри ҳамманинг кўз ўнгида, куппа-кундузи ўз қўмондонини сўйиб ташлаганди. Лекин, мен бунинг тарихини муфассал билмайман; у менга ҳеч қачон айтиб бермаган эди. Шубҳасиз, бу бирдан ҳис-ҳаяжоннинг бор бўйича намоен бўлишидаги жунбушлари эди, холос. Аммо ҳар ҳолда бундай лов этиб ёнишлар унинг ҳаётида камдан-кам юз берарди. У чинданам тадбиркор ва ҳатто итоатгўй эди. Юрагидаги ўта шиддатли ва чексиз қаҳру-ғазабни пинҳона сақларди; аммо бу чўғлар доимо кул остида секингина бурқсиб, тутаб ётарди. Мен унинг тирноқча бўлсин ўзгалардек, айтайлик, мапманлик ва олифтагарчликка берилганини пайқамаган эдим. Унинг жавжалга айтарлик ҳуши йўқ эди-ю, аммо шунга қарамай, Сироткиндан бошқа — ўшанда ҳам у керак бўлиб қолсагина — ҳеч ким билан улфатчилик қилмас эди. Айтгандек бир куни, унинг жуда аччиғланганини гувоҳи бўлгандим. Унга қандайдир буюмни бермай, қатордан қуруқ қолдиришмоқчи эди. Гражданлик разряди

Бўйича қамалган бақувват, давапгирдек, ўлгудек тажанг, жанжални пулга сотиб оладиган, қизиқчи ҳамда увчамунча одамга гап бермайдиган маҳбус Василий Антонов у билан баҳслашмоқда эди. Иккови анчадан бери жиққамушт бўлишар, мен эса бу даҳанаки жанг нари борса шунчаки муштлашиш билан тугайди деб ўйлардим, чунки гарчи онда-сонда бўлса ҳам Петров баъзан энг пастгаш маҳбусга ўхшаб ёқа бўғишар ва шаллақилик қиларди. Аммо бу сафар бир бало бўлди: Петровнинг ранги бирдан бўздек оқарди, лаблари титраб, кўкариб кетди; ҳарсиллаб гафас ола бошлади. У ўрнидан туриб, жуда секинлик билан оҳиста сарпойчан оёқларини (у ёзда сарпойчан юршини яхши кўрарди) шарпасиз босиб Антоновга яқинлашди. Ғала-говур авжига минган казарма тўсатдан сув қуйгандек жимжит бўлиб қолди; ҳамманинг нафаси ичига тушиб кетган — пашша учса эшитилгудек эди. Маҳбуслар энди нима бўларкан, деб кутиб туришарди. Рангида ранг қолмаган Антонов сакраб унинг ёнига тушди... Мен чидаб туролмай казармадан чиқиб кетдим. Кетаяпману ўзимча, ҳозир, зинапоядан тушиб улгурмасимдан бўғизланган одамнинг дод-войини эшитсам керак, деган фикр кўнглимдан ўтарди. Аммо бу сафар ҳам бунгача бориб етмади; ёнига Петров етиб келмасданоқ Антонов индамай ва тезроқ даф бўлсин дегандай унга қараб иргитди. (Ҳамма гап увадаси чиқиб кетган, бир чақага қиммат латта-путта устида кетаётган эди.) Турган гапки, орадан икки дақиқа ўтар-ўтмас у бари бир хўжакўрсинга ўрганган кўнгил ўртанса қўймас, деган каби ҳамда ўзининг унчалик кўрқиб кетмаганини намоиш қилмоқ учун койиб қўйган эди. Аммо Петров бунга аҳамият бериш тугул, ҳатто жавоб қайтаришни ҳам ўзига эп кўрмади, чунки гап сўкишда эмасди, бу иш унинг фойдасига ҳал бўлган эди; у ўздан беҳад мамнун бир қиёфада ўша матоҳни олди. Чорак соатдан сўнг у, яна аввалгидек бурнини суқиб ва қулоқ солиш учун бярон ўрда биров-бир қизиқроқ нарса ҳақида гапириб қолишармикин, деган кўнгилда қамоқ бўйлаб санқиб юрарди. Афтидан уни ҳамма нарса қизиқтирадигандек эди-ю, аммо негадир барчасига кўнинча лоқайд қарар ва азбаройи бекорчилигидан қамоқнинг у бошидан бу бошига тентирагани тентираган эди. Уни, иш ҳам кўриб кўрқиб қалтирайдиган, аммо ҳозирча, иш беришмаётганидан кутавериш зериккач, ёш болалар билан ўйнаб овунаётган забардаст, меҳнатсевар кишига ҳам ўхшатиш мумкин эди. Мен унинг нима учун қочиб кетмай ҳавуз қамоқда яшаётганига сира ҳам тушунолмасдим. Мабодо,

астойдил қарор қилса у ўйлаб ўтирмай қочиб кетган бўларди. Зеро Петровга ўхшаш одамларнинг устидан ақлу ҳушлари то улар бирон нарсани қаттиқ истаб қолгунларича ҳукмронлик қилади, холос. Ана унда айтилганки, бу ёруғ дунёда уларнинг ҳою ҳавасига қаршилиқ қилувчи тўсиқ топилмайди. Мен шунага аминманки, у жуда усталлик билан ҳамманинг кўзини шамғалат қилиб қоча олар, ҳафталаб туз тотмай бирон-бир ўрмон ёки қамишзорда яшириниб ўтира оларди. Аммо ҳали у мана шу фикрга келмаган ва бунга узил-кесил қарор қилмаганга ўхшар эди. Мен унинг ўткир мулоҳаза ёки айтарли дуруст фикр юритганини сира сезмаганман. Хулласи бундай одамлар дунёда умр бўйи якка-ягона бир мақсадни кўзлаб яшайдилар ва улар токи ўша мақсадни бутунлай амалга оширмагунча абадулабад ўзларини ўққа-чўққа уриб юраверадилар; ана унда эса ақлнинг ҳам кераги йўқ. Баъзан бир тарсаки учун ўз бошлигини чавақлаб ташлаган мана шу одамнинг бизга келиб савалашга чурқ этмай ётиб беришини кўриб кўзларимга ишонолмасдим. Мабодо мусаллас билан кўлга тушиб қолса уни ҳам савалашарди. Ҳамма беҳунар маҳбуслар каби Петров ҳам баъзида вино олиб ўтишга уриниб кўрарди. Аммо у қамчинланишга ҳам худди ўзи хоҳлаб, яъни худди гап шмадалигини фаҳмлагандек ётиб берарди; акс ҳолда эса бошидан тегирмон тошини юргизиб юборсалар ҳам кўнмасди. Менга писбатан ошқора меҳр-муҳаббатига қарамай унинг нарсаларимни ўғирлаши ҳам мени ҳайратга соларди. Унинг ноҳўя ҳаракати ҳаётида ҳаммавақт эмас, балки баъзи-баъзида юз берарди. Бир ердан иккинчи ерга элтиб қўйиш учунгина берган чоғимда тавротимни ўғирлаган ҳам мана шу Петров эди. Орадаги масофа бир печа қадам бўлишига қарамай у йўл-йўлакай харидор топишга, пуллашга ва ўша заҳотиёқ пулни ичиб юборишга улгурган эди. Эҳтимол унинг жудаям ичгиси келган бўлса керак, ҳамонки у бир нарсани астойдил хоҳлар экан уни амалга ошириши шарт эди. Мана шундай гарчи бошқа пайт, биронтасининг юз минг сўм пули борлигини билса ҳам қиё боқмаган одам йиғирма беш сўм учун ва шу йиғирма беш сўмга ароқ олиб ичиш учун одамзодни чавақлашдан тоймайди. Ўша кунни кечқурун менга ҳеч бир хижолат бўлмай ва афсус чекмай, худди шунчаки воқеадек мутлақо бефарқ оҳангда ўзи ўғирлаганини айтиб берди. Мен Тавротим учун жоним ачиганидан уни яхшилаб койиб бергандим. Петров асабийланиш у ёқда турсин, ҳатто жимгина аччиқ-тизиқ гапларимни тинглаганиди; у таврот бениҳоя

зарур китоб экани ва энди шундай китобсиз қолганимга ачинарди-ю, аммо китобни ўғирлагани учун тирноқча ҳам афсус чекмасди; у ўзини шундай катта олиб қарар эдики, мен ўша заҳотиёқ тергапдан тўхтаган эдим. Менинг қойишларимни у балки шундай иш учун сўкмаслик мумкин эмас, ахир, майли сўкиб хумордан чиқар, ҳовридан тушиб, кўнглини бўшатар, деган хаёлда, менга раҳми келганидан индамай тинглаганидиру, аммо аслида эса униг афти-ангориди бу ҳаммаси бўлмағур гап, шунчалар ҳам бўлмағурки, кап-катта одамга айтишдан ҳам киши ор қилади, деганга ўхшаш ифода кўзга ташлаварди. Назаримда, Петров мени ҳаётдаги энг оддий нарсаларга ҳам ақли етмайдиган ёш бола ёки деярли гўдак ўрнида кўради-гандек эди. Масалан, агар унга илм ва китоблардан бўлак нарсалар ҳақида сўз қотсанг борми, у фақат худди одоб юзасидангина жавоб қайтараётгандек қисқа, лўнда жавоб билан қаноат ҳосил қиларди. Кўпинча доимо менадан сўрайдиган китобий илмларнинг унга нима ҳожати бор экан, дея ажабланиб юрардим. Мана шундай суҳбатлар чоғида баъзан унга, устимдан кулмайтимики, дея тикилиб қолардим. Йўқ; Петров одатда гапларимни жиддий эътибор билан тинглади эди, лекин шундай бўлса ҳам унчалик аҳамият бермасди, мапа шуниси менга алам қиларди. Саволларини у аниқ ўз пайтида берарди-ю, аммо мен берган маълумотларга қойил қолмас, кўпинча ҳатто кстар-истамас паришонхотирлик билан инобатга олар эди... Баъзан мен ҳақимда у бошини қотириб ўтирмай у билан бошқа одамлар билан гаплашгандек гаплашиш мумкин эмас, китоблардан бўлак ҳеч нарсани тушунмайди ва тушунингга ҳам лаёқатсиз, шунинг учун уни безовта қилишнинг ўрни ҳам йўқ, деган ҳукм чиқариб қўйганга ўхшарди.

Имоним комплики, шунда ҳам у мени яхши кўрар бу эса ҳайратимга ҳайрат қўшарди. У мени гўр, эси кирди-чиқди одам, деб ҳисоблармиди, заиф, ночор одам ўрнида кўриб ҳар бир кучли инсоннинг ўзидан кучсизроқ инсонни ҳимояга олгандек менга алоҳида бир ачинини билан қарардим... билмадим. Гарчи, буларнинг барчаси нарсаларимни ўғирлашга халал бермаса ҳам, аммо аминманки у ўғирлай туриб ҳам менга раҳми келарди. «Садқайи одам кет! — дея ўйларди у эҳтимол менинг молимини чўптагига сола туриб, — тавба, бу қандай гапки, мол-мулкни тузукроқ ҳимоя ҳам қила олмаса!». Аммо, айнан шунинг учун ҳам мени яхши кўради-гандек эди. У, бир сафар гўё ноҳос мени «ҳаддан ташқари кўнгилчан одамсиз-да», деган

ва орадан бир дақиқа ўтмай туриб: «сиз шунчалик соддасиз, шунчалик соддасизки, ҳатто одамнинг раҳми келади. Фақат сиз, Александр Петрович, хафа бўлмаг, мен шунчаки бегараз, чин кўнгилдан айтяпман», деб қўшиб қўйган эди.

Ҳаётда бундай одамлар баъзан бирон-бир қатъий бир ёқадан бош чиқариш ёки фавқуллода ўзгариш, кескин бурилиш лаҳзаларида бирдан кескин ва ўта жиддий тарзда ўзларини намоён этиб ва кўзга чалиниб, шу тариқа бир нафасда ўз фаолиятлари чўққисига кўтарилади. Улар қатъий фикр айтиб бирон аҳамиятга эга ишнинг йўлбошчиси ва раҳнамоси бўлишга қодир эмас, аммо, айнан шу одамлар бу ишнинг асосий иштирокчилари ва биринчи бўлиб бошловчиларидир. Оддийгина, махсус даъватларсиз бошлайдилар-у, аммо шундай бўлса ҳам ўйлаб-нетмай, қўрқув билмай, бўрону довулларга қарамай энг муҳим ғовларни биринчилар қаторида енгиб ўтадилар — ҳамма уларнинг ортидан эргашади ва кўр-кўрона энг сўнгги, одатда ўз бошларини тикадиган хавф-хатар оғзигача борадилар. Мен Петровнинг ўз ҳаётини яхши йўлга қўйганига ишонмайман, чунки у бор-йўри бир лаҳзада ҳаммасига узил-кесил хотима беради, башарти ҳалигача куни битмаган экан, демак ҳали вақт-соати етмапти. Шундай бўлса ҳам яна ким билади? Балки умр ошини ошаб, ёшини яшаб, шарти кетиб парти қолгунча у ёқдан-бу ёққа сандироқлаб юрару, сўнгра хотиржам оёғини узатиб дунёдан ўтар. Аммо, назаримда, бутун бошли каторгада энг довюрак одам мана шу, деганида М. тамомила ҳақ эди.

VIII

ДОВЮРАК КИШИЛАР. ЛУЧКА

Довюраклар хусусида бирон нима дейиш қийин: ҳамма ердагига ўхшаб бундай одамлар каторгада ҳам оз эди. Турқидан кўрқинчли одамга ўхшайди; баъзан битта-яримтаси ҳақида шундай ҳикоя қилишадикки беихтиёр ундан парироқ юрасан. Ҳатто, мен аввалига худа-беҳудага мана шу одамларни четлаб юрдим. Бора-бора қўйинг-чи, энг мудҳиш қотилларга бўлган қарашларим ҳам ўзгарди. Баъзи бирлари одам ўлдирмаган бўлса ҳам, лекин олти кишининг ёстиғини қуритгандан кўра даҳшатлироқ эди. Азбаройи ғалати, ақлга сиғмас жиҳатлари кўпчилигида баъзи жиҳоятлар борки, улар ҳақида дабдуруст-

дан юзаки тасаввурга ҳам келиш қийин эди. Буни мен авом орасида бир хил қотилликлар ҳаддан зиёд ғаройиб сабабларга кўра содир бўлишини назарда тутиб айтяпман. Нисбатан тез-тез учраб турадиган мана бундай қотилликни олайлик: анови одам ўз ҳолича, ҳеч кимга аралашмай тинчгина яшайди. Қисмати оғир, аммо шукр килади. Боришги, бу мужик, бировнинг қароли, мешчан, солдатдир — фарқи йўқ. Бирдан шайтон йўлдан уриб, хе йўқ, бе йўқ душмани ва ситамгарни шартта ўлдиради-қўяди. Ана шунда жуда ғалати ҳодиса юз беради: ногаҳон одамзод вақтинча бўлсин қуюшқондан чиқиб кетади. Дастлаб у ситамгару душманини ўлдиради; бу қотиллик бўлса ҳам лекин тушунарли, чунки буving сабаби бор эди: шундан кейин эса у дуч келган одамни сўя бошлайди, ўтган-кетгани қонини ичади, дилхушликка, бир оғиз дағал гап учун, қараганига, сонини кўпайтириш учун ёхуд оддийгина: «Қоч кўзимга кўрипма, мен боряпман!» учун. Одамзод худди иситма ичида алаҳсирагандек, худди қонсирагандек бўлади. Гўё, модомики ўзи учун қатагон чегарани босиб ўтдими, энди у бундан буён муқаддас нарсанинг ўзи йўқлигига маҳлиё бўла бошлайди; гўё паққос ҳар қандай қопунийлик ва қарамликни ҳатлаб ўтгиси, ўтакетган бевош ва бебошвоқ озодликдан баҳра олишга, ўзи ҳис қилмаслиги мумкин бўлмаган қўрқув туфайли юрагини чангаллаб қолишдан ҳаловат топгиси келади. Устига-устак истиқболда ҳаддан ташқари оғир жазо кутаётганини билади. Буларнинг бари баланд минорадан асфаласофилинга талпинаётган одамнинг қанча тез бўлса, шунча яхши деган ўй билан пастга шўнғиси келаётгандаги талвасасига ўхшаб кетарди. Қўйинг-чи, бу шу чоққача биров назари илмаган ювош кимсаларнинг ҳам бошига тушиши мумкин. Бир хиллари бу талваса гирдибодиди ҳатто гўдайиб юради. Илгари қанчалик ғариб, бечораваш бўлса, энди шунчалик одамларнинг асабига теккиси, уларни қўрқитгиси келади. Бу қўрқувдан у лаззатланади ва бошқаларда ўзига нисбатан уйғонган ўша жирканч ҳиссини яхши кўради. Ўзини *таптормас* қилиб кўрсатади ва гоҳо бундай «довжуракнинг» ўзи, ниҳоят мана шу ясама ҳал бўлишини кутади. Таажжуб, кўп ҳолларда мана шу *таптормасликни* ортиқ кўтариб юролмаслигига кўзи етганидан азбаройи, тезроқ жазога тортилиш ва тезроқ кайфият, дағдағалар, дўқ-пўписалар нақ дор остига до-вур давом этади, кейин эса бирдан кесиб юборишади: бу муҳлат воқеан қандайдир тартибот асосида, гўёки шунинг учун аввалдан тайёрлаб қўйилган қондаларда бел-

гилянганга ўхшайди. Шунда одам бирдан ипакдек муло-
йим, тортинчоқ бўлиб, латтадек шалвираб қолади. Дор
остида обидийда қилади — халққа ялиниб-ёлворади. Қа-
моққа келиб эса шунчалик сўлаги оққан, шунчалик ми-
шиқи бир бечора бўлиб юридики, уни кўриб: «Наҳотки
мана шу кимса беш-олтита одамни сўйган бўлса?» деб
ёқангни ушлайсан.

Тўғри, баъзилар қамоқда ҳам ҳадеганда таноби тор-
тилмайди, бирмунча вақт отдан тушса ҳам эгардан туш-
майди — қандайдир олифталик, гердайиш ҳамон сақланиб
қолади; гўёки «Қаранг, кўрянсиз-ку, мен сизлар ўйлаган-
дай эмасман, «мен олтитасини бошига етганларданман»,
дегандек. Бироқ охир-оқибат гурурдан тушади. Гоҳо бир
вақтлар — «довюраклигидаги» айшу-ишрат, қўрқмас жа-
соратларини эслаб овунади, ва мабодо бирон лақма топи-
либ қолса унинг олдида гердайиб, қийшанглашни, мақта-
нишни ва ўзининг барча қаҳрамонлиқларини, табиийки,
жудаям гапириб бергиси келаётганини сездирмай, ҳикоя
қилиб беришни яхши кўради. «Мана, кўрдирганимни мен
қандай одам бўлган эдим!»

Эҳ-ҳе, бу обрўталаб эҳтиётлик қандай назокат билан
мушоҳада қилинарди. Бу қиссалар баъзан қандай беҳаф-
салалик билан паллапартиш ҳикоя қилинарди-я! Ҳикоя
қиладиган одамнинг ҳар бир сўзи, оҳангида бунчалик
пахтавоп ҳавоийлик намоен бўлмаса! Бу одамлар қаерда
ўрганган ўзи!

Мана шу илк кунларнинг бирида, кечқурун бекорчи-
ликдан юрагим сиқилиб нарда ётарканман, шунга ўхшаш
вахмалардан бирини тинглаб, тажрибасизлигим туфайли
ҳикоя қилган маҳбусни аллақандай фавқуллодда ёвуз ким-
са, кўз кўриб, қулоқ эшитмаган темир иродали одам, деб
ўйлагандим. Ваҳоланки, ўша пайтда сал бўлмаса Петров-
га тегажоглик қилаёзгандим. Ҳикоя, ким-ким Лука Кузь-
мичнинг уяммас буяммас фақат дилхушлик учун бир
майорни қандай қилиб тинчитгани ҳақида эди. Лука Кузь-
мич дегани анов мен бир сафар эслатиб ўтган кичик жус-
сали, озғингина, қиррабурун, ёшгина хохол аристон эди.
Қарол бўлиб, жанубда туғилгани билан унинг миллати
рус эди. Унинг қиёфасида чинданам кескин, димордор-
ликка ўхшаш бир нима кўзга ташланарди. «Кеча тухум-
дан чиққан-у, тирноқчаси ўлсин ўткир бўлмай». Аммо
аристонлар одамнинг тозилгини кўзидан билиб оли-
шарди. Лука Кузьмични унчалик ҳурмат қилишмас, ёки
маҳбусларнинг тили билан айтганда «унга ҳурмат кўрса-
тишмасди». У ниҳоятда иззатталаб одам эди. Шу оқшом

у нарда ўтириб кўйлак тикарди. Кийим-бош тикниш унинг тасб-кори эди. Унинг ёнида нар бўйича қўшниси анқов ва калтафаҳм эканига қарамай меҳрибон ва ширинсўз, пайдор ва давангирдек маҳбус Кобилин ўтирарди. Қўшичилик туфайли Лучка у билан тез-тез жиққамушт бўлиб қолар, умуман уни назари илмай калака қилар ва доим пастга уриш пайдан бўларди-ю, соддадиллиги туфайли Кобилин буни мутлақо сезмасди. У жун пайпоқ тўқиб Лучканинг гапларига бепарво қулоқ солиб ўтирарди. Лучка хийла баланд овозда баралла ҳикоя қиларди. У гарчи бор-йўғи Кобилинга қарата айтаётган бўлса-да, гапларини ҳамма эшитишини хоҳлар эди.

— Шундай қилиб десанг, оғайничалиш, мени ўзимиззи ерлардан Ч-в га қараб ҳайдашди,— дея гап бошлади у игнасини тугмачага суқа туриб,— сенга айтсам, дайдилик учун.

— Бунга анча бўлдимп?— деб сўради Кобилин.

— Иўхот пишса иккинчи йилга кетади. Хўш, йўлда К-вга келишимиз билапоқ мени икки-уч кунга, деб авахтага ўтқизиб қўйишди, денг. Қарасам: мен билан ўп икки нафар одам ўтирибди, ҳаммаси давангирдек-давангирдек, хўкиздек-хўкиздек, бақувват, азамат хохоллар. Бироқ бундай разм солсам, роса зада бўлган кўринади: ейишичишларини тайини йўқ, ўзларини майори бажонидил ҳоҳишлари тусагунча (Лучка атай сўзни бузиб гапирди), ҳар мақомга соляпти. Бир кун индамадим, икки кун индамадим; қарасам, иш чиқмайдиган,— ҳаммаси чумчуқ нир этса, юраги шиф этадиганлар. «Сенларни қара-ю, дедим, шундай аҳмоқни талтайтириб қўясизларми?»— «Қани шунни, ўзига айтиб кўр-чи!»— улар шундай деб мийиғлариди кулиб қўйишди. «Ўлиб кетмайсанларми» дедим ичимда.

— Оғайнилар, ўша ерда десаларнинг бир тасқара хохол бор эди,— деб гапида давом этди у бирдан Кобилин қолиб умуман ҳаммага қарата.— Ушаниси судда қандай қилиб ўзини кесиб юборишган, суд билан қандай гаплашганини айтиб беряпти-ю, ўзи бўлса пиқ-пиқ кўзини сийдигини оқизади: уйда болаларим қолган, хотиним қолган, дейди. Ўзини келбатидан ит ҳуркади, мўйсафид, семиз. «Мен унга, дейди, ялинаман: кераги йўқ! У бўлса, шайтанбачча, ёзгани-ёзган. Ҳа, дейман, ўзимча сен бўгилиб ўлсангу, мен қутилиб кетсам! У бўлса ёзаверади, ёзаверади, ёзмоқда қўпса-чи!.. Шунда мени эсим оғиб қолди». Вася, қани ипни узатиб юбор-чи; каторганинг чириган иўшанаклари-ей.

— Бозорейки, — деди Вася ипни узата туриб.

— Қийшиқ-қинғир бўлса ҳам ўзимизники дуруст. Қани бўлақол Невалидни юборгандик, қайси шилта хотиндан олади у ерда? — деб давом этди Лучка ёруққа тутиб ипни игнага ўтказаркан.

— Танишидан, шекилли.

— Ҳа-да.

— Хўп, майорчи майор, нима бўлди? — деб сўради тамомила унутилаёзган Қобилин.

Лучкага худди мана шу керак эди, холос. Лекин шундай бўлса ҳам у қиссасини ўша заҳоти давом эттириш тугул лоақал Қобилинга аҳамият ҳам бермади. Шопилмайгина ипнинг чигалини ёзди, шошилмайгина, эрипчоқлик билан увушган оёқларини тўғрилаб ана шундан кейин бошлади:

— Хуллас, хохолвойларимни қонига ташна қилдим улар майор-майорлаб қолишди. Мен бўлсам асқотар балки деб бир қўшнидан ойнаса¹ олиб яшириб қўйгандим. Майор шайтонлаб қолди. Келяпти, дейишди; келса-келаверсин, дедим, хўш, хохолларим, дедим, тоғаларингни кўрганмисан? Уларнинг эса эсхонаси чиқиб кетган, рангида ранг йўқ; қалт-қалт титрайди? Ҳаллослаб майор кириб келди; ширакайф. «Ким у! Қани у!.. Мен додини бераман. Мен подшоман, мен худоман!»

— У: «Мен подшоман, мен худоман», дейиши биланоқ мен секин сурилдим, — дея давом этди Лучка, — епгимда, пичоқ денг.

«Йўқ, жаноби олийлари, — дейману ўзим бўлса секин-секин яқинлашиб боравердим, — унчалик эмасдир, бу қанақасига, ахир, ҳазрат олийлари, сиз ҳам шоҳу, ҳам худо бўлсангиз?»

«Ҳа-а бу ҳали сепмисан? — деб қичқирди майор. — Бош кўтаряпсанми!»

«Йўқ, дейман (ўзим эса яқинлаб боравердим), ундай эмас, ҳазрати олийлар, дейман. Ахир ўзингиз ҳам ҳар нарсага қудрати етадиган, ҳар ерда ҳозир у нозир эганининг ягоналигини яхши биласиз. Худонинг ердаги сояси бўлмиш подшо ҳазратлари ҳам биттаю-битта. У, жапоби олийлари, дедим, ҳокими мутлақ. Сиз эса, жаноби олийлари, ҳали шунчаки бир майорсиз — подшоҳи оламнинг шарофати, яна унча-мунча меҳнатларингиз сингани учун бизнинг бошлиғимизсиз».

---

¹ Ойнаса — пичоқ (тарж.).

«Қа-қа-қа-қандай!» — азбаройи калаванилг учини йўқотиб қўйганидан шундай қақиллаб қолдики.

«Ҳа ана шундай» — дедим; шундай дея туриб похос унга ташландиму, бўлса бўлар, бўлмаса ғовлаб кетар, дея пичоқни гарчча қорнига санчдим. Чакки бўлмади. Йиқилган жойида оёғини бир-икки силтади-ю, жим бўлди. Мен пичоқни ерга ташладим.

«Кўрдиларингми, хохолларим, дедим, мана энди уни оёққа турғизиб қўйларинг!»

Энди шу ўринда бир нарсани қўшимча тариқасида эслатиб ўтмоқчиман. Бахтга қарши, қадимда кўпчилик командирлар орасида «Мен шоҳ-у, мен худоман», деган ва яна шунга ўхшаш иборалар тез-тез қўлланиларди. Бундай командирлар сони турган гапки, бизнинг даврга келиб бармоқ билан санарли даражада оз қолганини тан олиш керак, яна ким билсин, бундайларнинг уруғи йўқ бўлиб кетгандир. Яна шу нарсага эътиборингизни тортаман, шунга ўхшаш ибораларни ишлатиб, айниқса қўйи унвонлардан чиққан командирлар олифтагарчилик қилишни яхши кўрардилар. Офицерлик унвои гўё уларнинг ички дунёси тугул ўй-хаёлларини ҳам остип-устун қилиб юборарди. Узоқ вақт ўлардек жонига теккан ишда оҳ-воҳ уриб ва тобеликнинг ҳамма ноғоналаридан ўтгач, булар кутилмаганда ўзларини офицер, олижаноб қўмондон ҳис қилиб қоладилар ва кўникмаганлик ва япғи амал васвасасида босар-тусарини унутиб қўйганлигидан, табиийки, асосан тобе бўлган қўйроқ унвондагиларга нисбатан, ўзларининг қудрати ва аҳамиятига ортиқча баҳо бериб юборади. Амалдорлар олдида эса улар, бундан буён мутлақо кераксиз, ортиқча ва ҳатто аксар бошлиқлар учун ёқимсиз туюлганига қарамай ҳамон ялтоқланиб юрадилар. Бир хил хушомадгўйлар эса ҳатто меҳри товланиб кетганидан олий қўмондонларига, офицер бўлгани билан қўйи унвондан чиққанлари ва шу тариқа «ўз чорингизни унутмаймиз», дея маълум қилгани ошқадилар. Аммо қўйи тобе унвондагиларга нисбатан эса ўзларини салкам худо, деб кўрсатадилар. Тўғри, эндиликда мана шундай кимса-ю, «мен подшою, мен худо», деб аюҳаннос соладиган одамнинг топилиши дарғумон. Бироқ, шунга қарамай меннинг фаҳмимча бошлиқларнинг мана шу тахлит ибораларидан кўра аристонлар билан бир қаторда барча қўйи унвондагиларнинг асабига кўнроқ тегадиган нарса бўлмаса керак. Бу ўз-ўзини сурбетларча улуғлаш-у, ўзининг ҳайиқмаслигини маҳоват қилиб кўрсатиши энг итоатгўй одамнинг ҳам қалбида нафрат уйғотади ва уни

қуюшқондан чиқариб юборади. Ҳайриятки, буларнинг даври ўтди, ҳатто қадимда ҳам раҳбарлар томонида қатъий таъқиб этиларди. Бунга бир неча мисолларни эшитишга муяссар бўлгандим.

Ҳа, умуман юқоридагиларнинг ўзларига нисбатан ҳар бир жирканиб, менсимай қарагани қуйи унвон вакиллариини безор қилиб юборади. Баъзилар масалаи, агар аристонни яхши едириб-ичирилса, кўнгилдагидек тарбия қилинса, хуллас ҳаммаси қонунга бипоан ўз ўрнига қўйилса кифоя, деб фикр юритадилар. Бу ҳам хато. Чунки ҳар бир одам ким бўлиши, қанчалар хўрланганида қатъий назар, майли, хоҳ ихтиёрсиз, хоҳ онгсизларча бўлсин барибир ўзининг инсонлик шаънига ҳурмат билан қарашларини истайди. Маҳбус ўзининг ҳуқуқсиз, мискин аристонлиги ва шунга яраша бошлиғи олдида ўзини қандай тутиши кераклигини билади; аммо ҳеч қанақа тамгалару кишанлар билан ҳам унинг инсон эканини унутишга мажбур этолмайсан. Модомики у ҳақиқатан инсон экан, у ҳолда, демак, унга одамдек муомала қилиш даркор. Ё тавба, ахир инсонга ўхшаб қилинган муомала ҳатто аллақачон одамлик сиёҳи қолмаган, имонини ютган кимсани ҳам инсоф, диёнатга қайтарар экан. Ҳаммадан аввал мана шу «бахтиқаролар»га кўпроқ инсоний муносабатда бўлиш керак. Бу улар учун ҳам нажот, ҳам бахт. Мен шунга амал қиладирган меҳрибон, оқкўнгил командирларни учратгандим. Уларнинг таъсири билан бу хўрланган ва эзилганларда юз берган ўзгаришни ўз кўзим билан кўрганман. Икки-уч оғиз ширин сўз билан аристонлар нақ руҳан қайта тугилай дерди. Улар болаларча қувонишар ва болаларга ўхшаб яхши кўра бошлашарди. Яна бир тушуниш мушкул ҳодисани эътироф этиб ўтмоқчиман: аристонлар бошлиқларнинг ўзларига ўта бетакаллуф ёки аксинча меъёридан ортиқ даражада меҳрибонлик билан муомала қилишларини ёқтирмасдилар. Бошлигини бошига кўтариб юргиси келган маҳбус аини вазиятда эса уни ҳурмат қилмай қўяди. Чувончи, бошлигининг қўша-қўша ордени бўлиши, ўзи салобатли ҳамда аллақайси бир мансабдорнинг эътимодига сазовор; ҳам қаттиққўл, ҳам сиё, ҳам адолатпарвар, ҳам ўз шаънига доғ туширмайдиган бўлмоғи аристонга ҳуш ёқади. Бундайларни аристонлар кўпроқ ёқтирадилар: бинобарин, ўзининг ҳам обрўсини йўқотмасин, уларни ҳам хафа қилмасин, ана шунда ҳаммаси яхши ва кўнгилдагидек бўлади.

. . . . .

— Бунинг учун, терингга сомон тиқишгандир?— деди бамайлихотир Кобилин.

— Ҳм. Тиқишга-ку, жўра, сомон тиқишди-я. Алей, қайчегина узатиб юбор. Оғайничалишлар, бугун майдон йўқми нима бало?

— Ичиб юборишганга ўхшайди,— дея изоҳ берди Вася.— Агар ичиб қўйишмаса тўпланишарди, балки.

— Балкимини! Битта балкига Москвада юз сўм беришган бўларди,— деди Лучка.

— Лучка, хуллас ҳаммаси учун сенга, қанчани лозим кўришди?— деб яна гапга аралашди Кобилин.

— Сенга айтсам муҳтарам дўстим, бир юз бешни қўндиришди. Лекин бир нарсани айтиб қўяй: ўлдириб қўйишларига сал қолди ўзим,— деб илиб кетди Лучка яна кўпчиликка юзланиб.— Бир юз бешни нақд қилиб қўйишгач, мени дабдабаю-асъаса билан олиб чиқишди. Бунгача, мен қамчиннинг мазасини тотиб кўрмагандим. Одамлар оқиб келаверди, қароқчини жазолашармиш, одамқушни, деб бутун шаҳар кўчиб чиқди-ёв. Бу дейман, халқ шунчалик ҳам миясизми, азбаройи нима дейишни ҳам билмайман. Тимбшка¹ ёнимга келиб, ечптириб ётқизгач: «Бўш келма, кўйдираман!»— дея қичқирди — нима бўлса бўлар деб кутаяпман. Шунда соп қолса бўладими — дод деб юборгим келиб оғзимни очаман, садо чиқмайди, каппа-каппа ҳаво ютаман. Демак овозим жувонмарг бўлди, деб ўйладим. Иккинчисиниям тушириб қолганда менга чин, сенга ёлгон икки, деб санаганларини ҳам эшитганим йўқ. Ўзимга келганимда, ўн етти, деб санаганларини эшитдим. Мана шундай аҳволда, оғайничалиш мени тўрт марта тахтиравондан² туширишибди. Ярим соат-ярим соат дам олдим: сувга бўкишди. Кўзимни пахтаси чиқиб ҳаммага қарайману, ўзимча: «Қуним битди-ёв», деб ўйлайман.

— Битмаган эканми?— соддадиллик билан сўради Кобилин.

Лучка уни бошдан-оёқ жирканганнамо кузатиб чиқди; қаҳқаҳа кўтарилди.

— Қўйиб қуйган тўнкани ўзи!

— Жойидами ўзи?— деди Лучка худди шундай овсар билан суҳбатлашиб ўтирганига пушаймон егандек оҳангда.

— Озгина борга ўхшайди — дея тасдиқлади Вася.

¹ Тимошка — жаллод (авт. эск.).

² тахтиравон деб Лучка жазолаш учун ётқизиладиған тахташ назарда тутяпти (тарж.).

Лучка олти нафар одамни ўлдирган бўлса ҳам ва балки чин кўнгилдан даҳшатли одам сифатида ном чиқаришни истаса ҳам, аммо қамоқда ҳеч зот ундан ҳеч маҳал қўрқмаганди...

IX

ИСАЙ ФОМИЧ. ҲАММОМ. БАКЛУШНИН ҲИКОЯСИ

Исо мавлуди ҳайити яқинлашиб келмоқда эди. Маҳбусларнинг бу кунни алланечук шодиёна кутиб олишаётганига қараб, чиллаки чиллакни кўриб чумак урганпдек мен ҳам ўзимча ғаройиб бир нарсани кута бошладим. Ҳайитга тўрт кун қолганда бизни ҳаммомга олиб боришди. Менинг боримда, айниқса, дастлабки кезлар аристанларни ҳаммомга камдан-кам олиб боришар эди. Ҳамманинг оғзи қулоғига етиб тайёргарлик кўришга тушди. Тушликдан кейин жўнаш тайин этилган ва куннинг иккинчи ярмида қиларга иш қолмаган эди. Мен қиссамнинг тўртинчи бобида, эслатиб ўтган яҳудий маҳбус Исай Фомич ҳаммадан кўра кўпроқ қувонар ва шовқин солар эди. У ақлдан озгулик, сезмаслик даражасигача терлашни яхши кўрарди; ҳар сафар ўтган хотираларимни титкилаб, каторгамизнинг ҳаммомини эслар эканман (у унутмасликка арзирди) ҳаёлимдаги манзаранинг биринчи планига ўша заҳотиеқ каторгалик жўрам ва ҳамхонам, донмий хушнуд ва ҳузурпараст Исай Фомичнинг чеҳраси қалқиб чиқарди. Ё худо, у бунчалик таъвия, беўхшов одам бўлма-аса-я! Мен эллик ёшлардаги нимжон, тажанг, бети билан манглайда тамгаларнинг бедаво излари акс этган, ориқ, эти жўжанинг этига ўхшаш оқ бадан деб унинг қаддиқомати ҳақида қисқача айтиб ўтгандим. Унинг юзида ҳеч нарса таъсир кучини сусайтиролмайдиган бешумор мамнунлик, ҳатто ҳузурпарастлик ифодалари кўриниб турар эди. Афтидан у ҳибсхонага тушиб қолганидан мутлақо афсус чекмаётганга ўхшарди. У шаҳарда уруғига ўт тушган ҳувар — заргарлик устаси бўлгани учун ҳам мунтазам равишда баёнлар билан шаҳар тўраларига турли-туман зеби-зийнатлар ясаб бергани берган эди. Ҳар қалай озми-кўпми унга ҳақ тўлашар эди. У муҳтожлик нималлигини билмай, ҳатто фаровон яшар, аммо пулларини асраш учун фойдаси бадалига бутун маҳбусларга қарз берар эди. Унинг шахсий самовари, юмшоққина тўшаги, идиш-товоқлари бор эди. Шаҳарда яшовчи таниш-билиш яҳудийлар ҳеч қанда қилмай унинг ҳолидан хабар олиб турар эди. Шанба кунлари у соқчининг назорати остида

шаҳардаги яҳудийларнинг ибодатхонасига қатнар, (қонунга биноан ибодат қилиш мумкин эди) ўйпаб-қулиб юрар, аммо шунга қарамай, «донг таратиш» илмижиди ўн икки йиллик муҳлати тезроқ ўтишини сабрсизлик билан кутар эди. Унинг табиатида лақмалик калтабинлик, муғамбирлик, сурбетлик, соддадиллик, журъатсизлик, мақташчоқлик билан шилқимлик ўта қулғили тарзда қоришиб кетган эди. Эрмак учун ҳазил-мутойиба қилиб юришларини айтмаганда маҳбусларнинг уни қилча ҳам калака қилмасликлари менга жуда галати туюларди. Назаримда Исай Фомич ҳамма учун эрмак ва дониний овунчоқ бўлиб хизмат қилар эди. Аристонлар «Исай Фомич арзанда, унга қаттиқ гапирманглар»,— дейишганида Исай Фомич, гарчи гап нимада эканини фаҳмлардию, аммо чамаси, ўзининг бу муҳимлигидан фахрланар эди. Мана шунисига аристонлар беш кетишарди. У авахтага ҳаддан зиёд қулғили бир алфозда кириб келганди. (Мендан аввал келганди-ю, аммо маҳбуслар айтиб беришган эди.) Қуллардан бир кун, кечки пайт, авахтада ҳамма бўш, қиларга иш тополмай юрганида яҳудийваччани келтиришибди, кордегардияда сочини қиришаётган экан, ҳозир кирармиш, деган овоза тарқалди. Ўшанда авахтада бирорта ҳам яҳудий зоти йўқ эди. Уни сабрсизлик билан кутаётган маҳбуслар дарвозадан кириб келиши ҳамона қуршаб олишган эди. Унтер-офицер уни гражданилик иши бўйича қамалган маҳбуслар казармасига олиб бориб, нардаги бўш бир ерга жойлаштиради. Исай Фомич қўлида пошшолик билан ўзининг шахсий буюмлари солинган қопчиқ бор эди. У қопчиғини қўйиб, нарга чиқди-да, кўзларини кўтариб қарашга журъат этолмай, чордона қуриб ўтирди. Унинг теграсида жухудлар ҳақидаги қамоқ латифалари ҳазил-ҳузуллар ва қулғу эшитилди. Шу чоқ оломон орасидан ниҳоятда эски исқирт ва жулдур иштони билан бепул устама бериладиган қийиқчани кўтариб, ёшгина бир маҳбус чиқди. У тўғри Исай Фомич ёнига бориб ўтирди-да, унинг елкасига қоқди.

— Хўш, муҳтарам ўртоқ, сени қачон келади деб олти йилдан бери кутамаёна. Қани, мана бунга қанча берасан.

У шундай деди-ю, қўлидаги латта-путтани унинг олди-га қўйди.

Авахтага кираётиб, азбаройи капалаги учиб кетганидан ўзини қуршаб олган истеҳзоли бадбашара ва олабўжи одамларга қарашга ботинолмаган ва қўрққанидан тили калмага келмаётган Исай Фомич гаровга қўйилган омонатни кўриб, бирдан жонланди ва дадилланиб эски-туски

латтани ушлаб, гижимлаб кўра бошлади. Ҳатто ёруққа тутиб ҳам қаради. Ҳамма унинг жавобини қизиқсиниб кутарди.

— Хўш, қалай, бир кумуш сўлкавой берарсан? Менимча арзийди-ёв. Нима дединг?— деб жавоб этди ёш маҳбус Исай Фомичга кўзини қисиб.

— Бир сўм кумуш кўплик қиладию, лекин етти тийин берса бўлади.

Мана шу Исай Фомичнинг қамоққа келиб айтган биринчи сўзи эди. Ҳамма қотиб-қотиб кулди.

— Етти тийин! Бўпти, етти бўлса етти; буям сени толейинг! Лекин менга қара, омонатга хиёнат қилма, унга бошинг билан жавоб берасан.

— Уч тийин проценти бор, демак ўн тийинга қайтариб бераман,— деди юрагини ҳовучлаб чўптагини кавлаштираётган жуҳуд титроқ овозда гапи оғзидан тушиб. У ҳам жуда қўрқарди, ҳам оёғи остидан чиққан ишни бой бергиси келмасди.

— Йилига уч тийинми, нима бало?

— Йўқ, йилига эмас, ойига.

— Ўлгудек зиқна кўринасанку, жуҳуд. Исминг нима?

— Исай Фомич.

— Менга қара, Исай Фомич, бу кетишда узоққа борасан. Бўпти, яхши қол.

Исай Фомич омонатни яна бир қур кўздан кечиргач тахлаб, авайлаганча маҳбусларнинг ҳамон давом этаётган қаҳқаҳалари остида қопчигига тикди.

Уни чинданам ҳамма яхши кўрадиганга ўхшар, гарчи кўпчилик ундан қарздор бўлса-да ҳеч кимса хафа қилмасди. Табиатан у қўйдек ювош одам эди, баъзида ўзига висбатан кўрсатилаётган умумий илтифотдан бурни қанқайиб кетар, аммо ўшанда афт-башараси шундай анойинамо ўзгарардики, азбаройи шунинг учун дарҳол кечиритар эди. Бутун умри давомида сон-саноқсиз жуҳудларни кўравериб, уларнинг феъл-атворини яхши билган Лучка ўқтин-ўқтин эрмак учун, худди ўргатилган кучукча, тўтиқуш ва жониворлар билан одам қандай дилхушлик қилса худди шундай беғараз ўйнашиб унинг гашига тегар эди. Исай Фомич буни жуда яхши билгани учун хафа бўлмас, аксинча ҳазилига ҳазил билан жавоб қайтарар эди.

— Ҳой жуҳуд, дабдала қиламан.

— Мени бир урсанг бештасини ейсан,— деб дадил гап қайтарарди Исай Фомич.

— Кишт-е, лаънати.

— Учсам учарман, сенга нима.
 — Жуҳуд! — пати юлуқ.
 — Парво қилма. Бўлса-бўлсин патим юлуқ, аммо до-
 им ҳамён тўлиқ; гиж-гиж.
 — Исога хиёнат қилдинг.
 — Сенга нима?
 — Яша, шоввоз Исай Фомич! Унга озор берманглар, у
 арзандамиз. — Ичаги узилганча қийқиришарди маҳбуслар.
 — Ҳой мўлтови, афсус ейсан, Сибирга юборадилар.
 — Кўзим учаётгани йўқ, Сибирь бунда.
 — Яна нарироқ ҳайдашади.
 — Нима яратганим борми, ушда?
 — Балки бордир.
 — Кўпам ўкинма; бўлса тангрим, ҳамда пул ҳамма
 ерда ўйна кул!

— Офарин, Исай Фомич! Қойил-а! — дея атрофдан
 қичқиришарди. Исай Фомич эса ўзини калака қилаётган-
 ларини фаҳмласа ҳам, сир бой бермасди; ҳамманинг мақ-
 товларидан у жуда мамнун бўлар ва бутун казармани бо-
 шига кўтариб, чийиллаган овозда, кейинчалик ҳам, уму-
 ман ҳибсдаги бутун ҳаёти давомида бирдан-бир айтиб
 юрадиган сўзсиз, қовушмаган ва аҳмоқона оҳангдаги қў-
 шигини бошлаб қоларди: «Лай-лай-лай-лай-ай». Кейинча-
 лик яқинроқ танишиб олганимизда бу олти юз минг
 нафар яҳудийнинг бари, етти ёшдан етмиш ёшгача ҳамма-
 си Чарм денгизини кечиб ўтаётганида айтган ва умуман
 ҳар бир яҳудий ганим устидан ғалаба қозонган пайтда
 тантанали суратда ижро этишга амр қилинган ўша маш-
 ҳур оҳанг эканига мени ишонтирмоқчи бўлган эди.

Ҳар шанба арафасида, жума куни кечқурун бизнинг
 ҳовлига бекорчиликда нима қиларкин деб Исай Фомични
 кузатгани бошқа казармалардан атайлаб келишарди. Исай
 Фомич шунчалик ҳам соддадил мақтанчоқ ва кеккайма-
 жон эдики, кўпчиликнинг мана шу қизиқишидан ҳам хур-
 санд бўлар эди. У ўта бачканалик ва ясама олифталик би-
 лан кунжақдаги мўъжазгина хонтахтасига дастурхон
 ёзар, китобини очиб бир жуфт шам ёқиб қўяр ва ишидан
 кейингина илоҳий дуони ўқиш учун ридосини (ўзи-
 нинг талаффузича — рижо) ёшина бошлар эди. Бу жун
 газламадан тикилган ола-қуроқ елка пўшни у сандигида
 авайлаб-асрар эди. Иккала қўлини у қўл киша билан
 чирмаб боғлар, боши тепасига эса қандайдир ёғоч қутини
 жойлаб, тасма билан шундай ўраб қўядики, азбаройи
 Исай Фомичнинг пешонасидан беўхшов шох ўсиб чиққан-
 дек туюлар эди. Кейин ибодат бошланарди. У мадҳ тор-

тиб, қироат билан ўқир, чинқирар, оғзидан кўпик сочар, ўтирган жойида гир айланар, ваҳшийларча бачкана қилиқлар қиларди. Шубҳасиз, буларнинг барчаси ибодатнинг руқнларига мувофиқ бажарилиши керак, бунинг ҳеч қандай бачканалиги ва ғалатилиги йўқ эди-ю, аммо Исай Фомичнинг гўё мазкур маросимни атай бизга кўз-кўз қилаётганга ўхшагани учун, ҳамманинг кулгуси қистар эди. Гоҳ бирдан бошини чангаллаганча, зор-зор йиғлаб тавалло қиларди. Ҳўнграш, тобора кучаяр ва у мадори қуриб, дод солгудек бўлиб, Нуҳ кемасига етиш бахти битилган пешонасини китоб узра саждага қўярди; аммо бирдан, фиғопи фалакка кўтарилаётган маҳал у қаҳқаҳа урар ва алланечук юмшоқ тантана оҳангида, алланечук бешумор бахту саодатдан заифланган овозда қироат қила бошларди. «Ола-а, роса авжига чиқди-ку!» дейишарди аристонлар баъзан. Бир сафар мен Исай Фомичдан бу ҳўнграб йиғлаш, сўнгра... бу бирдан тантана билан бахту фароғатга ўтишлар нимани англатади, дея сўрагандим. Исай Фомич мапа шунақа сўраб-суриштиришларимни жуда яхши кўрарди. У ўша заҳоти, йиғи билан зорланиш Қуддуси шарифни қўлдан бериш ҳақидаги фикрни билдирди ва қопун мана шу ўринда иложи борича, кўкракка уриб кучлироқ нола қилишни фармойиш бермади. Бироқ, мана шу ўкраб зор-зор йиғлаш авжига чиққан маҳал у, Исай Фомич, б и р д а н гўёки беҳосдан (бунинг бирдан экани ҳам қонунда айтилган эди) яҳудийларнинг Қуддуси шарифга қайтиб келажаклари ҳақида башорат нозил бўлганини эслаб қолиши ш а р т эди. Шунда у ўша заҳоти қувона-қувона қўшиқ айтиб юбориши, қаҳ-қаҳ уриши ҳамда иложи борича шоду ҳуррам оҳангда ўқиши ва чеҳрасида имкон қадар тантана билан олиҳимматлик намойиш этмоғи керак эди. Бу б и р д а н ўтиш ҳамда бу ўтишнинг қатъиян мажбур эканлиги Исай Фомичга ниҳоятда фориом келарди: бунда у қандайдир ўзига хос хийла борлигини сезар ва менга қонуннинг ана шу дудмал маънисини мақтаиб баён қилар эди. Бир куни ибодат авжига чиққанида хонамизга назоратчи офицер билан соқчилар кузатувида плац-майор кириб келди. Ҳами маҳбуслар нарлари ёнида тикка туришди-ю, биргина Исай Фомич янаям баланд овозда қичқириб, қилпанглай бошлади. У ибодатга руҳсат борлиги, уни бузиш мумкин эмаслигини тушунар ва шунинг учун майор олдида ҳар қанча қичқиргани билан, турган гапки, ҳеч нарса йўқотмасди. Аммо, майор кўз ўнгида қийпанглаб ва бизнинг олдимизда сипогарчилик қилиш унга жуда ёқарди. Майор ундан бир қа-

дам берига келиб турди: Исай Фомич хонтахтасига орқа ўгириб, тўппа-тўғри майорнинг афтига қараб, қўлларини ёйганча тантанали башорат қилинган олтни қироат билан ўқий бошлади. Шу дақиқаларда чехрасида қанчалар бахтиёрлик билан олиҳимматлик акс этиши лозим бўлса, у ўша заҳоти қапдайд. Кўзларини юмиб, қаҳ-қаҳ урганича майорга бош силкиб шундай қилди ҳам. Майор ажабланди, аммо, охири пиқиллаб кулиб юборди-да, ўзича уни тентак деб койганча, нари кетди ҳамки Исай Фомич чинқиришини қўймайди, балки борган сари қаттиқроқ қичқираверди. Орадан бир соат вақт ўтгач, мен ундан, мабодо плац-майор бемазалиги туфайли тутақиб кетганда нима қилардингиз, деб сўрадим.

— Қанақа плац-майор?

— Нима қанақа? Наҳотки уни кўрмаган бўлсангиз?

— Йўқ.

— Ахир, у шундоқ бурнингиз тагига келиб турганди-ку!

Бироқ, Исай Фомич менга ҳеч қандай майорни кўрмаганлиги, умуман бундай маҳал — ибодат пайтида қандайдир жуш-жазавага тушиб қолиши, шунинг учун атрофда содир бўлаётган нарсаларни кўрмай беҳабар қолиши мумкинлигини ўта жиддий қиёфада тушунтира бошлади.

Энди шанба кунлари Исай Фомичнинг иложи борича қонунда айтилганига биноан ҳеч нарса қилмаслик аҳдида бекорчиликдан бутун қамоқ бўйлаб тентираб юришини кўриб қолсам гап нимадалигини фаҳмлардим. Ибодатхонадан қайтгач, ҳар сафар одамнинг хаёлига ҳам келмайдиган қандай латифалар айтиб бермасди у, Петербургдан, қариндошларим айтди, улар эса ўз кўзи билан кўрганлардан эшитибди, деб қандай ғалати хабарлар ва миш-мишлар олиб келмасди, дейсиз.

Аммо мен Исай Фомич ҳақида керагидан ортиқ эзмаланиб юбордим, шекилли.

Бутун бошли шаҳарда атиги иккита ҳаммом бор эди. Бири — бўйни йўғонларга мослаб қурилган бўлиб, ҳар бирига эллик тийин тўланадиган алоҳида-алоҳида хоналардан иборати бир яҳудийга қарашли эди. Иккинчиси эса даққионуздан қолган, исқирт, тор ва асосан авом халққа мослаб қурилган эди; бизларни мана шу ҳаммомга олиб кетишаётганди. Ҳаво совуқ, қуёш чарақлаб нур сочар эди; аристонлар ақалли кўрғондан чиқиб шаҳарни томоша қилиш имконияти тугилгани учунгина ҳам беҳад қувонишади. Йўл бўйи ҳазил-ҳузуллар, нулгиларнинг кети

узилмасди. Бутун шаҳар аҳлини ҳайратга солиб милтиқларини ўқлаган бир взвод солдатлар бизни қўриқлаб бо-ришарди. Ҳаммомга етиб келганимиз ҳамона маҳбусларни икки гуруҳга ажратдилар: ҳаммомнинг торлигидан биринчи гуруҳ ювиниб чиққунча иккинчиси ташқарида кийимхонада кутиб турарди. Аммо шунга қарамай ҳаммом шунчалик тор эдики одамларимизнинг ярмиси ҳам сифиши амримаҳол эди. Лекин Петров мендан бир қадам нари силжимасди; у сўраб-нетиб ўтирмай ҳам менга кўмаклашгани ҳозир у нозир бўлди ва ҳатто, ювинтириб қўйишни таклиф этди. Петров билан бирга мен бир пайти аристонларнинг ичида энг қувноқ ва ёқимтой деб таърифлаб ўтган маҳсус бўлимдаги пионер Бақлушин ҳам ёрдамга етиб келди. Биз у билан оз-моз таниш эдик. Петров кўникмаганлигим учун ҳадеганда ечинолмаётганимни кўриб, ҳатто кийимларимни ечинга ёрдам берди, чунки кийимхона тақрибан худди кўчадагидек совуқ эди. Бинобарин, агар яхшилаб ўрганиб олмаган бўлса кийимларни ечиш аристон учун бориб турган машаққат эди. Биринчидан, кишан тагидан боғланадиган қайиш камарни тезгина еча олиши лозим эди. Бир қарич узунликдаги бу чарм қайишлар кийим устидан, худди оёқни сиқиб турган пўлат ҳалқанинг тагидан ўтказиларди. Бир жуфт қайиш олғмиш кумуш ақчадан кам турмас, шунга қарамай, ҳар бир маҳбус ўз ҳисобидан сотиб олар, чунки бусиз юришнинг иложи йўқ эди. Кишан ҳалқаси оёққа ёпишиб турмасди ва бадан билан унинг орасида бармоқ сиғулик эди; шунинг учун пўлат сим урилаверганидан оёқ шилишиб кетар ва қайиши йўқ маҳбус бир кунмас-бир кун бу ярани қавартириб юбориши мумкин эди. Лекин ҳамма қийинчилик қайишни ечиб олишда эмасди. Ҳаммасидан кўйлак-иштонни кишан ҳалқалари тагидан ўринлатиб ечишга ўрганиш қийинроқ эди. Турган-битгани лўттибозлик эди бу. Ички кийимни майли чап оёқдан ечиб олинди, дейлик, аввалига ўпи оёқ билан кишан ҳалқаси орасидан ўтказиш керак; сўнгра оёқдан чиқариб олгач, иштонни яна орқага, ўша ҳалқа орасидан қайтариб ўтказиб олинади; кейин эса чап оёқдан ечиб олинган қисмини ўнг оёқдаги ҳалқа орасидан ўтказилади; ниҳоят ўнг оёқдаги ҳалқа орасидан ўтказилганларини яна одам қайтариб ўзига тортиши керак. Янги кўйлак кийишда ҳам шу аҳвол. Қамоққа янги келган одам бунинг йўл-йўриғини тасаввур эта олмайди; буни барчага Тобольскда беш йил зашжирбанд бўлиб ўтирган собиқ қароқчилар атамани Коренев ўргатган эди. Аммо аристонлар кўшиқиб қолганликлари учун кийиниб

ечинишга ортиқча ташвиш чекмасдилар. Мен совун билан чишта ҳозирлаб туриш учун Петровга бир печа чақа бердим: тўғри маҳбусларнинг ҳар бирига катталиги икки тийинликдек, қалинлиги эса «ўртаҳол одамларнинг» берган зиёфатида газак учун тортилган пишлоқдек совун бепул ҳам бериларди. Совун худди шу ерда, кийимхонада асалчой, кулчалар ва қайноқ сув билан бирга сотиларди. Ҳаммом хўжайинининг шартига кўра ҳар бир аристонга бир тоғорадан қайноқ сув улашилари. Мабодо, кимни яхшилаб ювингиси келса, бир мири тўлаб яна қўшимча тоғора сув олиши мумкин эди. Бу сув ҳаммомнинг ичкарисига кийимхонадан махсус дарча орқали узатилади. Ечинтириб қўйгач, Петров кишанда юришга қийналаётганимни кўриб мени ҳатто қўлимдан етаклаб олди. «Сиз буларни юқорироқ болдирингизгача кўтариб олинг,— дерди у худди ёш боладек қўлимни ушлаб олгани куйи,— ана энди ҳазир бўлинг, остонага келдингиз». Очиғи мен унча-мунча хижолат чекардим; Петровни унинг кўмагисиз бир ўзим юра олишимга ишонтиргим келарди, аммо бунга унинг ишонмаслиги аниқ эди. Менга у қатъиян, худди ҳамма ёрдам беришга мажбур бўлган ёш бола ёки ношуд одамдек муомала қиларди. Петров малай тугул, авваламбор малай бўлолмасди; уни хафа қилиб кўрайчи кунимни кўрсатиб қўярди. Хизмати учун пул-мул ваъда қилмаганим у ёқда турсин, унинг ўзи бирон нима таъма қилмаган эди. Ҳайронман ортимдан эрганиб юришга уни нима мажбур қилаётган экан?

Ҳаммомнинг эшигини ланг очиб ичкарига кирганимизда мен дўзахга кириб қолдик, дея ўйладим. Бирваракайига юз, ақалли саксон чоғли одамнинг — ҳаммаси бўлиб икки юз киши ҳаммомга келган ва аристонлар икки гуруҳга ажратилган эди,— бўйи эни ўн икки метрлик хонага кириб қолганини бир тасаввур қилиб кўринг. Буғ, дуд, қўлапса ҳид кўзпни очирмас, одам кўплигидан оёқ қўйгани жой топилмас эди. Мен қўрқиб кетганимдан изимга қайтмоқчи эдим, аммо Петров шу заҳоти тасалли берди. Ўтиб олишимизга осон бўлиши учун полда ўтирганлардан энгашиброқ туришларини сўраб аранг, жуда катта қийинчиликлар эвазига скамейка ёнига етиб бордик. Аммо скамейкада бўш ўрин йўқ эди. Петров энди жойини сотиб олишга тўғри келади, деб огоҳлантирди-да, ўша заҳоти дарча ёнида жойлашиб олган аристон билан савдолаша бошлади. Петровнинг эҳтиёт шарт, деб олган бир тийинлик чақаси учун маҳбус ўрнини бўшатиб берди-да, ўзи эса кўз очиб юмгунча лип этиб менинг оёқларим ора-

сидан қоронгу, исқирт ва шилимшиқ билч-билч лой бир энлик кўтарилган скамейка тагига кириб кетди. Бироқ, скамейка остида ҳам бўш жой йўқ эди; у ерда ҳам одамлар қалашиб ётарди. Ғужанак бўлиб олганча тоғоралардан сув сачратиб ювиниб ўтирмаган кафтдек жой тошилмас эди. Бошқалар эса тоғораларини қўлдан қўймай хода ютгандек қаққайиб турганча ювинишрди; кир, гусл суви баданларидан тўғри ўтирганларнинг тақир бошига оқиб тушарди. Юқоридаги тоқчалад ва у ерга чиқиладиган поғоналарда ювинаётганлар ғужанак бўлиб букчайиб ўтиришар эди. Аммо нари бери ювинишарди. Авом халқ камдан-кам ҳолларда иссиқ сув билан совуллаб чўмилади; уларнинг чўмилиши даҳшатли тарзда терлаш ва кейин устиларидан муздек сув қўйишдан иборат эди, холос. Тоқчада элликтача супурги ўт бараварига кўтарилиб, тушади: ҳамма нафси қонгунча тинмай ўзини ўзи саваларди. Дақиқа сайин буғни кучайтиришар эди. Бу энди ҳаммом эмас, тандир, оташхонанинг нақ ўзгинаси эди. Полда бетартиб сочилган юз нафар кишанларнинг жангир-жунгири аро бари-барни бўкирар, шовқин кўтарарди. Баъзи бировлар ўтиб кетаётиб пастроқда ўтирган кимсаларнинг заңжирига қоқилиб, уларни туртиб юборишар, йиқилиб тушар, бақириб сўкар ва уларни ҳам чалгитар эди. Ҳаммаёқдан кир-чир, лойқа оқиб тушарди. Маҳбусларнинг бари сархуш, серҳаяжон кайфиятда эди. Қий-чув билан бақир-чақир муттасил кучайиб борарди. Кийимхонага қараган, сув тарқатиладиган дарча олдидаги торгина ерда ур-йиқит, талашиб-тортишиш, бақир-чақир авжига минган эди. Қайноқ сувни ўз жойларига элтгунча чайқалиб полда ўтирганларнинг бош-кўзига тўкиларди. Ора-чора дераза ёки ним очиқ эшиқдан тартибсизлик рўй бермаётганмикин, деган ташвинда милтиқ кўтарган солдатнинг мўйловли башараси кўриниб қоларди. Аристонларнинг қирилган бошлари билан қайноқ ҳароратдап қизариб кетган баданлари яна ҳам мажруҳроқ кўринарди. Одатда дарра билан калтаклар зарбидан қолган чандиқлар буғланаётган баданда жуда аниқ кўрипади, шунинг учун бу баданлар ҳозир янгитдан жароҳатлангандек туюлмоқда эди. Даҳшатли чандиқлар! Уларга қараб баданимдан муздек тер чиқиб кетди. Очиб юборишлари биланок ҳаммомни қайноқ қуюқ буғ қоплаб олади; ана шунда ҳамма ваҳ-вахлаб юборади, қичқиради. Паға-паға буғ ора-лаб абжағи чиққан елкалару тақир бошлар, акашак қўллари оёқлар лип этиб кўзга чалинади; бу ҳам етмагандек энг юқори тоқчада ўтириб олган Исай Фомич овози бори-

ча бўкиради. У ҳушдан кетгунча узоқ терлайди, аммо ҳар қандай жазирама иссиқ ҳам уни қониқтирмайдиганга ўхшарди; у икки мири тўлаб ўзига ходим ёллайди, аммо ходим иссиққа охири чидаёлмай сунурги ўтти ташлаб бошдан муздек сув қуйгани югуради. Исай Фомичнинг кўнгли чўкмайди, балки иккинчиси, сўнг яна учинчисини ёллайди: ойда-йилда юз берадиган бундай роҳат пайтида у чиқимга аҳамият бермай бештагача ходим ёллайди. «Қо-йил-э, баракалла, Исай Фомич!»— дея настан бақир-шарди аристовлар. Исай Фомич мана шу дақиқаларда ҳаммадан зўр ва ҳаммадан устун эканини ўзи сезади; у ҳаммомдаги гала-ғовурни босиб юборгудек чийилдоқ ва бемаъли овозда ўз таптанасини намоёнш этмоқчидек ашуласини бошлайди: лай-лай-лай-лай-ла-а. Мабодо, қачонлардир дўзахда ёисак, худди шу ердагига ўхшаса керак деган гап кўнглимдан ўтди-ю, мен буни сабрим чидамай Петровга айтдим, у атрофга аланглади-да, гапимга аҳамият ҳам бермади.

Мен унга ҳам ёнимдан жой сотиб олмоқчи эдим, аммо у оёқларим тагига жойлашиб, жуда яхши ўтирибман, дея кўпмади. Бинобарин Баклушин бизлар учун сув сотиб олиб оз-оздан келтириб турарди. Петров бошдан-оёқ ювинтириб қўяман, «чилнидай бўласиз», деб мени терлагани типмай қисталанг қилар эди. Терлашга менинг юрагим дов бермасди. Петров баданимни совушлаб чиқди. «Элди эса оёқчаларингизни ювиб қўяман»,— деб қўшиб қўйди охирида. Мен ўзим юва оламан, деб эътироз билдирмоқчи эдим, аммо унинг раъйига қаршилиқ қилгим келмай ўзимни мутлақо унинг ихтиёрига топширдим. Унинг эркалаб «оёқчаларингиз» деганида бирон-бир мутелик оҳанги мутлақо сезилмасди; эҳтимол Петров ҳақиқий одамларда оёқ бўлиб, менда эса ҳали оёқча деб ҳисоблагани учун тўғридан-тўғри меникини оёқ деб айтолмасди.

Мени обдон ювинтиргач, у худди шундай тантана билан яъни гўё мен чиншидан ясалгандек авайлаб, эҳтиётлаб кийимхонага кўтариб борди ва кийимларимни кийишга кўмаклашди, мендан тамоман кўнгли хотиржам бўлгач, терлагани яна ҳаммомга кириб кетди.

Авахтага қайтиб келгач, уни бир пиёла чойга таклиф этдим. Петров қўлимни қайтармади, ичиб ташаккур билдирди. Шунда сахийлигим тутиб уни косушка билан сийлагим келиб қолди. Косушка казармамизнинг ўзиданок топила қолди. Петров ҳаддан зиёд минпатдорчилик пэхор этиб ичди-да, азбаройи хурсандлигидан томоқ қирди ва жуда айви муддао бўлди-да, деганча худди одамлар усиз

бир нимани ҳал қилолмаётгандек смакхона томонга равона бўлди. У кетиши биланоқ бошқа улфат, боя ҳаммомдаёқ бирга чой ичишга таклиф қилганим, Баклушин пионер пайдо бўлди.

Мен Баклушидан кўра ёқимтойроқ одамни учратмагандим. Тўғри у сира бўш келмай маҳбуслар билан ҳа деса жиққамушт бўлар, ўзининг ишларига ҳар кимнинг аралашини ёқтирмас, бир сўз билан айтганда ўзини ўзи ҳимоя қила оларди. Аммо уришиб, қолса ҳам кек сақлаб юрмас, афтидан, ҳамма уни яхши кўрар эди. Ўзаерга кириб бормасин ҳамма ерда уни қувонч билан қарши олишарди. Уни ҳатто шаҳардагилар ҳам қачон қараса кулиб турадиган, дунёдаги энг серзавқ одам сифатида танишар эди. Бу новча, истараси пессик, мардона, чиройли юзида ортиғи бор, ўттиз ёшлардаги йигит эди. У баъзан мана шу юзини ўтган-кетган одамга тақлидан шундай кулгули тарзда буриштирардики, буни кўриб атрофдагилар кулгудан ўзларини тўхтата олмасдилар. У ҳам ҳазилкашлардан эди: аммо ҳиринг-ҳирингни ёқтирмайдиган сўхта-си совуқ маҳбусларнинг жеркишларига йўл қўймас, шунга кўра ҳеч кимса уни «бачкана ва бемаъни» одам деб ранжиб юрмас эди. У сергайрат ва серҳаяжон одам эди. Дастлабки кунлар мен билан танишиб олган чоғидаёқ у ўзининг кантишлардан экани, кейинчалик пионер бўлиб хизмат қилгани ҳамда олий зотлар эътиборига тушиб, баъзи амалдорларнинг кўнглига ўтириб қолганлари борми, ҳаммасини бошдан-оёқ гапириб берганди. У мана шу кўҳна хотиралари билан фахрланарди. Ўз навбатида у мен билан танишган заҳоти Петербург ҳақида сўрай бошлаган эди. У ҳатто китоб ҳам ўқирди. Чой ичгани ёнимга келаётиб хонамизда у йўл-йўлакай эрталаб Ш. исмли поручик плац-майоринини қандай қилиб топлаганини айтиб бутун казармани тоза кулдириб, баҳри-дилини очди ва ёнимга ўтиргач, театр қўйилади, шекилли деб мамнун қиёфада эълон қилди. Авахтада ҳайит кунини театр қўйишини мўлжалланмоқда эди. Актёрлар тайинланган, бир чеккада декорация қуриш бошлаб юборилган эди. Шаҳарда яшовчи баъзи бировлар актерлар учун ўз уст-бошлари, ҳатто аёллар кийими юборишга ваъда беришган эди.

Ўқийингчи, бир деншичк воситаси билан аксельбантли офицерлар-камзулини топишга ҳам умид боғлашаётганди. Фақат, бирдан, плацмайор ўтган йилдагига ўхшаб таъқиқлаб қўймаса гўрга эди. Аммо, ўтган йили рождество кунини майорнинг кайфияти бузуқ эди; у қаердадир қимор ўйнаб бой берган, бу ҳам етмагандек, авахтада шўхлик

қилиб қўйишгани учун азбаройи хуноби олиб таъқиқлаб қўйган эди. Балки энди бу сафар аристонларни хижолат қилдирмас. Бир сўз билан айтганда Баклушин ҳаяжонланар эди. Театр кўрсатишда у асосий ташкилотчилардан бири экани кўриниб турар, мен ўша пайтдаёқ бу томошани албатта кўраман, дея ўзимча аҳд қилган эдим. Томошанинг муваффақият билан қўйилишига астойдил ишонган Баклушиннинг болаларча қувониши менга маъқул бўларди. Гапдан гап чиқиб суҳбатимиз қизиб кетди. Айтмоқчи, у гап орасида фақат Петербургда хизмат қилмагани, иттифоқо айб иш қилиб қўйганида гуноҳига қарамай Р. даги гарнизон батальонига унтер-офицер қилиб юборганларини ҳам қистириб ўтди.

— Хуллас, мени ана ўша ердан бу ёққа бадарға қилишганди,— деди Баклушин.

— Нима учун ахир?— деб сўрадим ундан.

— Нима учун? Александр Петрович, сиз нима учун, деб ўйлайсиз? Бор-йўғи севиб қолганим учун.

— Йўғ-э, фақат шунинг учун бўлса бу ёққа жўнатишмасди,— дея эътироз билдирдим кулиб.

— Тўғри,— дея қўшимча қилди Баклушин, — тўғри, худди мана шу ишқ йўлида ўша ердаги бир немисни отиб ташлагандим. Ўзингиз айтинг, ахир немис зоти сургун қилишга арзийдими?

— Шундай бўлса ҳам, бу қандай юз берган? Бу жуда қизиқ воқеага ўхшайди, айтиб беринг.

— Эсласам кулгим қистайди, Александр Петрович.

— Ундай бўлса янаям яхши. Қани.

— Бўпти, айтганим бўлсин. Бўлмаса қулоқ солинг...

Мен у қадар кулгили бўлмаса ҳам, аммо ҳаддан ташқари ғалати бир қотиллик ҳақидаги ҳикояни тинглашга муваффақ бўлдим...

— Бу воқеа мана бундай бўлган эди,— дея ҳикоясини бошлади Баклушин.— Мени Р. га юборишганда етиб боргач, қарасам немислар кўпчилигини айтмаганда, бинойидек катта шаҳар. Хўш, десангиз, мен ёшман, бунинг устига бошлиқларнинг эркатойиман, турган гапки, талтайиб, тараллапи ванг қўйиб юрдим. Гўё ўзим хон, кўлапкам майдон. Немис аёлларига гап ташлайман. Мана шунда бир немис қизини иқим суйиб қолди. Исми Луиза. Иккови ҳам, Луиза билан унинг холаси кирчи эди. Ўзларинику кийишга тузукроқ қўйлагин йўқ. Холаси эзма бир кампир, аммо-лекин ўзига тўқ яшашарди. Аввалига ўтган-кетганда қармоқ ташлаб юрдим. Кейинчалик танишиб ҳам олдим. Луиза бир оз тили чучук бўлгани билан русчани қотириб

гапирарди — нимасини айтасиз, бунақа ширин қизни умрим бино бўлиб учратмагандим. Доплашиб юрганмизнинг бошидаёқ у ёқ-бу ёқдан айлантриб кўрсам, Луиза: «Йўқ, Саша, меники ундай қилолмайди, чунки сенга ҳалол хотин бўлиш учун ифғатимни сақламоқчиман», деган эди, фақат эркаланади, кулади... у шунчалар чиройли, худди қўнғироқдек овозда кулардики... Ўзиям офатижон эди, бунақасини кўрмагандим, десам, ёлғони йўқ. Ўзи сенга тегаман, деб турса-ю, қандай қилиб уйланмай бўлади, ўзингиз ўйлаб кўринг. Ана энди денг, мен илтимос билан подполковник ёнига боришга аҳд қилдим. Бирдан орада ҳе йўқ, бе йўқ Луиза учрашувга чиқмади, кейин яна чиқмади, учинчи сафар ҳам келмади... Хат жўнатдим, хатга жавоб бўлмади. Бу ёғи печа пулга тушди, дейман ўзимча. Тўғриси, агар мени лақиллатмаётган бўлса амаллаб хатимга жавоб қайтарарди, иложини қилиб учрашувга ҳам чиқарди. Ёлғон гашириш ҳам унинг қўлидан келмасди; ҳаммавақт гапнинг очигини айтарди-қўярди. Ўзимча бу холасишнг иши бўлса керак, деб тахмин қилдим. Холасидан сўрашга эса бетим чидамасди; гарчи у ҳаммасидан хабардор бўлса ҳам Луиза иккимиз гўё ҳеч гап йўқдек ўзимизни овсарликка солиб юрардик. Мен оёғи куйган товукдек типирчилаб қолдим. Охири, сўнгги хатимни ёзиб: «Мабодо келмасаңг, ўзингдан кўр, холаиңга бориб айтаман», деб ёздим. Юрагини ҳовучлаб етиб келди. Юм-юм йиғлайди: Шульц деган топарман-тутарман кекса соатсоз қариндошлари унга оғиз солибди,— «Азбаройи менинг ҳам бахтим очилишини истаганидан ўзини ҳам, қариганда ёлғиз қолмаслиги учун дермиш; у мени яхши кўрармиш, дейди Луиза ва анчадан буён шу пияти бор экану вақт-соатини кутиб юрган экан, дейди. Хуллас, Саша, дейди, у жуда бадавлат одам, буям бўлса менинг бахтим: ахир, наҳотки сен мени бахтимдан маҳрум қилишни истасанг?» Қарасам, авжи баланд, бўйпимга осилиб ҳўнг-ҳўнг йиғлайди... Э-э, афсус, дейман ўзимча ахир унинг гапида жон бор-ку! Очиғи офицер нима-ю, солдат нима, бир гўр, нима маъно топади, тўғрида. Хўп, хайр бўлмаса, Луиза, дедим, худо ёр бўлсин сенга; ҳали сени бахтингдан маҳрум қилиб эсимни еганимча йўқ. Келиш-гапгинами ўзи?» «Йўқ, дейди, қаримсиқ, бурни узун...» у шундай деб ҳатто ўзи ҳам кулиб юборди. Хуллас қўлимни ювиб, қўлтиққа урдим; нима ҳам қилардим, дейман ўзимга-ўзим. Пешонам шу экан! Эртаси куни эргалаб ўша немиснинг магазини ёнидан ўтдим. Қайси кўчада жойлашганини Луиза тушунтирганди. Деразасидан бундай қара-

сам, соат тўзатиб, нари-бериси билан қирқ бешларга чиққан қушбурун, бақакўз, узун, тик ёқали фракда қўр тўкиб бир немис ўтирибди. Башарасига шундай тупургим келдики, асти қўяверасиз. Ойнасини синдиргим келса-чи, аммо бу билан нимани ҳам ўзгартира олардим. Ҳаммаси тамом, ўтди-кетди. Энди фойдаси йўқ... Казармага қош қорайганда келдим, ўрнимга узала тушиб ётдим. Ишонасизми, Александр Петрович, бирдан йиғлаб юборсам бўладими...

Шундай қилиб, бир кун ўтди, икки кун ўтди, уч кун ўтди. Луиза билан дийдор кўришиш йўқ. Орада бир таппишдан (у ҳам кпр ювувчи қари хотин бўлиб, Луиза унинг олдига бориб туради) немис орамиздаги гап-сўздан хабар топгани учун тезроқ унаштириш пайига тушганини эшитиб қолдим. Бўлмаса ҳали яна икки йил куттиши аниқ экан. Бундан буён у билан мутлақо кўришмайман, деб Луизага оит ичирганиш: гўё у холаси билан Луизага ҳалигача кун бермасмиш; балки ҳали айниб фикридан қайтиши тугул, умуман ҳали узил-кесил ҳал қилмаган ҳам эмиш. Бу аёл менга, яна индинга бозор кунни эрталаб хола-жиян икковини қаҳвахонага чақирганлиги, у ерда буларнинг илгари савдогар бўлган, ҳозир эса бориб турган қашшоқ қайси бир ертўлада назоратчи бўлиб хизмат қилаётган кекса қариндошлари ҳам бўларди, улар бозор кунни, аҳтимол ҳаммасини ими-жимидида ўтказиб юборишадиганга ўхшайди, деган гаини айтди-ю, тена сочим тикка бўлди: ҳеч ўзимни босолмайман, денг. Ўша кунни кечгача, эртасига ҳам кунни бўйи ўйлаганим шу, шундан бошқа дардим қолмади. Қани эпти, шу немисни қонини ичсам, деб ўйлайман.

Якшабба кунни каллаи саҳарлаб ҳали биров қарорга келмасимдан бурун, одамлар ибодатдан қайтишгандан сўнг иргиб ўрнимдан турдимда, шинелимни кийиб немиснинг уйига равоица бўлдим. Ўзимча ҳаммаларнинг гафлатда қолдираман, деган хаёлга келдим. Пима сабабдан немиснинг уйига отландим, у ерга бориб пима демоқчи эдим, ўзим ҳам билмасдим. Лекин, ҳар аҳтимолга қарши чўптагимга тўппонча солиб қўйдим. Бу бир бемаъни, эскича тенкили тўппончам азалдан бор эди; болалигимдаёқ отишни шунда ўргангандим. Ҳозир бу тўппонча отишга яроқсиз ҳам эди. Шундай бўлса ҳам ўқлаб қўйдим; мабодо ҳайдаб чиқаришмоқчи бўлса, қўрслик қилишса тўппончани чиқариб ҳаммасини капалагини учираман, дея ўйладим. Бордим. Устахонада ҳеч зог йўқ, ҳаммалари ичкаридаги хонада ўтиришган экан. Улардан бошқа на хизмат-

чи, на тирик жоп кўринади. Унинг биттаю-битта хизматкори — немис хотин бўларди, ўша пазанда ҳам эди. Мен магазинни айланиб ўтдим; қарасам улар ўтирган хонанинг эшиги берк: эшик эски, ичкаридан илгак солиб қўйилган. Юрагим гурс-гурс уради, тўхтаб қулоқ солдим: немис тилида гўнғир-гўнғир овозлар келди. Жон-жаҳдим билан бир тепгандим эшик очилиб кетди. Не кўз билан кўрай: дастурхон ёзиглиқ; столда қаҳва қайнатадиган човгум спирт алангасида шақиллаб қайнаяпти. Бир лагандда қуритилган нон, бошқасида эса бир графин ароқ, сельд балиғи, колбаса ва аллақандай випо. Ясан-тусан қилиб олган Луиза билан холаси диванда ўтиришибди. Уларнинг рўпарасидаги курсида куёв, ўша немиснинг ўзи, акам сочларини яхшилаб тараган, тик ёқали фракда қаққайиб ўтирибди. Унинг ёнидаги стулда эса яна бир биққа семиз немис, у чурқ этмай ўтирибди. Хонага бостириб киришим биланоқ Луизанинг рангида ранг қолмади. Холаси ўрнидан ыргиб тураёзди-ю, аммо секин жойига ўтирди. Немис эса тумшайиб олди. Шунчалар дарғазаб: у ўрнидан туриб йўлимни тўсди.

— Сизга нима керак ўзи, деди.

Мен ғазабим қайнаб-тошганидан ҳатто хижолат ҳам бўлмадим.

— Нима керак, нима керак дедим, дабдурустдап. Сен увдан кўра меҳмонни дастурхонга таклиф қил, ароқ билан сийла. Мен меҳмон бўлиб келдим.

Немис ўйлаб кўрди-да, таклиф қилди.

— Ўтиринг.

— Қани бўлақол, деймап унга, ароқни ол.

— Мана ароқ, деди у: ичаверинг.

— Сен менга дурустроғидан узат, деймап. — Чапарапта жаҳлим чиқиб борарди.

— Бу жуда яхши ароқ.

Меви шунчалар пастга ураётганидан хафа бўлиб кетдим. Буям майли, ҳаммасидан кўра Луизани олдида шундай қилаётгани алам қилди. Заҳримга ичиб олгач, шундай дедим:

— Менга қара, немис, нега менга дағдаға қилиб қолдинг? Сен менга улфат бўл. Мен дўст, деб сеникига келдим.

— Сизники оддий золдат, шунинг учун мен сизни дўстивгиз бўлмайман,— деди,

Энди жоним ҳиқилдоғимга келди.

— Сени қара-ю, тасқара, колбасахўр. Биласанми, ҳозир мана шу дақиқадан бошлаб, сени нима қилсам ихти-

Эр ўзимда. Хоҳласанг, пешопангдан дарча очиб қўяман.

Мен тўппончамни олиб унинг пешонасига тирадим. Ановилар ўтирган ерида қотиб қолди; чурқ этишполмайди; чол эса худди ановинга ўхшаб қалт-қалт титрайди: нафаси ичига тушиб кетган; ранги қум ўчган.

Немис гаранг, нима қилишини билмайди; шундай бўлса ҳам ўзини қўлга олди.

— Меники сиздан қўрқмайди, шунинг учун мен олижаноб одам сифатида илтимос қиламан, ҳозироқ бу ҳазилингизни тўхтатсангиз, меники сиздан ҳечам қўрқмайди.

— Вой зангар-ей, дейман, ёлгон айтма, қўрқасан! — Нима учун! Ўзи эса қимир этишга юраги дов бермайди, шундай ўтираверди.

— Гапини қаранг, йўқ, дейди, сизники ҳечам бундай қиллолмайсиз.

— Нега бундай қиллолмас эканман?

— Чунки, эмиш сизга мумкин эмас, бу таъқиқ этилган, бунинг учун сизни қаттиқ жазолашадя.

Тўғриси, жин урсин, бу немиснинг ажали етганга ўхшайди. Қитиқ патимга тегмаганда-ку, ҳалигача яшаётган бўларди: бир гапдан қолса ўлармиди?

— Сенингча отолмайманми?

— Йоқ-қ!

— Отолмайманми?

— Сизники мени мутлақ отолмайди...

— Шундайми, маана сенга колбаса! — шундай деб пақ этиб тепкини босдиму, столдан оёғи осмондан бўлиб тушди. Ановилар чинқариб юборишди.

Мен тўппончани чўнтагимга солиб, аста қочмаган номард, деб жўнавордим, қўрғонга келгач, дарвозахона ёнидаги ажриқзорга қараб улоқтирдим.

Уйга келиб, ўрнимга ётдим, хаёлимда ҳозир мени излаб келишади, ҳозир келишади деган хавотир. Бир соат ўтди, икки соат ўтди ҳамки, ҳеч ким келмади. Қош қорая бошлаганда шундоқ ҳам юрагим сиқилиб кетдики, азбаройи ўзимни қўйгани жой тополмай қолдим: ўрнимдан туриб ташқарига чиқдим: Луизани жуда-жуда кўргим келарди. Секин соатсознинг дўкони ёнидан ўтдим. Қарасам, тумонат одам, миршаблар. Анови танишимни қидириб топдим-да, Луизани чақириб бер, дедим. Зум ўтмай Луизанинг қораси кўринди. У югурганча келиб бўйпимга осилиб олди-ю, дийдиё қила бошлади: «Ҳаммасига мени айбдорман, мен, дейди, холамни гапига кирмай мени ўлай». У холаси, бояги воқеадан кейин ўша заҳотиёқ уйга бориб

ваҳимага тушганидан касалга чалинибди: кўнглингиз хотиржам бўлсин, деб айтди, ўзиям ҳеч кимга оғиз очмабди; Луизага ҳам буни лозим кўрмабди. Қўрқармиш, нима қилсалар ўзлари биладилар, қўявер, деркан. «Луиза, бон бизларни, деганмиш, ҳеч кимса кўргани йўқ. У ҳатто, азбаройи қўрққанидан оқсочни ҳам жўнатиб юборибди. Бўлмаса, агар уйланаётганини билиб қолса оқсоч уни юрма таларкан. Устахонадаги халфаларнинг ҳам биронтаси уйда бўлмаган: ҳаммасини кўздан нарироққа жўнатган. Ўзи қаҳваям қайнатиб, газакларини ҳам ўзи тайёрлабди. Қариндоши эса бир умр оғзига талқон солиб юрган олам экан ўзи, бу воқеадан сўнг биринчи бўлиб туёғини шиқиллатиб қопти. Энди қорасини ҳам кўрсатмаса керак», деди Луиза. Ҳақиқатан шундай бўлиб чиқди. Икки ҳафта давомида мени ҳеч ким безовта қилмади. Мендан ҳеч ким домонгир ҳам бўлмади. Сизга ёлғон, худога чин, Александр Петрович, шу икки ҳафта ичида ҳақиқий бахт нималигини ҳис қилдим. Ҳар кун Луиза билан бирга бўлмап. У эса менга шунчалик ҳам кўнгли қўйиб қолган эдики! «Мен, дейди, сени қаерга юборсалар ортингдан бораман: хонумонимдан кечсам кечаманки, сендан кечмайман»,— деб йиғлайди нуқул. Луиза мени шунчалик ҳам раҳимини келтирганидан ҳаёт-мамотим шу ерда ҳал бўлади, деб ўйлаб қолгандим. Кейин эса икки ҳафтадан сўнг мени қўлга олишди. Анови чол билан Луизанинг холаси ўзаро тил бириктириб мени тутиб беришди...

— Бекорларни айтибсиз, шошманг, ахир,— деб Баклушининг гапини бўлдим,— бунинг учун спэни ўн йил, борингки ўн икки йилга, нари борса энг узоқ муҳлатга бўлса ҳам гражданилик разряди бўйича сургуни қилишлари мумкин эди, холос: ахир сиз махсус бўлимдасиз-ку! Буни нима, деб изоҳлаш керак!

— Э, бу ерда бошқа гап бор,— деди Баклушин.— Мени суд ҳайъатига олиб келишганда, капитан одамлар орасида бадном қилмоқчи бўлиб шаънимга роса волейиқ гаплар айтди. Мен чидаб турулмай унга: «Сен, нега хунуб бўлгансан? Менга қара, ифлос, наҳотки ўзингни ойнада кўрмаётган бўлсанг!»— дедим. Хуллас, кейин ҳаммаси остин-устун бўлиб кетди: бошқатдан суд бошланди, ҳаммаси учун битта ҳукм чиқаришди: тўрт минг қақирим, махсус бўлим. Мени жазолашгач, капитанини ҳам олиб келишди: мени саф ўртасидан ҳайдашди, уни эса уивонларидан маҳрум этиб, Кавказга, солдатликка ҳайдашди. Яхши қолинг, Александр Петрович. Томоша кўрсатадиган кунимиз албатта келинг.

ЎЛИК УЙДАН МАКТУБЛАР РОМАНИГА ИЗОҲЛАР

279-бет. Биттаси кантонист бўлса.— Кантонист — солдатнинг ўгли, туғилиши биланоқ ҳарбий маҳкамага қайд этиб қўйилади.

285-бет. М — цкий туриб кетиши биланоқ.—1846 йили 10 йиллик муддат билан каторгага қувгин қилинган польшалик революционер Александр Мирецкий. У ҳақда Достоевскийнинг «Марей деҳқон» номли ҳикоясида ҳам эслатилади («Езувчининг кундалиги» 1875 йил).

286-бет. Ветковичлардан бўлган, Стародубь вилоятига қарашли.— Стародубдаги эски удумларни тутган слободалар назарда тутилади. Бу томонларга ҳукумат таъқибидан қочиб XVIII асрда Ветка оролида яшовчи (Сожьдарёсида) эски удум тарафдорлари кўчиб келишган.

296-бет. асосий рундни бошқарарди.— Рунд — қоровуллар ишнини текшириш, кузатиб чиқиш.

329-бет. Петербург ҳаёти, унинг қандолатфуруш дўкоплиарию Мешанскаядаги исловатхоналари.— Эски Петербургдаги Мешанская кўчасида жуда кўп бузуқхона билан майхоналар жойлашган эди.

330-бет. маънавий Квазимодо.— Квазимодо — Буюк француз ёзувчиси Виктор Гюгонинг «ПАРИЖ МОМО ИБОДАТХОНАСИ» романининг қаҳрамонларидан бири. Азбаройи хувуклиги, беўхшовлиги учун жисмоний таъвия тараққос тимсолига айлашиб қолган.